Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.
պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:
Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

ՌՈՒԲԷՆ ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ

ՄԵՐ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ Յ. ՔԱՋԱԶՆՈՒՆԻԻ

ՊՈՍԹԸՆ

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» ՏՊԱՐԱՆ

1923

11
9427

1/3

30 MAR 91

ՌՈՒԲԷՆ ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ

ՄԵՐ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ Յ. ՔԱՋԱԶՆՈՒՆԻԻ

ՊՈՍԹԸՆ

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» ՏՊԱՐԱՆ

1923

I

Մեր հակառակորդ մամուլը արտակարգ եռուզեռի մէջ է։ Հայաստանէն սկսած մինչեւ արտասահման եւ Եգիպտոսէն սկսած մինչեւ Ամերիկա հակադաշնակցական թերթերը իրարու հետ կը մրցին ըստ կարելւոյն մեծ աղմուկ բարձրացնելու Յովհաննէս Քաջազնունիին շուրջը, որ հեռացեր է Հ. Յ. Դաշնակցութեան շարքերէն եւ գրքոյկ մըն է հրապարակ հաներ իր հեռացումը արդարացնելու նպատակով։

Եթէ մասամբ դեռ կարելի է ըմբռնել պոլշեւիկներու տարապայման ուրախութիւնը, նկատի ունենալով, որ Յ. Քաջազնունի անոնց հացին է, որ կ'ուզէ իւղ քսել իր նոր տեսակէտներով, մենք պարզապէս կը զարմանանք սակայն այն անխորհուրդ եւ կարճամիտ չարախնդութեան վրայ, զոր կ'արտայայտեն Ռամկավար շրջանակները. որովհետեւ այն պատճառաբանութիւնները, որոնցմով Յ. Քաջազնունի կ'ուզէ ապացուցել Հ. Յ. Դաշնակցութեան, իբր թէ, այլեւս ընելիք չունենալը, աւելի եւս բացարձակ եղանակով մը կը ժխտեն նաեւ Ռամկավար կուսակցութեան գոյութեան հիմերը։ Ու եթէ մեր Ռամկավար իմաստունները իրենց ա՛յնքան ծանօթ անբուժելի տկարութիւնը չունենային թեթեւամըտօրէն եւ կուրօրէն ծափահարելու անխտիր ամէն մէկ երեւոյթ, քայլ կամ մարդ, որ կրնայ ոեւէ ձեւով

II-942792

վնասել Հ. Յ. Դաշնակցութեան, կամ եթէ նուազագոյն չափով մը ընդունակ ըլլային տեսնելու եւ չափելու հայ իրականութիւնը մեր ազգային վեհագոյն շահերու անկիւնէն, այն ատեն մենք վստահ ենք, որ Յ. Քաջազնունիի ըսածն ու ըրածը հազիւ թէ ոեւէ հաճոյք պատճառէին անոնց:

Եւ իրաւ. Յ. Քաջազնունի «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս» վերնագիրը կրող իր գրքոյկով հրապարակ կուգայ ըսելու հայ հասարակութեան, որ պոլշեւիկներէն բացի, հայ քաղաքական բոլոր կուսակցութիւնները պարտաւոր են ինքնասպանութիւն գործել: Ճիշդ է, հեղինակը կը զբաղուի միմիայն Դաշնակցութեամբ, բայց այդ կ'ընէ պարզապէս այն պատճառով, որ ոչ մէկ լուրջ արժէք եւ կարեւորութիւն կ'ընծայէ գաղութներու մէջ գործող հայ քաղաքական միւս կուսակցութիւններուն, որոնց այժմ ըրածը քաղաքական գործ իսկ չի համարեր:

Շատ կը կասկածինք, որ հայ քաղաքական կուսակցութիւններէն ոեւէ մէկը, թէկուզ ամենէն խղճուկը, հետեւի Յ. Քաջազնունիի ա՛յնքան արտառոց խորհուրդին, որովհետեւ պատմական անցեալ ունեցող կուսակցութեանց գոյութիւնը կախուած չէ այս կամ այն անհատին քմահաճոյքէն: Սակայն ակներեւ ու անվիճելի է ամէն պարագայի տակ, որ Յ. Քաջազնունին ինքը իր անձին վրայ է որ քաղաքական ինքնասպանութիւն կը գործէ իր ներկայ ընթացքով:

Հայութեան համար այս դժնդակ օրերուն քիչ չեն հարկաւ մարդիկ, որոնք՝ վերջին տարիներու մեր ազգային անյաջողութիւններէն յուսահատ՝ փոքրոգիօրէն կը լքեն մեր ազատագրական պայքարի դիրքերը եւ աննկատելիօրէն քաշուելով անկիւն մը,

անձնատուր կ'ըլլան իրենց անհատական կեանքի եսական պահանջներուն: Յ. Քաջազնունի սակայն իր դասալքութեանը կ'ուզէ գաղափարական բնոյթ տալ եւ, մինակ չմնալու համար, ուրիշներն ալ դասալքութեան մղել:

Քանի մը անգամ իր գրքոյկին մէջ Յ. Քաջազնունի ցասումով ետ կը մղէ ամէն կասկած, իր ըրած ծանրակշիռ քայլի հոգեբանական շարժառիթներու մասին, պահանջելով մտիկ ընել միմիայն իր տրամաբանութեան թելադրութիւններուն, որոնք իբր թէ կը յենուին բացառապէս առարկայական տուեալներու վրայ: Սակայն Յ. Քաջազնունի կը մոռնայ, որ հասարակական, քաղաքական կեանքի երեւոյթներու գնահատութիւնը երբեք չի կարող ազատ ըլլալ անհատի ենթակայական (սուբիեկտիվ) տրամադրութիւններէն, որոնք յաճախ անգիտակցօրէն այս կամ այն ուղղութիւնը կուտան անոր մտքերուն եւ գաղափարներուն: Տրամաբանութիւնը տրամադրութեան գերին է մեծ մասամբ, մանաւանդ այն պահերուն, երբ անհատը զգայացունց ապրումի մը տիրական ազդեցութեան տակ է:

Մենք բնաւ նպատակ չունինք թափանցելու Յ. Քաջազնունիի հոգիին խորքերը՝ լիովին ըմբռնելու համար իր ըրած քայլի գլխաւոր շարժառիթները, բայց չենք կարող չնկատել, թէ իր տրամաբանութեան ըրած պատճառաբանութիւններն ու եզրակացութիւնները կը բղխին ամբոխային այն վհատութենէն, որ համակեր է մեր հասարակութեան որոշ մասը, հայ քաղաքական դատի կրած վերջին անյաջողութեանց շշմեցնող հարուածներուն տակ:

Ամբոխը միշտ կ'ապրի ներկայով, որու լեզուն իրեն համար աւելի պերճախօս է, քան ոեւէ այլ բան: Ներկան իր ծանրութեամբ կը ճզմէ ամբոխի

միտքը, կը կաշկանդէ անոր թռիչքը եւ տիրաբար կը ներշնչէ այն կոյր հաւատը, թէ այն, ինչ որ այժմ կայ, պէտք է լինի միշտ, եւ այն, ինչ որ այժմ չկայ, չպիտի լինի երբեք: Այսինքն՝ ամբոխը ներկայի ստրուկն է եւ զուրկ է մտքի ստեղծագործ երեւակայութենէն, որուն օգնութեամբ միայն կարելի է իրականութեան մշուշի մէջէն ընդնշմարել ապագայի հեռանկարները:

Ինչպէս պիտի տեսնենք, Յ. Քաջազնունի դատողութիւնները եւ եզրակացութիւնները կը մատնեն իր մէջ ամբոխի թիփիկ մարդը, որ չի կրնար ազատուիլ մեր տխուր ներկայի կաշկանդող կապանքներէն եւ պատրաստ է իր զէնքերը անմիջապէս վար դնել անցողական իրերու ճնշման տակ ու իսկոյն անձնատուր լինել ժամանակաւորապէս տիրող ոյժին:

Ամբոխը խոհեմ է, չափէն աւելի խոհեմ եւ գրեթէ միշտ տրամադիր՝ համակերպութեան: Եւ Յ. Քաջազնունի, իբրեւ ամբոխի մոլեռանդ պատգամախօս, կը քարոզէ ոչ միայն համակերպութիւն, այլ եւ կատարեալ անձնատուութիւն, նոյնիսկ ինքնասպանութիւն:

Որո՞նք են ինքնասպանները կեանքի մէջ: Անոնք, որ կը վախնան արդէն կեանքէն, կեանքի պայքարէն: Անոնք, որ յոգնած են ու անսահման հանգըստի պէտք կը զգան:

Յ. Քաջազնունի սակայն այն ինքնասպաններէն է, որ կ'ուզեն նաեւ ինքնասպանութիւնը ընդհանուր պաշտամունքի առարկայ դարձնել եւ ուրիշներն ալ իրենց ետեւէն քարշ տալ այն միամիտ համոզումով, թէ գտած են «փրկութեան» միակ ճամբան բոլորի համար ալ:

Յ. Քաջազնունի, որ երկար տարիներ կրցեր է

Դաշնակցական մնալ եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան շնորհիւ դարձեր է Հայաստանի Հանրապետութեան անդրանիկ վարչապետ, այսօր յանկարծ պէտք է զգացեր ուշադրաւ յայտնութիւն մը ընելու հայ հասարակութեան, հաղորդելով իր գրքոյկին միջոցով, թէ ինքը «իր աշխարհահայեցողութիւնով շատոնցուայ ու անուղղելի կոմմունիստ մըն է եղեր»: Իսկ ուրիշ էջի մը մէջ իր մասին կ'արտայայտուի այսպէս. «Չէ՞ որ ես էլ հաւատացել կոմունիստ եմ, դաւանում եմ Կրապոտկինի ուսմունքը»:

Այսինքն՝ Յ. Քաջազնունի կը խոստովանի, թէ ինքը ոչ միայն կոմմունիստ մը, այլ անիշխանական մըն է եղեր տարիներէ ի վեր, որ սակայն բնաւ չէ խանգարեր իրեն ստանձնելու պետական իշխանութեան ամենաբարձր պաշտօնը: Նոյն անմեղ տեսակի եղած է, ըստ երեւոյթին, նաեւ Յ. Քաջազնունիի կոմմունիզմը, որ տարիներ շարունակ հաշտուեր է Հ. Յ. Դաշնակցութեան հակակոմմունիստական մտայնութեան եւ ընթացքին հետ:

Պէտք է ուրեմն ենթադրել, որ Յ. Քաջազնունիի կոմմունիստական եւ անիշխանական (Կրապոտկին) գաղափարները ա՛յնքան խորն են եղեր թաքնուած անոր հոգիին մէջ, որ բնաւ չեն կրցեր ազդել անոր գործունէութեան եւ կեանքին վրայ: Եւ այսօր է միայն, որ հանրութիւնը առիթ կ'ունենայ վերջապէս իմանալու այդ գաղափարներու գոյութեան մասին Յ. Քաջազնունիի հոգիին մէջ: Եւ զարմանալի զուգադիպութեամբ այս յայտնութիւնը կը կատարուի կոմմունիստներու «վերջնական» յաղթանակի ատեն Հայաստանի մէջ: Ու, եթէ տեղի չունենար այդ յաղթանակը, մենք երեւի երբեք ալ չպիտի իմանայինք, որ Հայաստանի Հանրապետութեան անդրանիկ վարչապետը ոչ միայն կոմմունիստ, այլ

եւ համոզուած անիշխանական է եղած:

Չէ՞ք տեսներ այդտեղ ամբոխի ա՛յնքան դիւրաբեկ եւ յարմարուող մարդը այս անակնկալ յայտնութեան մէջ...

Սակայն լսե՛նք Յ. Քաջազնունիի փաստարկութիւնները եւ փորձենք քայլ առ քայլ հետեւիլ անոնց ընթացքին ու եզրակացութեանց:

II

Յ. Քաջազնունիի գրքոյկի առաջին կէսը նուիրուած է մեր մօտիկ անցեալին:

Հեղինակը կը սկսի իր պատմութիւնը 1914 թ., երբ պայթեցաւ համաշխարհային պատերազմը, որ ա՛յնքան ճակատագրական հետեւանքներ ունեցաւ մեր ազգի համար, եւ կը հասցնէ զայն մինչեւ Լօզանի չարաշուք քոնֆէրանսը, այսինքն՝ մինչեւ գրեթէ մեր օրերը:

Յ. Քաջազնունի քայլ առ քայլ, թռուցիկ կերպով, կանգ կ՚առնէ վերջին ինը տարուայ նշանակալից ժամանակաշրջանին մէջ տեղի ունեցած գըլխաւոր ազգային դէպքերուն վրայ, կ՚անցնէ զանոնք իր անյուսալիօրէն յոռի տրամադրութեանց բովէն, եւ իր պատմական համառօտ ակնարկը կ՚աւարտէ հետեւեալ յատկանշական խօսքերով. «Պետութիւնը (այսինքն՝ հայկական պետութիւնը) վերածուեց Հօմի, Հօմը վերածուեց գաղութների...Սփիւռում: Սարը մուկ ծնեց,— ոչ, սարը երկնեց անասելի տանջանքների մէջ, ցնցուեց հիմքերից, պատառ պատառ եղաւ, արեան հեղեղներ հոսեցրեց արգանդից եւ ծնեց ոչինչ, ոչ իսկ մի մուկ»:

Սակայն քիչ ետքը, երբ հեղինակը կ՚անցնի իր

գրքոյկին երկրորդ բաժնին, ուր կը խօսի Ներկայի եւ մասամբ ալ ապագայի մասին, կ՚իմանանք, որ հայկական սարը այսուհանդերձ ծնած է ոչ թէ ոչինչ, այլ շատ շօշափելի բան մը, — այն, որ այսօր կը կոչուի Խորհրդային Հայաստան, իբրեւ ժառանգը կոչուի...

Որ մեր ինը տարուայ քաղաքական պայքարի արդիւնքը շատ հեռու է ոչինչ լինելէ, կը խոստովանի հէնց ինքը Քաջազնունին, երբ կ՚ուզէ բնորոշել ներկայ Խորհրդային Հայաստանի արժէքը: Պատասխանելով ընկերոջ մը նամակին, Քաջազնունի կ՚ըսէ (իր պատասխանը, իբրեւ յաւելուած զետեղուած է նոյն գրքոյկին մէջ). «Ասում ես Հայաստան անկախ չէ: Ի հարկէ անկախ չէ: Բայց համեմատի՛ր, անկախութեան տեսակէտից, իրերի այսօրուայ դրութիւնը նախապատերազմական դրութեան հետ եւ տե՛ս, թէ ի՛նչ մեծ թռիչք է կատարուած: Յիշի՛ր, թէ պատերազմի նախօրեակին ի՛նչ ոգեւորութիւնով ողջունում էինք եւրոպական «կոնտրօլէօրներ» հաստատելու ծրագիրը Թրքահայ վիլայէթների մէջ եւ թէ ինչպէս երազում էինք զեմստօվայական ինքնավարութիւններ ստանալ Անդրկովկասեան Հայաստանի համար... բայց չէ՞ որ Մեասնիկեանի կամ Լուկաշինի կառավարութիւնը մի քիչ աւելի է, քան եւրոպացիների վերհսկողութիւնը Թրքահայ վիլայէթների վրայ կամ զեմստվօյական հաստատութիւնները Անդրկովկասում... Անկախ չէ Հայաստան այո՛, բայց մի շատ մեծ քայլ է արել դէպի անկախութիւն եւ, հետեւեալ քայլը անելու համար, պէտք է ամրացնի արդէն նուաճուած դիրքերը»:

Այսպիսի ակնբախ եւ աղաղակող հակասութեան

մէջ կ'իյնայ Յ. Քաջազնունի, ինքն իսկ հերքելով իր գրքոյկի երկրորդ մասի մէջ այն, ինչ որ ըսած է նոյն գրքոյկի առաջին մասի մէջ:

Այս հակասութիւնը, ինչպէս յետագային ալ պիտի տեսնենք, կը բխի այն տարբեր տրամադրութիւններէն եւ չափերէն, որոնցմով հեղինակը կը մօտենայ մեր անցեալին ու ներկային: Անցեալը Քաջազնունիի աչքին Հ. Ծ. Դաշնակցութիւնն է, որուն կատարած գործին արդիւնքը ան տրամադիր է հաւասարեցնել զէրոյի, ոչինչի: Մինչդեռ ներկան՝ բոլշեւիկեան կազմակերպութիւնն է, որուն հանդէպ ան նորընծայ հաւատացեալի մը ներողամիտ եւ երբեմն նոյնիսկ խանդավառ վերաբերումն ունի:

Ուրիշ խօսքով, Յ. Քաջազնունի կամայ թէ ակամայ տրամադրուած է ստորագնահատելու այն ամէնը, ինչ որ Դաշնակցութեան անմիջական դըրօշմը կը կրէ, եւ ընդհակառակը, գերագնահատելու այն բոլորը, որ գէթ արտաքուստ բոլշեւիկներու հետ է կապուած:

Սակայն անցնինք:

Իր գրքոյկի երկրորդ մասին մէջն է, որ Քաջազնունի վերլուծման կ'ենթարկէ հայկական ներկայ իրականութիւնը, եւ ծանրակշիռ եզրակացութիւններ կը հանէ ապագայի նկատմամբ: Եւ հոս է, որ հեղինակը կը ջանայ, նոր խօսք մը ըսած ըլլալու համար, մահուան դատավճիռ արձակելու Հ. Յ. Դաշնակցութեան, իսկ անուղղակի կերպով նաեւ հայ ազգային բոլոր կուսակցութիւններու հասցէին:

Բայց նախ, տեսնենք, թէ Քաջազնունի ինչպէս կը գնահատէ Խորհրդային Հայաստանը մեր ազգային քաղաքական իտէալներու տեսակէտէն:

«Հանրապետութիւնը (այսինքն՝ Խորհրդային Հայաստանը) անկախ չէ, նա կազմում է դաշնակ-

ցային Անդրկովկասի ու ապա՝ դաշնակցային Ռուսաստանի մի մասը. փաստօրէն՝ մի ինքնավար նահանգ է Հայաստան, Մոսկուայի հսկողութեան եւ հրամանատարութեան տակ»:

Կարո՞ղ է այս դրութիւնը բաւարարել մեզ, կը հարցնէ Քաջազնունի եւ կը պատասխանէ. «Ի հարկէ, ո՛չ»:

Ճիշդ է, հեղինակը կ'աւելցնէ, թէ անկախութենէ աւելի բաղձալի է մեզի համար Ֆեդերացիան. բայց կը խոստովանի միաժամանակ, որ «մենք ուզում ենք այնպիսի ֆեդերացիա, որի մէջ դաշնակցող պետութիւնները մտնում են ազատ կամքով ու հաւասար իրաւունքներով: Ռուսաստանի ներկայ ֆեդերացիան այդպէս չէ կազմուած»:

Այսինքն՝ Քաջազնունի կ'ընդունի ուրեմն, որ Հայաստան իր ազատ կամքով չէ միացած Ռուսիոյ եւ ռուսական ներկայ ֆեդերացիայի մէջն ալ հաւասար իրաւունքներ չունի: Ուրիշ խօսքով, Հայաստանի ներկայ վիճակը հիմնուած է արտաքին ուժի մը բռնութեան եւ անոր ստեղծած բռնի անհաւասարութեան վրայ, որ հարկաւ կրնայ պահպանուիլ միմիայն յարատեւ բռնութեամբ: Բնական է, որ այս դրութիւնը շատ հեռու է իրական ֆեդերացիայէն:

Քաջազնունին բոլորովին չի գոհանար նաեւ Հայաստանի ներկայ ներքին վարչաձեւով:

«Խորհրդային իրաւակարգը — կ'ըսէ հեղինակը — տեսականօրէն ենթադրում է՝ մինչեւ դասակարգերի անդառնալի վերացումը՝ պրոլետարիատի դասակարգային դիկտատուրա. իսկ իրականապէս՝ այսօրուայ Հայաստանի իշխանութիւնը կոմմունիստական կուսակցութեան դիկտատուրա է»:

Այսպիսի վարչական սիստեմ մը անհանդուրժե-

լի պիտի լինի հարկաւ ամէն ազատամիտ հայու համար:

Բաջազնունի անհանդուրժելի կը համարէ նաեւ կոմմունիստական այն սկզբունքները, որոնցմով «վերաշինւում է, կամ փորձ է արւում վերաշինելու սոցիալ–տնտեսական կեանքը» Խորհրդային Հայաստանի մէջ: Ինչո՞ւ. որովհետեւ, ինչպէս կ'ըսէ Բաջազնունի, Հայաստան տակաւին հասունցած չէ սոցիալիզմի կամ կոմմունիզմի համար եւ «ամէն մի ճիգ այդ ուղղութեամբ կանխօրէն դատապարտուած է անյաջողութեան ու յանցանք է՝ յատկապէս՝ հայ աշխատաւորութեան համար»:

Այսպիսով, կ'եզրակացնէ Բաջազնունի, «Խորհրդային Հայաստանի ոչ քաղաքական վիճակը, ոչ վարչաձեւը, ոչ ալ ներքին սոցիալ–տնտեսական քաղաքականութիւնը չեն կարող բաւարարել մեզ. մենք ուրիշ բան ենք ուզում, քան այսօրուայ Հանրապետութիւնը»:

«Ուրեմն, ի՞նչ դիրք պիտի բռնենք այդ Հանրապետութեան, նրա ռէժիմի ու կառավարութեան հանդէպ»:

Եւ Բաջազնունի կարճ եւ կտրուկ կը պատասխանէ. «Պիտի պայքարի՛նք»:

Սակայն այս հետեւողական ու միանգամայն տրամաբանական պատասխանը տալէ ետքը՝ Բաջազնունի գաղտուղի ճանապարհներու կը դիմէ խուսափելու համար այն պայքարէն, զոր կը պարտադրեն իրեն իր իսկ քաղաքական եւ ընկերային իտէալները:

Այստեղ արդէն, պիտի ըսենք, կը լռէ քաղաքական շիտակ գործիչը եւ խօսք կ'առնէ փաստաբանը, որ յանձն է առեր պաշտպանելու ակներեւօրէն անիրաւ դատ մը:

Պարզ. Բաջազնունի կ'ուզէ ամէն գնով պաշտպանել պոլշեւիկներու դատը եւ այդ նպատակի համար կը ստիպուի դիմել այն ամէն սոփեստութեանց, որոնք, իր կարծիքով, կարող են ապացուցանել, թէ աւելորդ ու վնասակար է այլեւս ոեւէ պայքար բոլշեւիկներուն դէմ ոչ միայն այժմ, այլ եւ յետագային. Հետեւաբար, պէտք է վերջ դնել բոլոր հայ ազգային կուսակցութեանց գոյութեան եւ մեր ազգի բախտը ամբողջովին ու առմիշտ յանձնել Խորհրդային իշխանութեան, այսինքն՝ Խորհրդային Ռուսիոյ:

III

Քաղաքական ինքնասպանութեան իր քարոզը Յ. Բաջազնունի կը հիմնաւորէ հետեւեալ գլխաւոր պատճառաբանութիւններով, որոնցմէ առաջինը ամփոփ կերպով կ'արտայայտէ այսպէս.

«Եթէ Խորհրդային կարգերը ճանաչէին քաղաքացիական ազատութիւններ, մենք՝ իբրեւ օպօզիցիա (ընդդիմադիր ոյժ) հանդէս կը գայինք մամուլի եւ հրապարակային ժողովների մէջ, կը քննադատէինք Խորհուրդների սխալ քաղաքականութիւնը, հասարակական կարծիք կը պատրաստէինք, մեր շուրջը համակիրներ կը հաւաքէինք, կը կազմակերպէինք դժգոհ ու ընդդիմադիր տարրերը:

«Եթէ Խորհրդային կարգերը ճանաչէին նաեւ քաղաքական իրաւունքների հաւասարութիւն, մենք կը մասնակցէինք ընտրական պայքարներին, կ'աշխատէինք տեղեր գրաւել Խորհուրդներում ու մեր ցանկացած ուղղութիւնները մտցնել օրէնսդրութեան ու վարչաձեւի մէջ:

«Բայց Խորհրդային իշխանութիւնը չի ուզում ճանաչել ոչ քաղաքացիական ազատութիւններ, ոչ էլ քաղաքական իրաւունքների հաւասարութիւն, — կուսակցական (այսինքն՝ դասակարգային) դիկտատուրա է նա: Մենք կարող ենք շատ ցաւել այս առթիւ, դանդատուել, բողոքել, զայրանալ...բայց դրութիւնը չի փոխուի, փաստը կը մնայ փաստ. իբրեւ օրինական օպօզիցիա՝ մենք տեղ չունինք Հայաստանում:

«Ասում եմ՝ Հայաստանում, որովհետեւ չեմ ըմբռնում օպօզիցիայի արժէքը Հայաստանից դուրս:

«Ի հարկէ, գաղութներում մենք կարող ենք խօսել ու գրել, որքան կամենանք ու ինչ կամենանք: Դրա համար հարկաւոր է միայն թուղթ ու տպարան, այսինքն՝ մի քիչ դրամ եւ ուրիշ ոչինչ: Բայց Խորհրդային Հայաստանի համար քանի՞ գրօշի արժէք ունի ռումանահայ կամ եգիպտահայ գաղութների հասարակական կարծիքը (ենթադրելով իսկ, թէ այդպիսի կարծիք իրօք կը յաջողուի ստեղծել):

«Գուցէ գաղտնի՞ մտցնել մեր տպագրական խօսքը Հայաստան...

«Անցեալներում, ցարական ռէժիմի տակ, մենք մտցնում էինք երկիր «Դրօշակ»ը եւ ուրիշ հրատարակութիւններ. իսկ այսօր — եթէ չեմ սխալւում — սոցիալիստ-յեղափոխականները շարունակում են մտցնել Ռուսաստան իրենց արտասահմանեան գրականութիւնը: Չգիտեմ, ի՞նչ յոյսեր ունին սոցիալիստ-յեղափոխականները եւ ո՞րքան յաջողեցնում են գաղտնի պրոպագանդը: Բայց, հաշուի առնելով մեր իրականութիւնն ու կարողութիւնը, հարց եմ տալիս՝ ի՞նչ նշանակութիւն պիտի ունենան մեր

թերթերը, որ գաղտագողի պիտի կարդայ մի քանի հարիւր մարդ՝ հանդէպ այն հսկայ գրականութեան, որով բոլշեւիկները հեղեղում են երկիրը: Վախենում եմ, որ մեր փորձի միակ հետեւանքը լինի այդ մի քանի հարիւր մարդու կեանքի կամ ազատութեան վտանգումը եւ ուրիշ ոչինչ:

«Իսկ որ ամենից կարեւորն է՝ գաղտնի պրոպագանդի համար հարկաւոր են շատ որոշ, կտրուկ, հեշտ ըմբռնելի ու զանգուածներին ոգեւորելու ընդունակ բանաձեւեր, — մի բան, որ մենք չունենք, չենք կարող ունենալ:»

Չափազանց տարօրինակ կը հնչէ Յ. Քաջազնունիի տրամաբանութիւնը:

Քանի որ քաղաքացիական ազատութիւններ եւ քաղաքական հաւասար իրաւունքներ չկան ներկայ Հայաստանի մէջ, — կը փաստաբանէ ան, — ուրեմն մենք պէտք է վար դնենք մեր զէնքերը ու չպիտի պայքարինք Խորհրդային իշխանութեան դէմ, թէկուզ այդ ազատութիւններն ու իրաւունքները ձեռք բերելու համար: Քանի որ բոլշեւիկները իրենց հսկայ գրականութիւնով կը հեղեղեն մեր երկիրը, իսկ մենք կրնանք միայն սահմանափակ թիւով թերթեր ու գրքեր հասցնել հոն հակապրոպագանդի համար, ուրեմն պէտք է հրաժարուինք ամէն տեսակի պրոպագանդէ բոլշեւիկներու դէմ, որպէսզի աւելորդ տեղն ալ քանի մը հարիւր մարդոց կեանքն ու ազատութիւնը չվտանգենք:

Եթէ այս չքնաղ տրամաբանութեան հետեւէին նոյն բոլշեւիկները ցարական ռէժիմի առեն, երբեք անոնք չպիտի կարենային իշխանութեան տիրանալ: Եթէ Քաջազնունիի խոհեմ խորհուրդին հետեւէին այսօր ռուս յեղափոխական տարրերը, մի անգամ ընդմիշտ պիտի հաշտուէին բոլշեւիկեան տաժանելի ու

քանդիչ ռէժիմին հետ:

Եւ իրաւ Քաջազնունի այն ատենւան անյուսալի կը համարէ ոեւէ պայքար Խորհրդային իշխանութեան դէմ ոչ միայն Հայաստանի, այլեւ Ռուսիոյ մէջ, որ թոյլ կուտայ իրեն հետեւեալ քաղաքական իմաստութիւններն յայտնելու.

«Այսօր եւրոպական քաղաքները լեցուն են ամէն գոյնի ռուս էմիգրանտներով (քաղաքական փախըստականներով), մեզ պէս կեանքից դուրս ձըգուած մարդկանցով (մարքսիստներից սկսած մինչեւ սոցիալիստ-յեղափոխականները): Սրանք բազմաթիւ թերթեր են հրատարակում, գրքեր են գրում, միտինգներ կազմում, կոչեր անում, բողոքում, սպառնում ու հայհոյում, հայհոյում՝ -բոլշեւիկներին...

«Ես չգիտեմ մի ուրիշ «գործ», որ ա՛յնքան պարապ ու ողորմելի լինէր, որքան սրանց արածն է:

«Այս բառային որոտ-կայծակնե՛րով է արդեօք, որ արտասահմանեան էմիգրանտները պիտի խորտակեն Խորհուրդների ույժը, պայթեցնեն ժող-կոմները, կտրեն չէկաների գլուխը...

«Սա պայքար չէ, այլ անճարակութեան մի խայտառակ ցուցադրութիւն: Բոլշեւիկների դէմ կռուողը ներսից պիտի զարնի, որպէսզի հարուածը տեղ հասնի. իսկ պատսպարուիլ սահմանի ետեւը ու ապահով հեռաւորութիւնից բռունցք ցոյց տալ, — սա մի ժեստ է, որ յամենայն դէպս վայել չէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան»:

Քաջազնունի ինչո՞ւ կ'ուզէ մոռացութեան տալ, որ ցարական ռէժիմի դէմ պայքարը նոյնպէս ղեկավարուեր է արտասահմանէն, ուր եղեր են յեղափոխական կուսակցութեանց (եւ նոյն բոլշեւիկներու)

կազմակերպական կեդրոնները, ուր հրատարակուեր են բազմաթիւ թերթեր, գրքեր եւ բրօշիւրներ, ուր ամէն տեսակի դաւադրութիւններ են կազմակերպուեր, ուր վարժապէս ձեւաւորուեր են յեղափոխական ծրագիրները եւ կոփուեր են յեղափոխական կամքերը:

Եւ ո՞վ ըսաւ, թէ պայքարը բոլշեւիկեան ռէժիմի դէմ աւելի դժուար է, քան ցարական իշխանութեան դէմ, որ երեք հարիւր տարուայ անընդհատ կազմակերպութիւն մըն էր եւ ունէր տնտեսական շատ ամուր հիմեր, ինչպէս նաեւ խոր արմատներ էր ձգած ռուս ժողովրդի ճնշող մեծամասնութեան հոգիին մէջ:

Ինչո՞ւ կը դողար այսուհանդերձ ցարական կառավարութիւնը արտասահմանեան յեղափոխականներէն. ինչո՞ւ հսկայ գումարներ կը ծախսէր անոնց աշխատանքը խանգարելու. ինչո՞ւ չէր արհամարհէր «ապահով հեռաւորութեան» վրայ նստած յեղափոխական մարմիններն, անոնց գործն ու ույժը: Որովհետեւ ցարական իշխանութիւնը շատ լաւ կ'ըմբռնէր, թէ ի՞նչ է յեղափոխական կազմակերպութեանց տիրական ազդեցութեան գաղտնիքը. գիտէր, թէ անոնք են, որ կը պատրաստեն դժգոհ ժողովրդական տարրերու միտքը եւ կը զարնեն անոնց կամքը յեղափոխական պայքարներու եւ հարուածներու համար. փորձով գիտէր, թէ յեղափոխականի խօսքը կայծ մըն է, որ, թէկուզ «ապահով հեռաւորութենէն» եկած, կրնայ բոցավառել երկրի ժողովրդական զանգուածի հոգիին մէջ ամբարուած վառօդը եւ օր մը օդը ցնդեցնել իր գլխուն նստած ատելի իշխանութիւնը:

Այս բոլորը կը հասկնար ցարական կառավարութիւնը երէկ ու աւելի եւս կը հասկնայ բոլշեւիկ-

եան իշխանութիւնը այսօր, մահու չափ վախնալով ամէն ազատ խօսքէ եւ ընդդիմադիր կազմակերպութենէ։

Ցարական նախարարներէն աւելի բոլշեւիկեան կոմիսարները կը զգան, որ նստած են հրաբուխի վրայ։ Եւ ատոր համար է, որ դրակոնական միջոցներով կը խեղդեն այն ամէնը, ինչ որ բոլշեւիկեան չէ. ատոր համար է, որ ցարերու նման ու անոնցմէ ալ շատ աւելի հսկայ գումարներ կը ծախսեն թէ՛ երկրի եւ թէ արտասահմանի մէջ պրոպագանտի համար, որով կը ջանան կասեցնել իրենց հակառակորդներու յեղափոխական աշխատանքը. ատոր համար է, որ կը սարսափին ամէն տեսակի ազատութիւններէ, որոնց մէջ իրենց անխուսափելի մահը կը տեսնեն։

Անոնք, բոլշեւիկները, շատ հեռու են Յ. Քաջազնունիի պէս արհամարելէ ռուս ընդդիմադիր կազմակերպութիւնները, որոնք, ճիշդ է, Քաջազնունիներու ներկայ տրամադրութիւնը ունեցող մարդոց միայն կրնան ծիծաղելի եւ ողորմելի թուալ իրենց այսօրուան անզօրութեամբ, ինչպէս կը թըուային թերեւս պոլշեւիկները երէկ ցարական հաւատարիմ հպատակներուն, բայց վաղը կրնան կացութեան տէրը դառնալ յանկարծ, ինչպէս դարձան բոլորի համար անակնկալ կերպով վիլհելմեան վագոններով Ռուսիա մտած բոլշեւիկները։

Քաջազնունի չի ուզեր ընբռնել, թէ արտասահմանի յեղափոխական փախստականներու ոյժը երկրի ժողովրդի տարերային համակրանքին եւ անոր հետ ունեցած անբաժանելի կապին մէջն է, որ դիւրութեամբ պայքարող կամք կը դառնայ, ենթարկելով արտասահմանի առաջնորդութեան։ Քաջազնունի չի ուզեր հասկնալ, թէ երկրի մէջ վառօդն է,

որ կը պատրաստուի, իսկ արտասահմանի մէջ՝ բոցավառող կայծերը, որոնք այնքան ալ աւելորդ, անզօր ու ողորմելի չեն, որքան կ՚ուզէ ցոյց տալ Քաջազնունի։

Քաջազնունի չի ուզեր վերջապէս ըմբռնել, թէ քանի մը յեղափոխական «ողորմելի» թռուցիկները շատ աւելի հզօր, տիրական ազդեցութիւն կրնան գործել տաժանելի լուծի մը տակ տառապող ժողովրդական զանգուածներուն վրայ, քան ատելի իշխանութեան դրօշմը կրող «հսկայ դրականութիւնը», որ մահու չափ ատելի է դարձած բոլորին եւ միայն զզուանք կը յարուցանէ բոլոր չիտակ մարդոց հոգիին մէջ, իր կեղծիքով եւ մենաշնորհեալ վիճակով ու անխուսափելի ճանճրոյթով...

Քաջազնունի ապրած է բռնապետական ռէժիմի տակ եւ չի կրնար չճանչնալ անբաղդատելի տարբերութիւնը յեղափոխական ազատ խօսքի, որ հալածանքի ենթակայ ըլլալով՝ անսահման հմայք կը վայելէ, եւ կառավարական խօսքի, որուն ոչ ոք չի ուզեր հաւատալ այլեւս։

Յետոյ Քաջազնունի կը մոռնայ, որ ոչ մէկ իշխանութիւն, թէկուզ ամենաբռնապետական իշխանութիւնը, չի կրնար ինքն ալ չազդուիլ ընդդիմադիր ոյժի մը գոյութենէն ու քննադատութենէն եւ այս կամ այն չափով չմեղմել իր բռնութիւնը, չշիտկել իր սխալները, հաշուի չառնել անոր ձայնը։ Իսկ հոն, ուր չկայ ոչ մէկ ընդդիմադիր ոյժ, կը տիրէ կատարեալ սանձարձակութիւն ու անսահման, անզուսպ, յուսահատեցնող բռնութիւն։

Չհասկնալ ընդդիմադիր ոյժի անփոխարինելի շինարար դերը ազգի մը քաղաքական կեանքին մէջ եւ վեր կենալ ու քարոզել անոր բացարձակ ոչնչացումը՝ կը նշանակէ զուրկ ըլլալ քաղաքական տար-

րական հասկացողութիւններէ։

Ներելի՞ է այսպիսի թերութիւն մը քաղաքական գործիչի մը, որ պատիւ է ունեցած նոյնիսկ պետութեան մը վարչապետը լինելու։

Իսկ թէ ի՞նչ «որոշ, կտրուկ, հեշտ ըմբռնելի ու զանգուածներին ոգեւորելու ընդունակ բանաձեւեր» կրնայ ու պէտք է տայ հայկական ընդդիմադիր ույժը մեր իրականութեան մէջ՝ այդ կը տեսնենք յետոյ, երբ հերթը այդ խնդրին գայ։

IV

Երկրորդ պատճառը, թէ ինչո՞ւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը պիտի դադրի գոյութիւն ունենալէ, Յ. Քաջազնունիի կարծիքով այն է, որ բացարձակապէս անյուսալի է ոեւէ համաձայնութիւն բոլշեւիկներուն հետ։

«Տարօրինակ է թւում, — կ'ըսէ հեղինակը, բայց փաստ է, որ այդ միտքը (այսինքն՝ համաձայնութիւնը բոլշեւիկներու հետ) — կամ այդ միամըտութիւնը — ունեցել ենք անցեալում ու փորձ ենք արել կուսակցօրէն դաշնակցել բոլշեւիկների հետ։ Տարօրինակ է թւում, որովհետեւ դա ասել է պարզապէս չհասկանալ բոլշեւիզմի էութիւնը։ Բոլշեւիզմը միահեծան է, ինքնակալ. ով իր մէջը չէ (կամ քաղաքականօրէն բացարձակապէս չէզոք չէ), իր դէմ է արդէն...

«Յամենայն դէպս — իրաւացի թէ անիրաւացի, խելքի շատութիւնից թէ պակասութիւնից — փաստն այն է, որ բոլշեւիկները չեն ուզում ճանաչել մեր կարեւորութիւնը, չեն որոնում ու չեն ընդունում մեր գործելակերպը»։

Եւ որովհետեւ Քաջազնունիի տեսակէտով, «ոչ միայն պարապ ու ապարդիւն, այլեւ անվայել բան» է ինքզինքը յարգող կուսակցութեան մը համար, ինչպիսին է Դաշնակցութիւնը, համաձայնութեան ոեւէ նոր փորձ ընելու բոլշեւիկներու հետ, ուստի նոյն Քաջազնունիի տրամաբանութեամբ Հ. Յ. Դաշնակցութեանը ուրիշ բան չի մնար, բայց եթէ ընել աւելի վայելուչ քայլ մը, այն է՝ խաչ դնել իր գոյութեան վրայ եւ անվերապահօրէն անձնատուր լինել բոլշեւիկներուն ու անոնց ղեկավարութեան։

Կը զարմանանք, որ Յ. Քաջազնունի այսպէս չէր դատէր ցարական ռէժիմի ատեն։ Չէ՞ որ այն ժամանակ ալ «պարապ, ապարդիւն ու անվայել բան» էր համաձայնութեան գալ ցարական իշխանութեան հետ յեղափոխական կուսակցութեան մը համար։ Չէ՞ որ այն ժամանակ ալ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը պէտք չէր այդ իշխանութեան, իբրեւ կազմակերպութիւն կամ կուսակցութիւն, այլ լաւագոյն պարագային ան կարիք ունէր անհատ Դաշնակցականներու հաւատարիմ ծառայութեան։ Եւ սակայն Յ. Քաջազնունիի համար այն ատեն ատիկա հիմ մը չէր, որ աւելորդ դարձնէր Հ. Յ. Դաշնակցութեան գոյութիւնը։

Ի՞նչ է փոխուած այժմ, բոլշեւիկներու տիրապետութեան օրով։ Փաստօրէն ոչինչ։ Իսկ եթէ բան մը փոխուած է, այն ալ՝ վատէն դէպի վատթարագոյնը։

Հայաստանի անուանական ինքնավարութի՞ւնն է, որ այնքան կ'ոգեւորէ Յ. Քաջազնունին։ Կրնա՞յ Քաջազնունի՝ ձեռքը խղճին վրայ դնելով՝ ըսել, թէ Հայաստանի մէջ այս պահուս իրապէս գոյութիւն ունի հայ ժողովրդին համար նուազագոյն չափով իսկ ինքնավարութիւն մը։ Հոն, ուր ազատ խօսքի

համար մարդիկ բանտ կը նետուին, կ'աքսորուին եւ նոյնիսկ կը գնդակահարուին. հոն, ուր օտար սուիններու վրայ յենուած պաշտօնեաներու խմբակ մը կը տիրապետէ, խեղդելով ժողովրդական կամքի ամէն ազատ արտայայտութիւն, կարո՞ղ է չիտակ եւ լուրջ մարդ մը պնդել, թէ Հայաստան ինքնավարութիւն ունի իրապէս եւ թէ բոլշեւիկներու տուածը հայ ժողովրդին՝ աւելի բան մըն է, քան այն, որ կուտար ժամանակին ցարական իշխանութիւնը:

Ինչո՞ւ Քաջազնունի ինքզինքը կ'ուզէ խաբել եւ ուրիշներն ալ մոլորեցնել այն վրան–բաց կեղծիքով, զոր կը ներկայացնէ հայ բոլշեւիկներու ներկայութեամբ քօղարկուած ռուսական բռնակալ իշխանութիւնը Հայաստանի մէջ այսօր:

Քաջազնունի կը խոստովանի, թէ ինքը չի ճանչնար հայ բոլշեւիկները, չունի անձնական ծանօթութիւններ անոնց հետ եւ հեռուէն ալ ի վիճակի չէ հետեւելու անոնց գործունէութեան եւ հասկնալու անոնց մտայնութիւնը: Բայց կ'ենթադրէ, թէ անոնք ալ իրեն պէս լաւ հայեր են, ինչպէս որ ռուս բոլշեւիկները «իսկական ռուս մարդիկ են», իր կարծիքով:

Թէ ո՞ր աստիճան ռուս բոլշեւիկները իսկապէս ռուս մարդիկ են ու լաւ կը պաշտպանեն Ռուսիոյ եւ ռուս ազգի շահերը, աւելորդ կը նկատենք հոս քննադատութեան առարկայ դարձնել, մեր նիւթէն շատ չշեղելու համար: Բայց, եթէ անգամ ընդունինք, որ Քաջազնունի իրաւունք ունի այդ կէտի մէջ, կը նշանա՞կէ այդ արդեօք, թէ հայ բոլշեւիկներն ալ լաւ հայեր են եւ մանաւանդ լաւ կը պաշտպանեն Հայաստանի ու հայ ազգի շահերը:

Դժբախտաբար, Քաջազնունի չարաչար կը սխալուի: Որովհետեւ բոլշեւիզմը զարգացած է ռուսա–

կան հողի վրայ, ռուսական կազմակերպութիւն մըն է եւ կը ղեկավարուի Մոսկուայի մէջ նստած կեդրոնական մարմնի մը կողմէ: Հայ բոլշեւիկները հայ աշխարհի ծնունդ չեն. սնուած օտար ոգիով, տոգորուած օտար ձգտումներով՝ անոնք անհարազատ են հայ ժողովրդին ու հայ ազատագրական պայքարին, զուրկ անմիջական կենդանի կապերէ անոր հետ:

Հայ բոլշեւիկները անկախ մարդիկ ալ չեն, ինչպէս են ռուս բոլշեւիկները: Հայ բոլշեւիկները պարզապէս ռուս բոլշեւիկեան կազմակերպութեանը ծառայող պաշտօնեաներ են: Ռուսական բանակի ուսերուն վրայ մտնելով Հայաստան, անոնք Մոսկուայի հրամաններուն են ենթակայ անպայմանօրէն: Անոնց իշխանութեան աղբիւրը օտար մարմին մը եւ օտար ոյժ մըն է, բայց ոչ երբեք հայ ժողովուրդը, ոչ ալ անոր մէկ շօշափելի մասը: Ուրիշ խօսքով, հայ բոլշեւիկները օտար ոյժի մը միջոցով Հայաստան բերուած ու հաստատուած անկոչ հիւրեր են, որոնք անկասկած պիտի լքեն հայ ժողովուրդը, հէնց որ ռուսական կարմիր բանակը քաշուի Հայաստանէն:

Արդ՝ ի՞նչպէս կարող է հայ պաշտօնեաներու խումբ մը, որ թէկուզ լաւ հայերէ ալ կազմուած ըլլայ, ինչպէս կ'ենթադրէ Քաջազնունին, պաշտպանել Հայաստանի եւ հայ ազգի շահերը, երբ իր գործունէութեան մէջ բնաւ անկախ չէ եւ անվերապահ կերպով ենթակայ է Մոսկուայի մէջ գտնուող օտար տիրոջ մը հրամանին:

Եթէ Քաջազնունի այս բոլորը նկատի ունենար, մեզ հետ միասին պիտի ըսէր, թէ հայ բոլշեւիկները, ինչ ալ ըլլան իրենց անձնական յատկութիւնները, ռուսական պաշտօնեաներ են սոսկ, հետեւա–

բար, ամէն բանէ առաջ ու ամէն բանէ աւելի, պարտաւոր են պաշտպանել ոչ թէ Հայաստանի, այլ Ռուսիոյ, ոչ թէ հայ ազգի, այլ ռուս ազգի շահերը:

Յ. Քաջազնունի միամտութիւն ունի հաւատալու, թէ հայ բոլշեւիկները, նոյնիսկ այն պարագային, եթէ անգամ անոնց խորթ լինին հայ ժողովրդի քաղաքական իտէալները, «կամայ-ակամայ ամրացնելու են մեր գրաւած դիրքերը, նեցուկ են դառնալու յետագայ նուաճումների համար»:

Մինչդեռ իրականութիւնը եւ իրերու երկաթէ տրամաբանութիւնը կ'ըսեն մեզի ատոր ճիշդ հակառակը: Այսինքն՝ եթէ հայ բոլշեւիկները նոյնիսկ տոգորուած լինին հայ քաղաքական իտէալներով, կամայ թէ ակամայ անոնք չպիտի կրնան ոչ ամրացնել մեր գրաւած դիրքերը, ոչ ալ նեցուկ դառնալ մեր յետագայ ազգային նուաճումներուն համար:

Ինչո՞ւ: Որովհետեւ, ինչպէս ըսինք, հայ բոլշեւիկները ի վիճակի չեն շարժուելու եւ գործելու իրենց սեփական կամքով, այլ պարտաւոր են կատարել այն, ինչ որ անոնց կը հրամայեն Մոսկուայէն հայ ազգին համար օտար իշխանաւորները՝ անշուշտ յանուն իրենց, բայց ոչ մեր երկրի ու ժողովրդի շահերուն:

Քաջազնունի չի ուզեր ըմբռնել շատ տարրական բան մը եւս, այն, որ օտար կառավարութեան մը ծառայող հայ պաշտօնեաներու խմբակ մը, անգամ եթէ կազմակերպուած լինի, չի կարող նկատուիլ իբրեւ հայկական կուսակցութիւն:

Եթէ օր մը, օրինակ, Սուլթան Ապտիւլ Համիտ քմահաճոյքն ունենար հաւաքելու իրեն հլու հնազանդ հայ պաշտօնեաները, կազմակերպելու եւ Հայաստան ղրկելու իր բանակին հետ միասին՝ կառավարելու համար հայկական գաւառները, իրաւունք

պիտի ունենայի՞նք ըսելու, թէ այդ հայ պաշտօնեաները կամայ-ակամայ պիտի պաշտպանեն հայկական, բայց ոչ օսմանեան շահեր:

Հայ ժողովուրդը, դժբախտաբար, դառն փորձով շատ լաւ գիտէ, թէ ո՛րքան մոլի օտարասէր եւ դիմազուրկ են սովորաբար օտար իշխանութեան ծառայող հայ պաշտօնեաները, յաճախ օտար պաշտօնեաներէ ալ դէշ ու հայավնաս: Բաւական է միայն թեթեւ մը վերյիշել սուլթանական եւ ցարական հայ պաշտօնեաները, հարկաւ հազուադէպ բացառութիւնները միշտ յարգելով: Եւ Մոսկուայի կոմիսարներուն այսօր ծառայող հայ բոլշեւիկ պաշտօնեաները անոնցմէ ոչ մէկ բանով կը տարբերուին իրենց ստրկական հնազանդութեամբ ռուսական կարմիր տէրերուն:

Բազմաթիւ աղաղակող փաստեր կան, որ հայ բոլշեւիկ պաշտօնեաները ռուսներէ աւելի ռուսամոլ եւ հաւատարիմ են Մոսկուայի ներկայ իշխանութեան եւ այդ տեսակէտով աչքի իյնող երեւոյթ մը կը կազմեն կովկասեան իրականութեան մէջ, ա՛յնքան յոռի կերպով տարբերուելով իրենց վրացի եւ թաթար ընկերներէն:

Արդ՝ կարո՞ղ է հայ ժողովուրդը հանդիստ խղճով վստահիլ իր կենսական շահերուն պաշտպանութիւնը օտարին այսքան մոլեռանդութեամբ ծառայող խմբակցութեան մը: Եւ կարո՞ղ է այդպիսի խմբակցութեան մը անհաշտ վերաբերումը դէպի հայ ազգային կուսակցութիւնները ընդհանրապէս եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը մասնաւորապէս լուրջ հիմ նկատուիլ այդ կուսակցութեանց «անպէտք ու աւելորդ» գոյութիւնը փաստաբանելու համար:

Այս հարցերուն դրական պատասխան տալ՝ կը նշանակէ բացարձակապէս չըմբռնել ոչ հայ բոլշե-

ւիկներու դիրքն ու դերը, ոչ ալ հայ քաղաքական կուսակցութեանց պաշտօնը:

V

Ոչ նուազ յատկանշական է Յ. Քաջազնունիի երրորդ պատճառաբանութիւնը, որով ան կ՚ուզէ ապացուցանել Հ. Յ. Դաշնակցութեան այլեւս ընելիք չունենալը:

«Մնում է — կ՚ըսէ ան — իլլեգալ, գաղտնի, դաւադրական կամ, աւելի լայն չափերով, յեղափոխական աշխատանքը:

«Չէ՞ որ մենք հալածուած էինք նաեւ ցարական ու սուլթանական կառավարութիւններից: Այժմ չե՞նք կարող անել Խորհրդային Հայաստանում նոյնը, ինչ անում էինք տարիներ շարունակ Տաճկահայաստանում:

«Կարող ենք, ի հարկէ:

«Կարող ենք մի բոյն դնել պարսկական Ղարադաղում, ինչպէս մի ժամանակ բոյն էինք դրել Սալմաստի մէջ, ու այս տեղից զէնք ու մարդ անցկացընել Արաքսի միւս ափը: Կարող ենք գաղտնի կապեր հաստատել ու զինուած խմբեր պահել Սիւնիքի կամ Դարալագեազի լեռներում, ինչպէս պահում էինք Սասունի լեռներում կամ Շատախի ձորերում: Կարող ենք դժուարամատչելի վայրերում ապստամբեցնել մի քանի գիւղ, դուրս քշել կամ կոտորել այնտեղի կոմունիստներին: Ապա կարող ենք աղմըկալի ցոյցեր անել Երեւանի մէջ իսկ, — օրինակ, դրաւել մի քանի ժամով որեւէ պետական հիմնարկութիւն, ինչպէս մի ժամանակ դրաւեցինք Օսմանեան բանկը. կարող ենք պայթեցնել այս կամ այն

շէնքը. կարող ենք կազմակերպել ու կատարել անհատական սպանութիւններ, կոտորել մի քանի բոլշեւիկ, ինչպէս կոտորել ենք սուլթանական ու ցարական պաշտօնեաներին. կարող ենք ռումբ պայթեցնել Միասնիկեանի կամ Լուկաշինի — կամ չգիտեմ ո՚ւմ — ոտների տակ, ինչպէս Ելտիզ-քէօշքում պայթեցրել ենք սուլթան Աբտիւլ Համիտի ոտների տակ...

«Այդ բոլորը կարող ենք անել, — կարծում եմ, թէ կարող ենք անել:

«Հարց է ծագում միայն, թէ ի՞նչ յոյսերով կամ ի՞նչ նպատակով անենք:

«Երբ ցոյցեր էինք անում Թուրքիայում, կարծում էինք, թէ այդպիսով կը հրաւիրենք մեր վրայ մեծ պետութիւնների բարեացակամ ուշադրութիւնը ու կը հարկադրենք միջամտելու մեր օգտին: Այժմ մենք գիտենք այդ միջամտութեան իսկական արժէքը, եւ թւում է ինձ, թէ նոր փորձեր անելու կարիք չունինք այլեւս: Եթէ բարեխնամ Եւրոպան չուզեց կամ չկամեցաւ օգնել մեզ Թուրքիայում, դժուար չէ հասկանալ, որ էլ աւելի չպիտի ուզենայ կամ չպիտի կարողանայ օգնել Ռուսաստանում:

«Ահաբեկման սիստեմը՝ իբրեւ անհատներին զսպելու միջոց՝ թերեւս ունէր որոշ նշանակութիւն, երբ գործ ունէինք քիւրտ դերէբէյների կամ ցարական չինովնիկների հետ: Բայց պիտի ընդունինք, որ բոլշեւիկները մի քիչ տարբեր խմորի մարդիկ են: Եթէ փոխադարձ ահաբեկման խնդիր դրուելու լինի, բոլշեւիկները մեզանից ետ չեն մնայ, դեռ մի երկու քայլ էլ առաջ կ՚երթան. այնտեղ, ուր մենք փորձ կ՚անենք ահաբեկել անհատներ, նրանք կ՚ահաբեկեն ամբողջ զանգուածներ:

«Կարո՞ղ ենք խռովութիւններին այնպիսի ծա—

ւալ տալ, որ վերածուեն քաղաքացիական պատերազմի։

«Շատ անհաւանական է։ Բայց վերջ ի վերջոյ սա էլ անկարելի բան չէ։ Եթէ լրջօրէն մտադրենք, շատ աշխատենք ու միջոցների առաջ կանգ չառնենք, թերեւս կարողանանք։

«Բայց ինչի՞ համար։

«Կարո՞ղ ենք յուսալ, թէ զէնքով դուրս կը քըշենք Հայաստանից բոլշեւիկներին, երբ նրանք կանգուն են Ռուսաստանում եւ երբ մենք մեր թիկունքում ունենք բոլշեւիկների դաշնակից միլլիական Թուրքիան։

«Չեմ կարծում, թէ այսօր գտնուի մեր մէջ մէկը, որ այդքան միամտութիւն ունենայ։ Քաղաքացիական կռիւը, եթէ ծագի էլ, պիտի վերջանայ մեր պարտութիւնով։ Բոլշեւիզմը հայկական ռէժիմ չէ ու Հայաստանում չէ, որ պիտի տապալուի, եթէ միայն տապալուելու է։ Հայկական բոլշեւիզմը շարունակութիւնն է ու մի փոքրիկ մասը ռուսական բոլշեւիզմի...»։

Քաջազնունին կ'ընդունի, որ մենք կարող ենք միանալ կովկասեան ու ռուսական հակաբոլշեւիկեան տարրերու հետ եւ համակովկասեան կամ համառուսական ճակատի վրայ պայքարիլ բոլշեւիկեան իշխանութեան դէմ։ Բայց «հէնց այդ է, որ չպիտի անենք», կը պնդէ ան։

Ինչո՞ւ։ Որովհետեւ հայ ժողովուրդը յոգնած է եւ պէտք է խուսափի ամէն պայքարէ, որ ոյժերու նոր սպառում կը պահանջէ։ Քաջազնունի կ'ուզէ թողուլ պայքարը ուրիշներուն, իսկ մեզ կը քարոզէ կատարեալ համակերպութիւն բոլշեւիկներուն հանդէպ։

Իր այս եզրակացութեան աւելի եւս ոյժ տալու

համար, Քաջազնունի կը ջանայ համոզել, թէ բոլշեւիկները անհրաժեշտ են Հայաստանին, քանի որ «չկայ մի ոյժ, որ կարողանար փոխարինել նրանց»։

«Եթէ — կ'ըսէ ան — ինչ որ հրաշքով ինձանից ու միայն ինձանից կախուած լինէր բոլշեւիկների գոյութիւնը Հայաստանում, եթէ բաւական լինէր իմ մի մատի շարժումը, որպէսզի բոլշեւիկները մի ակնթարթում անհետանային մեր երկրից, կ'անէի՞ այդ շարժումը։ Ու պատասխանում եմ առանց տատանուելու՝ ոչ, չէի անի։ Ոչ միայն չէի անի, այլեւ ձեռս կը կտրէի, որպէսզի երազիս մէջն անգամ պատահաբար կամ սխալմամբ չանեմ այդ շատ վտանգաւոր շարժումը»։

Ինչո՞ւ։ Որովհետեւ Հայաստանին պէտք է «մի նեցուկ, մի դրսի ոյժ, որի վրայ նա կարողանայ յենուել, գոնէ իր գոյութեան առաջին շրջանում, մինչեւ կազմակերպուելն ու ոյժերը հաւաքելը»։

Եւ այդպիսի նեցուկ Քաջազնունիին կը թուի ըլլալ բոլշեւիզմի ոյժը։

Քաջազնունի, ինչպէս տեսանք, կ'ընդունի, որ զէնքի միջոցով մենք կարող ենք բաւականին վնասել բոլշեւիկներուն, բայց չի ընդունիր, թէ կարող ենք մեր սեփական միջոցներով ազատուիլ բոլշեւիկներու տիրապետութենէն, որովհետեւ վերջինս համառուսական երեւոյթ է, հետեւաբար կրնայ վերնալ միմիայն համառուսական ոյժերով։

Փետրուարեան ապստամբութիւնը Հայաստանի մէջ 1921 թ. պերճախօս օրինակ մըն է, թէ ի՞նչ կըրնայ ընել զէնքով մեր ժողովուրդը եւ մեր կազմակերպութիւնը ամենաաննպաստ պայմաններու մէջ անգամ։ Եւ եթէ պատահի, որ Ռուսիայէն նոր բոլշեւիկեան զօրքեր չկարենան օգնութեան հասնիլ Հայաստանի մէջ գտնուող բոլշեւիկեան ոյժերուն, հայ

ժողովուրդի համար դժուար չպիտի լինի ընաւ մաքրել Հայաստանը բոլշեւիկներէն։

Հայաստանի մէջ ուրեմն բոլշեւիկեան իշխանութիւնը տապալել կարող ենք մեր սեփական միջոցներով, եթէ միայն վստահութիւն լինի, որ Ռուսիայէն, Վրաստանէն կամ Ատրպէյճանէն բոլշեւիկեան իշխանութիւնը պաշտպանող գերազանց ոյժեր հանդէս չպիտի գան։ Եւ ինչ որ տեղի ունեցաւ 1921 թ. Փետրուարին, հարկաւ կրնայ կրկնուիլ ե՛ւ ուրիշ ժամանակ, մեզ համար աւելի յաջող վախճանով, եթէ միջազգային պայմանները աւելի նպաստաւոր լինին։

Ներկայ քաղաքական պայմաններու մէջ սակայն հայ ժողովուրդը հարկաւ շահ մը չունի զէնքի ոյժով տապալելու Խորհրդային իշխանութիւնը, որովհետեւ, ինչպէս Բաջազնունի ալ կ՚ըսէ, եթէ անգամ կարողանայինք իսպառ ազատուիլ բոլշեւիկեան իշխանութենէն այժմ, չպիտի ընէինք յանուն մեր իսկ ժողովրդի ֆիզիքական գոյութեան։

Սակայն, եթէ այսօր, ներկայ պայմաններու մէջ, ստիպուած ենք հաշտուիլ բոլշեւիկեան ռէժիմի հետ՝ վտանգաւորագոյնէն խուսափելու համար, կը նշանակէ՞ այդ արդեօք, թէ միշտ ալ, բոլոր պայմաններու մէջ, հայ ժողովուրդը կենսապէս շահագրգռուած պիտի լինի Խորհրդային իշխանութեան պահպանութեամբ։

Նախ, որ բոլշեւիկեան իշխանութիւնը պէտք չէ երբեք նոյնացնել Ռուսիոյ, ինչպէս կ՚ընէ Բաջազնունի։ Կարելի է համոզուած, մոլեռանդ կողմնակից լինել Հայաստանի միութեան Ռուսիոյ հետ, բայց միաժամանակ լինել նոյնքան մոլի հակառակորդ բոլշեւիկեան բռնակալութեան։

Բաջազնունին, ինչպէս կ՚երեւայ, իւրացուցեր

է բոլշեւիկներու տեսակէտը Խորհրդային իշխանութեան յարատեւութեան մասին։ Բայց չենք կարծեր, թէ ան ալ յաւիտենական նկատէ այդ իշխանութիւնը, որու տապալման ժամանակի մասին միայն կարելի է վիճել, բայց երբեք կարելի է կասկածիլ այդ տապալման անխուսափելիութեան մասին։ Վաղ թէ ուշ, օր մը այդ իշխանութիւնը պիտի չքանայ, ինչպէս չքացաւ ցարականը։

Բաջազնունի չի կարող չգիտնալ, թէ բոլշեւիկները իրենց դէմ ունին ոչ միայն Կովկասի, այլեւ համայն Ռուսիոյ ժողովրդական զանգուածներու ճնշող մեծամասնութեան թշնամութիւնը։ Այլապէս անոնք չպիտի վախնային այդ մեծամասնութեան ազատ ձայնէն ու կամքէն, չպիտի շրջապատէին զայն չեկաներով, չպիտի խեղդէին զայն աննախընթաց բռնակալական սիստեմով մը։ Անգամ իրենց կուսակցական ընկերները ամենախիստ հսկողութեան տակ են դրուած եւ զուրկ են ազատ խօսքի իրաւունքէն։

Բոլշեւիկները իրենք շատ լաւ կը հասկնան, թէ իրենց տիրապետութիւնը հնարաւոր է միմիայն սուիններու զօրութեամբ։ Բայց յայտնի է, որ միմիայն սուիններու վրայ յենուած իշխանութիւն մը չի կարող յարատեւ ըլլալ։

Փաստ է, որ վեց տարուայ իրենց իշխանութեան ընթացքին բոլշեւիկները չկրցան շահիլ Ռուսիոյ ժողովուրդներու վստահութիւնը եւ սէրը՝ կարենալ թուլացնելու համար իրենց բռնապետական սիստեմի դաժանութիւնը։ Ընդհակառակը, անոնք կորսնցուցին ժողովրդական ե՛ւ այն տարրերու համակրանքը, որ իրենց հետ էր իրենց իշխանութեան առաջին շրջանին։

Բոլշեւիկեան իշխանութիւնը մահուան դատա-

պարտուած իշխանութիւն մըն է։

Սակայն պարզ եւ անկասկածելի է բոլոր անոնց համար, որ մօտէն կը ճանչնան այդ իշխանութիւնը եւ ծանօթ են Ռուսիոյ ներկայ վիճակին։

Կապել Հայ ամբողջ ազգի բախտը այդպիսի իշխանութեան մը բախտին հետ՝ կը նշանակէ հետեւիլ ամենաանհեռատես եւ անխոհեմ քաղաքականութեան։ Այսօր թէ մեր կովկասեան դրացի ժողովուրդներու եւ թէ ռուս ժողովրդի ամենաընտիր տարրերը, ինչպէս նաեւ ճնշող մեծամասնութիւնները պոլշեւիկեան իշխանութեան վրայ կը նային, իբրեւ օտար թշնամական ոյժի մը, որ զինու զօրութեամբ նուաճած է իրենց երկիրը եւ ամենադաժան բռնակալութեան սիստեմի մը միջոցով միայն կը պահպանէ իր գոյութիւնը։ Ով անկեղծ ու հաւատարիմ բարեկամ է այդ ատելի ոյժին, ան թշնամի է՛ւ մեր կովկասեան դրացիներուն ու ռուս ժողովրդի հայրենասէր մեծամասնութեան։

Ինչո՞ւ Քաջազնունի կ'ուզէ անպատճառ պոլշեւիզմի սիրոյն Հայ ամբողջ ազգը ատելութեան առարկայ դարձնել մեր դրացիներու եւ իսկական ռուսներու աչքին։

Ի՞նչ պիտի ըլլայ Հայ ժողովրդի վիճակը, երբ պոլշեւիկները տապալուին կամ ոեւէ պատճառով (օրինակ, արեւմտեան ճակատի վրայ կրած իրենց հաւանական մէկ պարտութեան պատճառով) քաշուին Կովկասէն։ Եթէ անգամ տաճիկները չմտնեն Կովկաս, արդեօ՞ք հէնց մեր կովկասեան հարեւանները չպիտի ճզմեն մեզ պոլշեւիկներու կողմը ամբողջովին անցած լինելնուս համար։

Ի՞նչ կը կորսնցնեն մեր հարեւան վրացիներն ու թաթարները, երբ իրենց մեծամասնութիւնը բացայայտօրէն հակառակ է պոլշեւիկեան իշխանութեան։

Ա՞րդեօք մենք բան մը աւելի պիտի տանանք պոլշեւիկներէն, եթէ ազգովին իսկ պոլշեւիկ դառնանք։

Եթէ Քաջազնունի իրեն տուած լինէր այս հարցերը, չպիտի պահանջէր ապահովաբար, որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը վերջ տայ իր գոյութեան, միանգամայն անձնատուր լինելով Խորհրդային իշխանութեան քմահաճոյքին։

Այսօր, այո՛, մեզի ձեռնտու չէ զինեալ պայքարի մէջ մտնել պոլշեւիկներուն հետ, բայց կը նշանակէ՞ այդ արդեօք, թէ երբեք ալ ձեռնտու չպիտի լինի։ Սակայն ա՞րդեօք նման չպիտի լինէր այն մարդուն, որ զինաթափ կը լինի իսպառ, որովհետեւ պատահական պահապան մը կանգներ է իր դրան առջեւ։ Եթէ այսօր մեր բոլոր զէնքերը չենք կրնար կամ պէտք չէ գործածենք պոլշեւիկներուն դէմ, կը նշանակէ՞ այդ արդեօք, որ վաղը եւս անոնց գործածութեան կարիքը չպիտի զգանք հրամայականօրէն։

Իր նպատակներուն գիտակից եւ կենսունակ կուսակցութիւն մը, ինչպիսին է Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, Քաջազնունիի անխորհուրդ խորհուրդներուն մէկ պատասխան միայն կրնայ տալ. «Ոչ թէ պէտք է զինաթափ լինել, այլ լարուած ոյժերով պէտք է պատրաստուիլ եւ սպառազէն վիճակի մէջ հետեւիլ միջազգային կեանքի յարափոփոխ ընթացքին, որպէսզի գերագոյն վտանգի պահուն կարելի լինի մեծագոյն օգնութիւնը հասցնել Հայ ժողովուրդին...»

VI

Եթէ անգամ ընդունելու լինէինք Քաջազնունիի

այն հիմնական տեսակէտը, թէ Հայաստան պէտք ունի Ռուսաստանին, անոր ազդու հովանաւորութեան, հսկողութեան ու պաշտպանութեան, որովհետեւ այլապէս ան պիտի իյնայ Թուրքիոյ գիրկը, եւ թէ ուրիշ աւելի լաւ ընտրութիւն չունի ընելու հայ ժողովուրդը՝ իր աշխարհագրական աննըպաստ դիրքի եւ քաղաքական շրջապատի պատճառով, — այդ պարագային իսկ մենք չպէտք է երբեք հետեւէինք Քաջազնունիի խորհուրդին եւ անվերապահօրէն ու ազգովին ենթարկուէինք բոլշեւիկներուն միմիայն այն հիման վրայ, որ անոնք են այսօր Ռուսիոյ տէրերը:

Ճիշդ այնպէս, ինչպէս ցարական տիրապետութեան ատեն մենք չէինք կարող հաշտուիլ եւ շատ բանաւոր հիմեր ունէինք չհաշտուելու այդ տիրապետութեան հետ ու հարկադրուած էինք, Ռուսիոյ յեղափոխական տարրերու հետ միասին, պայքարելու ցարական ռէժիմի դէմ համառուսական ճակատի վրայ, յանուն մեր անհատական ու ազգային ազատութիւններուն, այնպէս ալ այսօր մենք չենք կարող եւ շահ մը չունինք խուսափելու պայքարէ բոլշեւիկեան բռնակալութեան դէմ, որ տնտեսապէս ու բարոյապէս կը քայքայէ մեր ժողովուրդը:

Կարո՞ղ է հայ ազգային մշակոյթ զարգանալ հոն, ուր կատաղի հալածանք կայ դէպի այն ամէնը, ինչ որ չի կրեր կոմմունիստական կնիք: Կարո՞ղ ենք հանդիստ խղճով դիտել, թէ ի՛նչպէս մեր նորահաս սերունդը Կովկասի մէջ կ՚ենթարկուի սիստեմատիկ այլասերման ու ապազգայնացման՝ բոլշեւիկեան քանդիչ մեթոտներով: Կարո՞ղ ենք թոյլ տալ, որ հայ ազատ միտքը ցարական ռէժիմէն ալ աւելի խեղդող բռնաբարման ենթարկուի բոլշեւիկներու կողմէ յարատեւօրէն: Կարո՞ղ ենք հաշտուիլ

ազգայնօրէն վնասակար այն կատարեալ կղզիացման հետ, որուն ենթարկուած է երկրի հայութիւնը, չինական պարիսպներով զատուելով հայ գաղութներէն:

Եւ եթէ ցարական տիրապետութեան ատեն կովկասեան հայութիւնը ռուսացման լուրջ վտանգի մը ահաւոր սպառնալիքի տակ էր, որ շատերուն աւելի ազգակործան կը թուէր, քան նոյնիսկ Ֆիզիքական ոչնչացման սիստեմը Թուրքիոյ մէջ, մի՞թէ ներկայ Խորհրդային իշխանութիւնը աւելի ընդարձակ գետնի վրայ եւ աւելի քանդիչ միջոցներով չէ առեր մեր ժողովուրդը իր ամենակուլ ցանցի մէջ, կոմմունիզմի քօղին տակ ռուսացման ենթարկելով մեր երիտասարդութիւնը եւ զրկելով մեզ առողջ ազգային զարգացման միջոցներէն:

Կարճ. բոլշեւիկները սիստեմատիկ կերպով կը թունաւորեն մեր ժողովուրդը եւ ցարական չինովնիկներէն ալ աւելի ներզօր միջոցներով կը վարեն ձուլման քաղաքականութիւն ռուսներուն հետ, հետեւաբար, եթէ կ՚ուզենք ապրիլ ու զարգանալ ազգայնօրէն, պիտի պայքարինք բոլշեւիկներու դէմ ալ այնպէս, ինչպէս պայքարեցանք ցարերու դէմ:

Քաջազնունի չի ուզեր ըմբռնել, թէ բոլշեւիկները հայկական կեանքի մէջ ոչ թէ կեդրոնաձիգ, այլ կեդրոնախոյս ոյժ մըն են, թէ անոնք, ոչ թէ ազգահաւաքման, այլ ազգացրման գործ կը կատարեն:

«Ճիշդն ասած — կ՚ըսէ ան — ես չգիտեմ, թէ ի՞նչ ազգացրման գործ են կատարել բոլշեւիկները, բացի այն, որ մեզ՝ մի քանի հարիւր Դաշնակցականներիս՝ դուրս ձգել հայրենիքից ու դռները փակել առաջներս. համաձայնիր, սակայն, որ սա դեռ ազգացրում չէ:

«Ճիշդ է, որ բոլշեւիկները չեն հաւաքում ազգը: Իսկ եթէ մենք մնացած լինէինք նրանց տեղը, կը հաւաքէ՞ինք:

«Հայաստանի սահմանների նեղութիւնը ու տնտեսական վիճակը թոյլ չեն տալիս ներգաղթ, — ահա հիմնական արգելքը ազգահաւաքման գործի համար:

«Բոլշեւիկները չկարողացան (ասենք՝ չցանկացան) ոչ Հայաստանի սահմանները լայնացնել, ոչ էլ զգալիօրէն բարելաւել երկրի տնտեսական վիճակը, այդ ճիշդ է: Իսկ մենք կը կարողանա՞յինք մեր բոլոր ցանկութիւններով հանդերձ...

«Բոլշեւիկների տնտեսական սիստեմը՝ մասնաւոր սեփականութեան իրաւունքի բացասումը՝ անվիճելիօրէն կործանարար է այսօրուայ Հայաստանի համար. եւ սա՝ կուսակցական դիկտատուրայի հետ միասին՝ ներկայ կացութեան սեւ երեսն է...

«Բոլշեւիկեան սիստեմը չի կարող վերաշինել մեր աւեր երկիրը, ապահովել նրա տնտեսական զարգացումը:

«Բայց սա պատճառ չէ, որ չընդունենք Խորհրդային իշխանութեան կարեւորութիւնն ու օգտակարութիւնը, քանի որ կան ուրիշ վտանգներ, ուրիշ սպառնալիքներ...»

Բաջազնունի չի ուզեր ըմբռնել, թէ ազգացրման գործի մէջ խնդիրը քանի մը հարիւր Դաշնակցականներու աքսորը չէ բնաւ, այլ քաղաքական այն ընդհանուր հալածանքը, որուն կ'ենթարկուի ամբողջ ազատատենչ հայութիւնը, թէ երկրի ներսը եւ թէ գաղութներու մէջ սիստեմատիկաբար:

Բաջազնունի չի ուզեր տեսնել, որ բռնադատման տակ են հայ ժողովրդի բոլոր ռազմունակ եւ ազգայնօրէն կուլտուրունակ տարրերը: Կը սպաննուի, կը փճացուի մեր ազգին մէջ այն ամէնը, ինչ որ բոլշեւիկեան կաղապարին չի համապատասխաներ: Կը քանդուին գաղափարական այն կապերը, որ կը միացնեն հայութեան զանազան հատուածները իրարու հետ, փոխանակ ամրացնելու այդ կապերը: Չէ՞ որ ֆիզիքական ազգացրումէն աւելի կործանարար դեր կը կատարէ բարոյական, գաղափարական, մշակութային այս սիստեմատիկ ազգացրումը, որուն համար մոլեգին եռանդով մը կ'աշխատին հայ եւ ռուս բոլշեւիկները միասին: Հայ երիտասարդութեան, հայ մտաւորականութեան, հայ ժողովրդական զանգուածներու միտքը կը ջանան շեղել մեր ազգի կենսական պէտքերէն ու խնդիրներէն դէպի ցնորական ու քայքայիչ «համաշխարհային յեղափոխական» նպատակներ: Մեր ժողովրդի կորովը կ'ուզեն սպառել ոչ հայկական, այլ օտար, «համաշխարհային» ճակատներու վրայ: Այլանդակ սերունդ մը կը ջանան ստեղծել մեր պատանիներէն, որոնք չեն կրնար այլեւս դառնալ ազգայնօրէն ողջմիտ, առողջ եւ հայրենասէր հայ քաղաքացիներ:

Բաջազնունի չի ուզեր հասկնալ նաեւ, որ ազգացրման մեղադրանքը կը վերաբերուի ոչ միայն փաստին, այլ եւ ձգտումին:

Ներգաղթ զանգուածօրէն, այո՛, բոլշեւիկները չեն կարող այսօր թոյլ տալ Հայաստան, որովհետեւ մեր երկրի սահմաններու նեղութիւնը եւ տնտեսական վիճակը անյաղթելի արգելք են ատոր: Մենք ալ լինէինք անոնց տեղը, ճիշդ է, չպիտի կարողանայինք հայ գաղթականները զանգուածօրէն ներս ընդունիլ:

Բայց մի՞թէ այդ է բոլշեւիկներու գլխաւոր մեղքը: Չէ՞ որ բոլշեւիկները գրեթէ կտրեր են երկրի ժողովրդի յարաբերութիւնն ու հաղորդակցութիւ-

նը դրսի աշխարհի, արտասահմանի հայութեան հետ: Չէ՞ որ անհատներն անգամ չեն կարող երթալ Հայաստան, եթէ բոլշեւիկեան չեկիստներէն արժանացած չեն ստանալու բարեյուսութեան վկայական: Չէ՞ որ երթեւեկելու ազատութիւն կը վայելեն միմիայն բոլշեւիկները: Բացարձակապէս անարդար եւ անհիմն չէ՞ ուրեմն ըսել, թէ բոլշեւիկեան ռէժիմէն տուժողը միայն քանի մը հարիւր Դաշնակցականներն են, որոնք աքսորուած են Հայաստանէն:

Այսքան մեքենական եւ պարզունակ կերպով է, որ Քաջազնունի կ'ըմբռնէ մեր քաղաքական կեանքի երեւոյթները:

Քաջազնունի «անվիճելիօրէն կործանարար» կը նկատէ — եւ այստեղ ամենայն իրաւամբ — բոլշեւիկներու տնտեսական սիստեմը, բայց այսուհանդերձ յանցանք կը համարէ ոեւէ պայքար այդ կործանարար սիստէմին դէմ:

Ինչո՞ւ: Որովհետեւ ուրիշ, աւելի ահաւոր վտանգներ ու սպառնալիքներ կան, այսինքն՝ տաճիկները:

Քաջազնունիի այս տրամաբանութիւնը հիմնուած է այն միամիտ հաւատին վրայ, որ մեր պայքարէն է կարծես կախուած բոլշեւիկներու մնալը կամ չմնալը Հայաստանի մէջ: Կարծես թէ մեր սիրոյն, մեր ժողովրդի պաշտպանութեան համար է, որ Խորհրդային Ռուսիոյ բանակը մտեր է մեր երկիրը եւ կը մնայ մեր երկրի մէջ:

Սակայն բոլշեւիկներու տիրապետութիւնը Հայաստանի մէջ ոչ մէկ առնչութիւն ունի հայկական շահերու հետ, այլ արդիւնք է Ռուսիոյ սեփական շահերու թելադրութեան: Եւ որքան ատեն որ անոնց ույժերը թոյլ տան մնալ հայկական ճակատի

վրայ, կամայ թէ ակամայ բոլշեւիկները պիտի արգիլեն տաճիկներու մուտքը Հայաստան:

Հակառակ պարագային, եթէ մենք ազգովին իսկ բոլշեւիկ լինինք, ռուսական կարմիր բանակը չպիտի պաշտպանէ մեզ ու պիտի լքէ հայկական դիրքերը, թողելով մեզ մեն մինակ մեր թշնամիներուն դէմ:

Այսպիսով մեր հրաժարումը պայքարէ բոլշեւիկեան «կործանարար սիստէմին» դէմ բնաւ չի կարող ոեւէ ապահովութիւն տալ մեզ ոչ այժմ, ոչ ալ այն ատեն, երբ իրական վտանգը բաղխէ մեր երկրի դռները: Մինչդեռ մեր մեկուսացումը քաղաքական այն պայքարէն, զոր կը մղեն ու պիտի մղեն կովկասեան մեր հարեւաններն ու հակաբոլշեւիկեան ռուս ույժերը բոլշեւիզմի դէմ, պիտի հրաւիրէ մեզ վրայ այդ բոլոր տարրերու ատելութիւնը, մեզ վրայ ալ տարածելով բոլշեւիկներու եւ հրէաներու հանդէպ իրենց ունեցած կատաղի թշնամանքը:

Քաջազնունի կ'ըսէ, թէ մեր ժողովուրդը յոգնած է եւ ուժասպառ, ուստի չպէտք է մասնակցի ոեւէ պայքարի:

Բայց Քաջազնունի կը մոռնայ, որ ոչ բոլշեւիկները, ոչ հակաբոլշեւիկները եւ ոչ ալ տաճիկները պիտի ուզեն ներողամիտ լինել մեզի հանդէպ մեր յոգնածութեան ու պայքարէ խուսափելու համար եւ չպիտի թողուն մեզ հանգիստ նստելու միմիայն այն պատճառով, որ մենք հանգստի հրամայական պէտք ունինք: Ուզենք թէ չուզենք, պէտք է խանգարուի մեր անդորրութիւնը, երբ մեր շուրջը փոթորկուող ույժերը բաղխուին իրարու հետ կենաց եւ մահու պայքարի մէջ: Ուզենք թէ չուզենք, մենք ալ պիտի մասնակցինք այդ պայքարին, որուն արդիւնքէն կախուած է ե՛ւ մեր գոյութիւնը: Ուզենք թէ

չուզենք, մենք ընտրութիւն պիտի ընենք այն ատեն եղած պայմաններուն եւ հաւանականութիւններուն համաձայն:

Եւ քանի որ այդ այդպէս է, խոհեմութի՞ւն է մեր կողմէ այժմէն իսկ զրկել մեզ ընտրելու ազատութենէն եւ նախօրօք կաշկանդել մեր ձեռքերը, ինչպէս կը թելադրէ Քաջազնունի, ազգովին իյնալով բոլշեւիկներուն գիրկը, որոնց դիրքը վստահելի չի կրնար սեպուիլ մեզի համար ոչ մէկ տեսակէտով եւ ոչ մէկ ժամանակ:

Պէտք է քաղաքականապէս կոյր լինել չըմբռնելու համար, թէ հայ ժողովրդի ներկայ վիճակը բնաւ չի պահանջեր, որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կազմալուծուի եւ խառնուի բոլշեւիկեան բանակին, որովհետեւ ատոր հետեւանքով չէ, որ կարող է ոեւէ բան փոխուիլ ի նպաստ Հայաստանին:

Ինչ որ բոլշեւիկները կրնան այժմ տալ հայ երկրին, կուտան. ատկէ աւելին անկարող են: Լինի հայութեան մէջ հարիւր բոլշեւիկ թէ հարիւր հազար կամ մէկ միլիոն, ոչինչ, ոչինչ կրնայ փոխուիլ այժմ ի նպաստ հայ ազգի ազատագրութեան, որքան ատեն որ մեզ շրջապատող քաղաքական պայմանները չեն փոխուած:

Ոչ հեռատես եւ ոչ ալ անհրաժեշտ բան մըն է մեզի համար մեր ամբողջ ազգին բախտը մեր իսկ [illegible] կապել բոլշեւիկներու բախտին հետ:

VII

Իր կարծիքով մէկ շատ ծանրակշիռ պատճառաբանութիւն եւս կը բերէ Յ. Քաջազնունի Հ. Յ. Դաշնակցութեան գոյութեան դէմ:

«Մեր մէջ կան մարդիկ, — կ՚ըսէ ան, — որոնք կարծում են, թէ՝ մնալով քաղաքականապէս հակառակ բանակում՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը դրսից պիտի օժանդակի Հայաստանի տնտեսական վերաշինութեան:

«Ի՞նչպէս:

«Պիտի կազմակերպի կամ աջակցի կազմակերպելու — զանազան առեւտրական ու արդիւնաբերական ընկերութիւններ, որ ապրանք մտցնեն Հայաստան, այնտեղի հում նիւթերը վաճառքի հանեն արտասահմանեան շուկաները, արհեստանոցներ ու գործարաններ հիմնեն երկրում, հողեր ոռոգեն, գիւղատնտեսական մշակոյթի կատարելագործուած ձեւեր ու մեքենաներ ներմուծեն եւայլն:

«Մի կողմ թողնելով այն խնդիրը, թէ ո՞րքան մենք՝ իբրեւ կուսակցութիւն՝ ձեռնհաս ենք այդ կարգի առեւտրա-արդիւնաբերական կամ խնամատարական-բարեգործական գործունէութեան եւ թէ արդեօք մեր միջամտութիւնը ցանկա՞լի է գործի յաջողութեան տեսակէտից, հարց եմ տալիս՝ կարո՞ղ է արդեօք մի քաղաքական կուսակցութիւն ծրագրել իր համար այդպիսի աշխատանք: Կ՚ընդունէք կարծեմ, որ չի կարող, որ դա իր բանը չէ. ծրագիր ու գործունէութիւն չէ դա քաղաքական կուսակցութեան համար, այլ պարզ ինքնաժխտում:

«Եթէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը այդ ճամբի վրայ կանգնի, այդ ուղղութեամբ գնայ, — նա արդէն յայտարարած կը լինի, որ կորցրել է իր գոյութեան իրաւունքը:

«Առեւտուրը պէտք է թողնել առեւտրականներին, արդիւնաբերութիւնը՝ արդիւնաբերողներին, բարեգործութիւնը՝ բարեգործական հաստատութիւններին: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ուրիշ բան

պիտի անի, եթէ միայն ունի մի բան անելու»։

Այս դատողութիւնները շատ կը յիշեցնեն սահմանափակ մտքի տէր այն մարդիկ, որոնք, թերեւս տարբեր անկիւնէ մը մօտենալով խնդրին, քաղաքական կամ յեղափոխական կուսակցութեան գործ չեն ուզեր սեպել բնաւ ժողովրդական զանգուածներու եւ նորահաս սերունդի դաստիարակութիւնը դըպրոցներու, պարբերական մամուլի, գրքերու, կամ բանաւոր պրոպագանտի միջոցներով, ու երբ կը տեսնեն, թէ կուսակցութիւնը նիւթական ու բարոյական շօշափելի միջոցներ կը սպառէ այդ տեսակ աշխատանքներու վրայ, կ՚աղաղակեն նեղմտօրէն եւ կարճամտօրէն, թէ կուսակցութիւնը կը դառնայ այդպիսով հրատարակչական կամ կրթական հաստատութիւն մը։

Մտքի նոյնպիսի տհասութիւն կը յայտնաբերեն եւ այն մարդիկ, որոնք կը կարծեն, թէ քաղաքական եւ մանաւանդ յեղափոխական կուսակցութիւն մը անպատճառ, ամէն ժամանակ եւ ամէն պայմաններու մէջ պարտաւոր է իր ամբողջ եռանդը սպառել ռումբի ու ահաբեկումի, զինուած կռուի ու դաւադրութեան վրայ, այլապէս ան կը շեղի իր ճանապարհէն եւ կը դադրի իր նպատակներուն ծառայելէ։

Այսպիսի մարդիկ կը մոռնան սակայն, որ քաղաքական պայքարի միջոցները բազմազան են ու բազմակողմանի եւ որ անոնք բոլորն ալ անհրաժեշտ են յաջողութեան համար։ Եւ քաղաքական ղեկավարներու իմաստութիւնն ու հասունութիւնը հէնց անոր մէջ կը կայանայ, որ թոյլ չտան իրենց կուսակցութեան իյնալու միակողմանի ընթացքի մը մէջ, տարուելու ամբողջովին պայքարի միայն մէկ տեսակ միջոցներով եւ արհամարհելու միւսները, որոնք կրնան ոչ նուազ կարեւոր, իսկ երբեմն նոյն-

իսկ աւելի կարեւոր լինել՝ նայած տեղին, ժամանակին ու պայմաններուն։

Ժողովուրդի մը ազատագրական պայքարը կը պահանջէ ուժերու գերագոյն լարում կեանքի բոլոր ասպարէզներու մէջ։ Եւ կուսակցութիւն մը, որ ժողովուրդի մը քաղաքական եւ ընկերային ազատագրութեան նուիրուած է, իրաւունք չունի անտես առնելու այդ ասպարէզներէն ե՛ւ ոչ մէկը, ջանալով տարածել իր թարմաշունչ ու շինարար ազդեցութիւնը ամէն կողմ, նորանոր յենարաններ ստեղծելու համար իր դժուարին ճամբուն վրայ։

Լայնախոհ եւ հեռատես քաղաքական ղեկավար մը չի կարող իր խիղճը հանգստացնել ըսելով, թէ որբանոցը եւ գաղթականական զանգուածները պէտք է թողուլ բարեգործական հիմնարկութեանց, դըպրոցները՝ կրթասիրաց ընկերութիւններուն, մամուլը հրատարակչական ընկերութիւններուն, ռումբն ու սուրը՝ դաւադիրներուն, առեւտուրը՝ առեւտրականներուն, արդիւնաբերութիւնը՝ արդիւնաբերողներուն եւայլն։ Ընդհակառակը, քաղաքական կուսակցութիւն մը ամէն ճիգ պիտի թափէ իր հակակշռին ենթարկելու զանոնք, ուղղութիւն տալու անոնց եւ ծառայեցնելու զանոնք իր քաղաքական գերագոյն նպատակներուն։ Իր կոչումին կատարեալ գիտակցութիւնն ունեցող, ողջմիտ, իրատես եւ փորձուած քաղաքական կուսակցութիւն մը պիտի գիտնայ օգտուել բոլոր միջոցներէն, որոնք կրնան դիւրացնել իր գլխաւոր գործը, այն է՝ քաղաքական նպատակներու իրականացումը։

Այս տեսակէտով անհրաժեշտ եւ արդիւնաւոր կրնան լինել՝ նայած պայմաններուն՝ ե՛ւ ռումբը, ե՛ւ գիրքը, ե՛ւ լրագիրը, ե՛ւ բարեգործութիւնը, ե՛ւ դպրոցը, ե՛ւ առեւտուրը, ե՛ւ արդիւնաբերութիւնը,

եւ դեռ շատ մը ուրիշ կարեւոր բաներ:

Քաղաքականութիւնը այնպիսի գործ մըն է, որ կը պարփակէ իր մէջ ամէն ինչ եւ կը կարօտի ժողովրդի մը տրամադրութեան տակ եղած բոլոր միջոցներուն: Ո՞վ ըսաւ, թէ առեւտուրը եւ արդիւնաբերութիւնը միմիայն առեւտրականներուն եւ արդիւնաբերողներուն կը վերաբերուին: Չէ՞ որ տնտեսութիւնը հիմքն է ամէն քաղաքականութեան եւ անոր ամենէն զօրաւոր զէնքերէն մէկը: Ի՞նչպէս կրնայ քաղաքական հասուն կուսակցութիւն մը հրաժարիլ այդպիսի զէնքէ մը:

Եւ եթէ վաղը Հայաստանի տնտեսական վերաշինութեան համար թոյլատու պայմաններ ստեղծուին (բան մը, որ բնաւ անհաւանական ու անկարելի չէ), այն ատեն մի՞թէ հայ քաղաքական կուսակցութիւնները ընդարձակ ասպարէզ մը չպիտի ունենան նաեւ քաղաքական գործի համար, թէկուզ առեւտրական, արդիւնաբերական կամ նոյնիսկ խնամատարական ձեռնարկներու միջոցով: Չէ՞ որ այնպիսի ձեռնարկներ, ինչպէս որ են օրինակ, Սարդարապատի դաշտի ոռոգումը, Հայաստանի ջրային ոյժերու օգտագործումը ելեկտրական էներգիա ստանալու եւ արդիւնաբերական նպատակներու ծառայեցնելու համար, խոշոր արդիւնաբերութեան զարգացման նպաստող ձեռնարկներ Հայաստանի մէջ, ինտենսիվ մշակոյթի այլեւայլ եղանակներու ներմուծման փորձեր Հայաստանի հողագործութեան մէջ կամ հաղորդակցութեան միջոցներու բարուոքման ճիգեր եւայլն — անկասկած նաեւ քաղաքական խոշոր գործեր են, որովհետեւ կոչուած են մեծապէս օժանդակելու հայ ժողովրդի տնտեսական բարգաւաճման, որ աղբիւր է նաեւ քաղաքական ոյժի եւ կարողութեան:

Եթէ արտասահմանի մէջ գործող հայ քաղաքական կազմակերպութիւնները այսօր ցանկութիւն ունենան այս ուղղութեամբ մեծ աշխատանքներ կատարել, իսկ վաղն ալ թերեւս հնարաւորութիւն ստանան իրագործելու նման ձեռնարկներ Հայաստանի մէջ, մի՞թէ կարելի է ժխտել, թէ անոնք մեծապէս ծառայած պիտի լինին նաեւ, թէկուզ անուղղակի կերպով, հայ ժողովրդի քաղաքական ազատագրութեան դատին: Այսպիսի ձեռնարկները բնաւ այնքան արհամարհելի չեն քաղաքական եւ նոյնիսկ յեղափոխական կուսակցութեան մը համար, որքան կ'ուզէ կարծել Քաջազնունի, որ տրամադիր կը թուի այժմ առհասարակ այն բոլոր հանրային գործերուն արհամարհանքով նայիլ, որոնք «նուիրագործուած» չեն բոլշեւիկներու դրոշմով:

Կ'ընդունինք, որ ազգի մը հանրային կեանքի մէջ պէտք է լինի աշխատանքի լաւ կարելոյն խիստ բաժանում, այլապէս արդիւնաւէտ չի լինի կամ բաղձալի չափով արդիւնաւէտ չի լինի այդ աշխատանքը: Եւ որքան աւելի զարգացած է ազգի մը հանրային կեանքը, այնքան աւելի խիստ եւ որոշ բաժանում կայ անոր աշխատանքներուն մէջ:

Սակայն, այսուհանդերձ այդ աշխատանքներուն մէջ ցանկալի ներդաշնակութիւն մտցնել եւ անոնց նպատակայարմար ուղղութիւն տալ կոչուած են քաղաքական կուսակցութիւնները, որոնք այսպիսով ազգային ղեկավար, վերահսկիչ մարմիններու պաշտօն ունին կատարելու: Առանց այդ ղեկավարութեան և ուղղութեան, անխուսափելի կը դառնայ յաճախ ոյժերու աւելորդ վատնում, աններդաշնակ, անտեղի եւ աննպատակայարմար աշխատանք: Իսկ առանց ընդդիմադիր կուսակցութեան մը գոյութեան՝ նաեւ գործերու միակողմանի ըն-

թացք եւ հսկողութեան պակաս, որուն հետեւանքները մեծ մասամբ աղէտաւոր են։

Մենք չենք ուզեր բնաւ պնդել, թէ՝ քաղաքական կուսակցութիւնները անպատճառ ամէն ժամանակ եւ բոլոր պայմաններու մէջ պէտք ունին կեդրոնացնելու իրենց ուշադրութիւնը տնտեսական, կրթական կամ բարեգործական ձեռնարկներու վրայ։ Սակայն, երբ երկրի մը պետական իշխանութիւնը կը հետեւի կործանարար տնտեսական քաղաքականութեան, ինչպէս որ է, Քաջազնունիին իսկ խոստովանութեամբ, Խորհրդային իշխանութեան տնտեսական սիստեմը, այն ատեն ոչ միայն կրկնակի անհրաժեշտ կը դառնայ քաղաքական ընդդիմադիր կուսակցութեան մը սոսկ քաղաքական աշխատանքը, այլեւ անոր տնտեսական ու բարեգործական գործունէութիւնը։

Տարբեր խնդիր է, թէ ո՞րչափով շինարար աշխատանք կրնայ կատարել հայ ընդդիմադիր կուսակցութիւնը Հայաստանի Խորհրդային իշխանութեան ստեղծած ներկայ կործանարար պայմաններուն մէջ։ Սակայն, եթէ անգամ ոչինչ կարելի է ընել այժմ, ատիկա բնաւ իրաւունք չի տար ոեւէ մէկուն պնդելու, թէ վաղն ալ կարելի չպիտի լինի ոչինչ ընել այդ ուղղութեամբ, եւ աւելի եւս իրաւունք չի տար բացարձակ յուսահատութեան մը մատնուել, բոլորովին գինաթափ լինել եւ նոյնիսկ հրաժարիլ պայքարելէ գէթ յանուն մեր երկրի տնտեսական վերաշինութեան...

VIII

Սպառելէ ետքը իր գլխաւոր պատճառաբանութիւնները, զորս մի առ մի յիշատակեցինք եւ վեր-

լուծման ենթարկեցինք մեր նախորդ գլուխներուն մէջ, Յ. Քաջազնունի հետեւեալ կերպով կ՛ամփոփէ զանոնք.

«Երկրի ներսը՝ կուսակցօրէն՝ ոչ կարող ենք գործակցել բոլշեւիկների պետական աշխատանքին, ոչ էլ օրինական օպոզիցիա կազմել, որքան էլ ցանկանանք մէկը կամ միւսը։

«Ստորերկրեայ, դաւադրական գործունէութիւն չպիտի ունենանք, Խորհրդային իշխանութիւնը պայթեցնելու փորձեր չպիտի ցանկանանք անել, եթէ նոյնիսկ կարողանանք։

«Խօսքով պայքարել դրսից ու գաղութներում հակաբոլշեւիկեան պրոպագանդ անել, երբ ներսից պայթեցնելու մտադրութիւն չունինք եւ երբ դրսի խօսքը չի լսուելու երկրում, — անիմաստ ու անվայել բան է։

«Աշխատակցել դրսից Հայաստանի տնտեսական վերաշինութեան, առեւտրական ու արդիւնաբերական ընկերութիւններ կազմել, դա քաղաքական կուսակցութեան գործը չէ։

«Ի՞նչ անել ուրեմն»։

Եւ ահա հոս է, որ Յ. Քաջազնունի կ՛ըսէ իր «շատ ծանր խօսքը», այսինքն՝ թէ «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի»։

Այն Ռամկավար իմաստունները, որոնք ա՜յնքան անմտօրէն ուրախացած են Քաջազնունիի այս չըքնաղ եզրակացութենէն եւ ա՜յնքան սիրայօժար կերպով կ՛արտատպեն անոր գրքոյկը, կը ծափահարեն անոր մտքերը, բոլոր տրամադրելի միջոցներով ջանալով տարածել զանոնք, արդեօք անգամ մը նեղութիւն կրա՞ծ են իրենք իրենց հարց տալու, թէ Քաջազնունիի մատնանշած այս չորս գլխաւոր գործերէն ո՞ր մէկն է, որ Ռամկավարական կուսակցու-

թեան աւելի իրաւունք կուտայ շարունակելու իր ա-
ռանձին գոյութիւնը, քան Հ. Յ. Դաշնակցութեան:

Հայաստանի ներսը Ռամկավարները ոչ կու-
սակցօրէն, ոչ ալ անհատաբար կրնան գործակցիլ
պետական աշխատանքին կամ կազմել օրինական
ընդդիմադիր ոյժ մը (օպոզիցիա) պարզ այն պատ-
ճառով, որ ոեւէ կազմակերպութիւն չունին եւ չեն
կրնար ունենալ երկրի մէջ:

Ստորերկրեայ, դաւադրական գործունէու-
թեան, եթէ անհրաժեշտ լինի ալ, ընդունակ չեն,
ինչպէս չեն եղած երբեք, բացի Հ. Յ. Դաշնակցու-
թեան դէմ շարունակ դաւելու իրենց անխորհուրդ
ձգտումէն:

Հակաբոլշեւիկեան պրոպագանդէ արդէն հրա-
ժարած են ծառայականօրէն:

Իսկ դրսէն Հայաստանի տնտեսական վերաշի-
նութեան նպաստելն ալ, եթէ իսկ կարելի լինի,
Քաջազնունի չի նկատեր քաղաքական կուսակցու-
թեան մը վայել գործ:

Ո՞ւրեմն: Պատասխանը շատ պարզ է:

Եթէ Ռամկավարները, որոնք ա՛յնքան իմաս-
տութիւն կը գտնեն Քաջազնունիի մտքերուն մէջ եւ
այնպիսի խանդավառ ընդունելութեան կ'արժանա-
ցընեն անոր գրքոյկը, հետեւողական, շիտակ, շրջա-
հայեաց եւ հեռատես լինէին, պէտք է հրապարակով
խոստովանէին, որ, եթէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը
այլեւս ընելիք չունի, իրենք արդէն բնաւ չեն կըր-
նար ընելիք ունենալ:

Բայց ե՞րբ են Ռամկավարները այսպիսի նըր-
բութիւններու ետեւէ ինկեր: Բաւական է, որ Ռամ-
կավարներու անունը չի յիշուիր Քաջազնունիի գըր-
քոյկին մէջ, իսկ Հ. Յ. Դաշնակցութեան դէմ պայ-
քար կը մղուի:

Սակայն մենք շեղուեցանք. մեզ հետաքրքրողը
Ռամկավարները չեն, այլ Քաջազնունին:

«Մեր կուսակցութիւնը (այսինքն՝ Հ. Յ. Դաշ-
նակցութիւնը) — կը շարունակէ ան, — արել է ար-
դէն իր ամբողջ անելիքը ու սպառել է իրա՛ն: Կեանքի
նոր պայմանները առաջադրում են հրամայօրէն նոր
պահանջներ. այդ նոր պահանջներէն մենք անըն-
դունակ ենք պատասխան տալու, ուրեմն պիտի թող-
նենք ասպարէզը մեզանից աւելի կարողներին:

Որո՞նք են սակայն այդ նոր պայմանները, որ
Քաջազնունիի կարծիքով, անհրաժեշտ կը դարձ-
նեն Հ. Յ. Դաշնակցութեան չքացումը: Ահաւասիկ.

«Թրքահայաստան չկայ այլեւս: Եւրոպական
մեծ պետութիւնները լքել են մեր դատը: Հայ ժողո-
վրդի մի կէսը կոտորուած է կամ ցրուած աշխարհի
չորս կողմը. միւս կէսը տնաւեր է ու արիւնաքամ,
կարօտ երկար հանգստի: Հայաստանի հանրապե-
տութիւնը՝ իբրեւ ինքնավար մի նահանգ՝ կցուած է
Խորհրդային Ռուսաստանին. բաժանել մեր պետու-
թիւնը Ռուսաստանից չենք կարող, եթէ նոյնիսկ
ցանկանանք, եւ չպիտի ցանկանանք, եթէ նոյնիսկ
կարողանանք: Կուսակցութիւնը (այսինքն՝ Հ. Յ.
Դաշնակցութիւնը) պարտուած է ու կորցրած իր հե-
ղինակութիւնը, երկրից դուրս է արուած, չի կարող
վերադառնալ տուն, իսկ գաղութներում գործ չու-
նի անելու»:

Յետոյ պիտի տեսնենք, թէ Քաջազնունի հայ
բոլշեւիկները կը նկատէ «նոր պայմաններուն» հա-
մապատասխանող եւ «մեզանից աւելի կարող» ոյժ,
որուն ան կ'ուզէ վստահիլ հայ ժողովրդի քաղաքա-
կան ճակատագիրը:

Երբ հետեւինք Քաջազնունիի տրամաբանու-
թեան, կը տեսնենք, որ հայ բոլշեւիկները «մեզա-

նից աւելի կարող» են միմիայն այն պատճառով, որ ռուսական բանակ ունին իրենց հետ եւ «Նոր պայմաններուն» աւելի համապատասխան են միմիայն այն պատճառով, որ հրաժարած են մեր ազգային քաղաքական նպատակներէն։ Քաջազնունի սակայն կը մոռնայ, որ իր մատնանշած «նոր պայմանները» իրականին մէջ շատ հին են եւ շատ կը յիշեցնեն ցարական պայմանները, նոյնիսկ քիչ մը աւելի վատթարացած վիճակով. իսկ Քաջազնունիի գտած «մեզանից աւելի կարող» ույժը նոյնպէս արդէն գոյութիւն ունէր յանձին ցարական փոխարքաներու եւ անոնց պաշտօնեաներու, այն տարբերութեամբ սակայն, որ անոնք գէթ չէին խաղար կեղծ ինքնավարութեան խաղեր եւ չէին մոլորեցներ Քաջազնունիներու պէս մարդիկ իրենց հայկական անուններով։

«Թրքահայաստան չկայ այլեւս», կ'արձանագրէ Քաջազնունի։

Ուրե՞մն, հաշտուի՞նք այդ դաժան փաստին հետ մի անգամ ընդմիշտ եւ թողունք, որ թշնամին վայե՞լէ զայն հանգիստ սրտով։

«Եւրոպական մեծ պետութիւնները լքել են մեր դատը»։

Ուրե՞մն, քաղաքականութեան մէջ ամէն բան անդա՞րձ է ու, եթէ լքել են այսօր, պիտի լքեն ե՛ւ վա՞ղը, երբ պայմանները կրնան հիմնովին փոխուիլ եւ եւրոպական պետութեանց շահերն իսկ կրնան թելադրել անոնց ընել մեզ համար վերջապէս այն, ինչ որ այնքան վատաբար չըրին երէկ կամ այսօր։ Ո՞ր իրատես ու ողջմիտ քաղաքագէտը իր զէնքը վար կը դնէ առմիշտ միմիայն այն պատճառով, որ երէկ կամ այսօր միջազգային պայմանները աննպաստ են դասաւորուեր իր ազգին եւ դատին համար։

«Հայ ժողովրդի կէսը կամ կոտորուած է կամ

ցրուած աշխարհի չորս կողմը»։

Ուրե՞մն, անպատի՞ժ պիտի թողուի այդ կոտորածը, իսկ աշխարհի չորս կողմը ցրուած հայերն ալ առմի՞շտ այդ վիճակի մէջ պիտի մնան՝ անղեկ, աննպատակ ու անհայրենիք։

«Հայաստանի հանրապետութիւնը կցուած է Խորհրդային Ռուսաստանին»։

Ուրե՞մն, պիտի յաւերժացնե՞նք այս վիճակը, եւ հրաժարուի՞նք ազգային ազատութենէ եւ անկախութենէ։ Ուրե՞մն, մի՞շտ պիտի մնանք ստրուկներ՝ ենթակայ ձուլման եւ անհետացման ռուսական ծովին մէջ։ Ուրե՞մն, մի՞շտ լաւագոյն ելքը պիտի համարենք մեզի համար կախումը Ռուսիայէն, ինչպիսի քաղաքական պայմաններ ալ ստեղծուին մեր երկրին շուրջը։ Ուրե՞մն, երբե՞ք չպիտի կարողանանք դառնալ ազատ ու ինքնիշխան, ինչպէս դարձած են մեզ նման շատ փոքր, շատ տկար եւ մեզմէ նոյնիսկ յետամնաց ազգեր։

«Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը պարտուած է ու կորցըրած իր հեղինակութիւնը»։

Ուե՞մն, ամէն պարտուած կուսակցութիւն վե՞րջ պիտի տայ իր գոյութեան, որովհետեւ պարտութեան պատճառով կորսնցուցած է իր նախկին հեղինակութիւնը։ Ուրե՞մն, անգամ մը պարտուածը չի կրնար երբեք նորէ՞ն ոտքի կանգնիլ ու յաղթել։ Ուրե՞մն, պարտութիւնները չեն, որ պատմութեան մէջ մեծագոյն յաղթութիւններն են բերած։

«Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը երկրից դուրս է արուած եւ չի կարող տուն վերադառնալ»։

Ուրե՞մն, Դաշնակցութիւնը այն քանի մը հարիւր Դաշնակցականնե՞րն են միայն, որ աքսորական կեանքի են այսօր դատապարտուած։ Ուրե՞մն, Դաշնակցութեան կենդանի եւ հրաբորբոք շունչը

մարե՞ր է հայ երկրի եւ ազատատենչ ժողովուրդի մէջ:

Ինչո՞ւ Քաջազնունի այդքան շուտ կը մոռնայ փետրուարեան ապստամբութիւնը Դաշնակցութեան հրաշագործ գաղափարներով տոգորուած ժողովուրդին, երբ ոչ թէ այդ քանի մը հարիւր այժմ աքսորական Դաշնակցականները, ինքն ալ անոնց մէջ, այլեւ անոնց հետ միասին հարիւրաւոր ուրիշ աւելի կամ նուազ աչքի ինկող Դաշնակցականներ արգելափակուած էին բոլշեւիկեան բանտերու մէջ, բայց եւ այնպէս Դաշնակցութիւնը աւելի զօրաւոր էր, քան երբեւէ առաջ:

Ի՞նչպէս կարող է Դաշնակցութիւնը «երկրից դուրս արուել», երբ Դաշնակցութիւնը հայ ժողովուրդի հոգիին մէջ է նստած, երբ Դաշնակցութիւնը հայ ժողովուրդի ազատութեան տենչն է, որ անմահ է եւ կամ կրնայ մեռնիլ միայն հայութեան հետ միասին:

Ի՞նչպէս թէ Դաշնակցութիւնը չի կրնար տուն վերադառնալ, երբ այդ տան ամէն մէկ անկիւնը անոր շունչով կ'ապրի եւ անոր ամէն մէկ աղիւսը Դաշնակցութեան դրոշմը կը կրէ: Քանի մը հարիւր Դաշնակցականներ, այո՛, տուն վերադառնալու իրաւունքէն ու հնարաւորութենէն կրնան զրկուիլ, բայց Դաշնակցութիւնը՝ երբեք, որովհետեւ ան անբաժան է հայ ժողովուրդէն եւ անոր տունէն:

«Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը գաղութներում գործ չունի անելու»:

Ուրե՞մն, մէկ միլիոնէ աւելի հայրենաբաղձ հայութիւնը, որ բռնի ոյժով միայն արտաքսուած է հայրենիքէն եւ կը դեգերի գաղութներու մէջ, պէտք է թողուի՞ բախտի քմահաճոյքին, անղեկ ու անկազմակերպ, եւ մատնուի կորստեա՞ն...

Այսպէս կրնայ մտածել միայն մարդ մը, որ

կատարելապէս կորսնցուցեր է ոչ միայն ամէն քաղաքական գիտակցութիւն, այլեւ պարզ ողջմտութեամբ դատելու ամէն կարողութիւն:

IX

Ինքնասպանութիւնը, Յ. Քաջազնունիի կարծիքով, «միակ պատուաւոր ելքն» է Հ. Յ. Դաշնակցութեան համար ներկայ պայմաններու մէջ, իր միայն այն խղճուկ պատճառաբանութեանց հիման վրայ, զորս քննութեան առինք նախորդ գլուխներուն մէջ:

Սակայն Քաջազնունի ատով ալ չի բաւականանար եւ, աւելի հեռուները երթալով, կ'ըսէ.

«Իսկապէս, այդ պիտի անէինք սրանից դեռ չորս–հինգ տարի առաջ: Երբ՝ 1918 թ. Յունիսին՝ ստորագրեցինք Բաթումի դաշնագիրը, որով հրապարակ էր իջնում ու միւս պետութիւնների կողքին իր համեստ տեղը գրաւում Հայ Անկախ Պետութիւնը եւ երբ՝ նոյն թուականի Օգոստոսին՝ բացինք Հայ Խորհրդարանը, որով նորածին պետութիւնը իրական ձեւ ու մարմին էր ստանում, ահա ա՛յն ժամանակ արդէն մենք պիտի կազմալուծուէինք ու տեղ տայինք նոր քաղաքական խմբակցութիւնների· մեր պատմական միսսիան (առաքելութիւնը) վերջացած էր արդէն: Եւ ի՞նչ գեղեցիկ վախճան կը լինէր դա՝ մեր քառորդ դարեան կեանքին, մեր երկար ու դժուար աշխատանքին, արիւնալի պայքարին ու ահռելի զոհաբերութիւններին վերջակէտ դնելու համար»:

Սակայն 1918 թուին Յ. Քաջազնունի վարչա-

պետական աթոռի վրայ էր եւ ոչ ժամանակ եւ ոչ ալ պէտք ունէր խորհելու, թէ վերջացած է արդէն պատմական առաքելութիւնը այն կուսակցութեան, որ զինքը ա՛յնքան անակնկալ կերպով արժանացուցած էր Հայաստանի անդրանիկ վարչապետը դառնալու բացառիկ պատուին: Իսկ այսօր, հինգ տարի ետքը, դատապարտուած՝ քաղաքական աքսորականի մը տխուր մենութեան՝ ան հարկաւ լիառատ ժամանակ ունի խորհելու կեանքի ունայնութեան մասին եւ մանաւանդ այլեւս կարիք ալ չունի «չհասկանալու կեանքի հրամայական պահանջը», որ իրեն կը ներշնչէ, թէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը այլեւս աւելորդ, անպէտք բան մըն է:

Չափազանց բնորոշ է Քաջազնունիի ներկայ հոգեբանութեան համար, որ ան չարունակ կը խօսի «պատուաւոր մահուան» կամ «գեղեցիկ վախճանի» մասին, կամենալով անպատճառ քաղաքական իրերուն եւ երեւոյթներուն բարոյական կամ գեղասիրական (էսթեթիկական) քող մը հագցնել: Անգիտակցաբար սակայն, Յ. Քաջազնունի իր անձին ուղղուած «հրամայական պահանջը» կ՚ուզէ փաթթել Հ. Յ. Դաշնակցութեան վզին: Եւ, եթէ այդ նըրբութիւնը նկատի ունենանք, այն ատեն Քաջազնունիի խօսքերու մէջ ճշմարտութիւն մը պիտի գտնենք անկասկած. եւ այդ ալ այն է, որ Քաջազնունի իր ներկայ քայլը պիտի ընէր ոչ թէ այժմ, յուսաբեկութեան այս ծանր օրերուն, այլ 1918 թ., իր վարչապետութեան վերելքի ատեն: Այն ժամանակ իր (եւ ոչ թէ Դաշնակցութեան) քաղաքական մահը կամ ինքնասպանութիւնը անտարակոյս պիտի լինէր թէ՛ աւելի պատուաւոր եւ թէ աւելի գեղեցիկ:

Այսպիսով, Քաջազնունի անուղղակի կերպով կարծես ակամայ կը խոստովանի, որ մեր ազգային

պարտութեան ներկայ խեղդող շրջանին մէջ իր ըրած ժեստը ո՛չ այնքան պատուաւոր եւ ոչ ալ այնքան գեղեցիկ է, որքան ինքը կ՚ուզէր: Դժբախտաբար, Քաջազնունի իմաստութիւնը չէ ունեցեր ըմբռնելու, որ իրեն ներկայացուած պատուաւոր ու գեղեցիկ պատեհութիւնը շատոնց արդէն անցած էր — գէթ իրեն համար. այլապէս խոհեմութիւն պիտի ունենար գոնէ լռութեան մէջ քաւելու իր անցեալի մեղքերը...

Յ. Քաջազնունիի խիղճը մաքուր չէ նոյնպէս ե՛ւ մէկ ուրիշ տեսակէտով: Ան չի կրնար կատարելապէս մոռացութեան տալ, թէ հազիւ տարի մը առաջ Պոլսոյ «Ճակատամարտ» թերթին մէջ հրատարակած է «Ի՞նչ պէտք է ըլլայ մեր ուղին» վերնագիրը կրող ծանրակշիռ յօդուածաշարք մը, որով հրապարակ եկած էր իր ներկայ թելադրութիւններէն տրամագծօրէն հակառակ մտքեր քարոզելու: Այս դեռ ա՛յնքան թարմ դէպքը կը ստիպէ զինքը գէթ սոփես-
տութեանց միջոցով «պատուաւոր» մոռացութեան
քող մը քաշելու իր երէկուան մտքերուն վրայ:

Խոստովանելէ ետքը, թէ «Ճակատամարտ»-ի մէջ անցեալ տարի ինքը ըսեր է, որ Հ. Յ. Դաշնակցութեան մահով մեծապէս վտանգուած կը լինի նաեւ հայ քաղաքական դատը, Քաջազնունի կը փաստաբանէ.— «Բայց այնտեղ միաժամանակ բացատրել եմ, որ Դաշնակցութեան իսկական սահմանները շատ աւելի լայն են, քան մեր կուսակցական կազմակերպութիւնը. որ մեր կուսակցութիւնը՝ մարտնչող հայութեան արտայայտութիւններից մէկն է միայն, ոչ աւելին. որ «Դաշնակցութիւն» անունն իսկ կարող է վերանալ, մոռացուիլ իսպառ, բայց այն ըմբոստ ոգին, ազատագրուելու այն տենչը, որ ծնունդ է տուել Դաշնակցութեան եւ որ ի-

կական Դաշնակցութիւնն է, չեն մեռնի։ Կուսակցութիւնը — աւելի ճիշդ՝ այսօրուայ կազմակերպութիւնը — կարող է կազմալուծուիլ, բայց գաղափարն ու գործը կը մնան կենդանի։ Ոչ միայն կենդանի կը մնան, այլեւ մի նոր կենսունակութիւն կը ստանան։ Եւ հէնց դրա համար է, — դատը ապահովելու, նրա զարգացման ընթացքը չխանգարելու համար է, որ առաջարկում եմ կուսակցութեան՝ ինքնասպանութիւն»։

Ինչպէս պիտի տեսնենք, վերջին տարուայ ընթացքին ոչ միայն հիմնովին փոխուեր է Քաջազնունիի քաղաքական տրամադրութիւնն ու մտայնութիւնը, այլեւ իրեն դաւաճաներ է նաեւ իր յիշողութիւնը։ Ահա թէ ինչու պէտք կը զգանք յիշեցնելու բառացի կերպով այն, ինչ որ Քաջազնունի ա՛յնքան խանդավառ կերպով պաշտպանած էր տարի մը առաջ եւ ինչ որ ա՛յնքան յամառ կերպով կ՚ուզէ մոռացութեան տալ կամ աղաւաղել այժմ։

«Հայ աշխատաւորութիւնը — կ՚ըսէր «Ճակատամարտ»ի մէջ երէկուան Քաջազնունին — ունի իր հերթական, անյետաձգելի անելիքը. նա պէտք է վերաշինի իր մարող օճախը եւ հաստատի իր քաղաքական կեանքը...

Քաղաքական ԱՆԿԱԽ կեանք, ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄ ՕՏԱՐ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԻՑ, ինքնորոշուելու անարգել իրաւունք ու լայն հնարաւորութիւն, — սա մի պահանջ է, որ ամենից առաջ ու ամենից աւելի պէտք է դնի հէնց ընկերվարական կուսակցութիւնը... Քաղաքական ազատութիւնը հիմքն է ու անհրաժեշտ նախապայմանը բոլոր միւս ազատութիւնների։ Եւ մի ընկերվարական որ կը յաջողի տալ հայ աշխատաւորութեան այդ հիմնական ազատութիւնը, շատ մեծ գործ կատարած կը լինի նոյն սո-

ցիալիզմի յաղթութեան, — այնպիսի մի գործ, որի համար իրօք արժէ ապրել ու մեռնել»։

Հայ ժողովրդի առջեւ դրուած այս հրատապ նըպատակը ձեւակերպելէ եւ անոր կենսական անհրաժեշտութիւնը շեշտելէ ետքը՝ Քաջազնունի հարց կուտար տարի մը առաջ.

«Պէ՞տք է արդեօք, որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իրեն վերապահի այդ դերը ու ձգտի նորից իր ձեռն առնելու Հայաստանի պետական ղեկը։ Նախադասելի չէ՞, որ մի ուրիշ կուսակցութիւն փոխարինի նըրան»։

Եւ ահա թէ ի՛նչպէս Քաջազնունի կը պատասխանէր այն ատեն այս շատ պարզ եւ շատ որոշ հարցումներուն.

«Փաստ է, որ մօտ անցեալում Դաշնակցութիւնը չկարողացաւ տանել իրեն վիճակուած ծանր լուծը։ Դաշնակցական կառավարութիւնը չկարողացաւ հաստատել ամուր իրաւակարգ ու պետական կանոնաւոր կեանք, չկարողացաւ լուծել ելեւմտական ու տնտեսական մեծ տագնապը, չկարողացաւ վերացնել քաղաքական մանր ու խոշոր, ներքին ու արտաքին խոչընդոտները, եւ, երկու եւ կէս տարուայ դերմարդկային աշխատանքներից յետոյ՝ ստիպուած եղաւ իր տեղը տալ ՕՏԱՐ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ։

«Սա անհերքելի ճշմարտութիւն է, ուրեմն եւ միանգամայն օրինաւոր է այն հարցը, թէ լաւ չէ՞ր լինի թողնել ասպարէզը ուրիշներին։

«Անշուշտ լաւ կը լինէր, — կը շարունակէ Քաջազնունի, — եթէ հայ իրականութեան մէջ գոյութիւն ունենար Հ. Յ. Դաշնակցութիւնից աւելի կարող ու աւելի ձեռնհաս կազմակերպութիւն։ Դժբախտաբար, այդպիսի կազմակերպուած ոյժ չկայ ասպարէզում եւ դարձեալ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն է,

որ պիտի ճգնի աճել իր լաւագոյնը...»

Եւ իր միտքը աւելի եւս պարզացնելով՝ Քաջազնունի կ'ըսէր դարձեալ տարի մը առաջ.

«*Եթէ մեր նորածին անկախութեան կորուստը ապիկարութիւն էր եւ ոչ պարտութիւն՝ անխորտակելի դժուարութիւնների ու գերազանցօրէն մեծ ոյժերի հանդէպ, — ապա ուրեմն* ապիկարութիւնը Հ. Յ. Դաշնակցութեանը չէր, այլ հայ ժողովրդինը: Դաշնակցութիւնը ամենից մեծ ու ամենից լաւ *կազմակերպուած ոյժն* է, որ մինչեւ այսօր կարողացել է ասպարէզ հանել հայ ժողովուրդը եւ Դաշնակցութեան պարտութիւնը՝ հայ ժողովրդի պարտութիւնն է»:

Եւ դիմելով Դաշնակցութեան հակառակորդներուն ու քննադատներուն, Քաջազնունի իր այս միտքը կը հիմնաւորէր հետեւեալ խանդավառ խօսքերով.

«*Դաշնակցական իշխանութիւնը իր անփորձութիւնով ու թուլութիւնով, իր թերութիւններով ու պակասութիւններով, նոյնիսկ իր ախտերով հանդերձ՝* ունի մի անփոխարինելի առաքինութիւն՝ նա երկրի իշխանութիւն է, կապուած երկրի ու ժողովրդի հետ անքակտելի կապերով, իր բոլոր ջիղերով, իր միս-մարմնով: Նա անջատ մարմին չէ, անջատ ապրումներով, անջատ ցանկութիւններով ու ձգտումներով: Հայաստանի կեանքը՝ նրա իսկ կեանքն է, եւ մահը՝ նրա իսկ մահը: Նա մի անբաժան օրգան է այն հաւաքական մարմնի, որի անունն է հայ ժողովուրդ, — միշտ արթուն, միշտ գործօն ու միշտ էլ զգայուն: Նա կարող է չգիտենալ կառավարել, բայց նա երբեք եւ ոչ մի պայմաններում չի մոռանայ ու չի դաւաճանի հայ ժողովրդի դարեւոր դատին: Եւ եթէ մի սեւ օր՝ Դաշնակցութեան կրծքին հասցրուած հարուածը մահացու լինի, նա կը լինի մահացու՝ ներկայ պատմական շրջանում՝ նաեւ հայկական դատի համար»:

Այս մէջբերումներէն աներկբայելի կերպով կ'երեւայ, որ Քաջազնունի անցեալ տարի կը պաշտպանէր ոչ միայն Դաշնակցութեան «ըմբոստ ոգին» կամ «ազատագրուելու տենչը», այլեւ անոր կազմակերպութիւնը կամ կազմակերպուած ոյժը. *որովհետեւ պարզ է, թէ Քաջազնունի այդ անչօշափելի «ոգիին» չէ միայն, որ կարող էր կամենալ յանձնելու նորէն Հայաստանի պետական ղեկը, այլ անոր չափազանց չօշափելի* մարմնին, *այսինքն՝ կազմակերպութեան, զոր փոխարինող ուրիշ կազմակերպութիւն մը այն ատեն չէր տեսներ բնաւ:*

Ոեւէ տարակոյս չի կրնար լինել այն մասին, որ երբ տարի մը առաջ Քաջազնունի կ'ըսէր, թէ «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ամենից մեծ ու ամենից լաւ կազմակերպուած ոյժն է, որ մինչեւ այսօր կարողացել է հանել հայ ժողովուրդը», ան ոճրագործ *պիտի անուանէր ամէն մէկ հայ մարդ, որ ուզէր փորձ ընել քանդելու հայ ժողովրդի այդ «միակ կազմակերպուած ոյժը», քանի որ կ'ըմբռնէր այն ատեն, թէ այդ ոյժին հասցրուած մահացու հարուած մը պիտի լինի ճակատագրական նաեւ հայ ժողովրդի համար:*

Տարի մը առաջ Քաջազնունի կ'ըմբռնէր նոյնպէս, թէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, հակառակ իր բոլոր թերութիւններուն եւ գործած սխալներուն, միակ *հայ քաղաքական կազմակերպութիւնն է, որ «երբեք եւ ոչ մի պայմաններում չի կարողանայ եւ չի դաւաճանի հայ ժողովրդի դարեւոր դատին»:*

Այն ատեն Քաջազնունի գիտէր նաեւ, թէ Խորհրդային ներկայ իշխանութիւնը օտար *բռնակա-*

լութիւն մըն է, որմէ պէտք է ազատագրուի հայութիւնը, եթէ կ'ուզէ պահպանել իր ուրոյն գոյութիւնը եւ զարգանալ ազգայնօրէն:

Այն ատեն Քաջազնունի շատ լաւ կը հասկնար նոյնպէս, թէ հայ իրականութեան մէջ չկայ «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնից աւելի կարող ու աւելի ձեռնհաս կազմակերպութիւն», որ ընդունակ լինէր Դաշնակցութենէն աւելի լաւ կառավարել հայ երկիրն ու ժողովուրդը:

Այն ատեն Քաջազնունիի մտքովն անգամ չէր կրնար անցնիլ, թէ օտար բռնակալութեան մը ձեռքով կազմակերպուած հայանուն եւ ստրկամիտ պաշտօնեաներու խմբակցութիւն մը կրնայ յանկարծ ա՜յնքան հարազատ ու սիրելի դառնալ, որ մոռացընել տայ Քաջազնունիի՝ իր բոլոր նախկին դաւանանքները:

«Սրտիս խորքում մի յամառ հաւատ ունեմ, թէ հայ բոլշեւիկներն էլ ինձ պէս ու իմ չափ հայ մարդիկ են»,— կը բացականչէ այժմ Քաջազնունի:

Եւ այդ գեղեցիկ գիւտը այնքան անսպասելի կերպով ընելէ ետքը, մէկ անգամով ան կը խորտակէ իր երէկուայ կուռքերը, հիմն ի վեր կը հերքէ իր երէկուայ համոզումները եւ կը սկսի խունկ ծխել նոր կուռքի մը առջեւ, որ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ օտար բռնակալութիւն մը՝ խումբ մը հայ ծառաներու սպասաւորութեամբ քօղարկուած: Ու յանուն իր այդ հնաշխարհիկ գիւտին ու նոր կուռքին, Քաջազնունի հանդիսաւոր կերպով կը հրաժարի ե՛ւ «քաղաքական անկախ կեանքէ», ե՛ւ «օտար բռնակալութենէ ազատուելու տենչէ», եւ «ինքնորոշուելու անարգել ու լայն իրաւունքէ...»

Անցեալ տարի Քաջազնունիի աչքին ասոնք կենաց եւ մահու պահանջներ էին հայ ժողովուրդի համար. իսկ այժմ անոնք դարձած են արդէն աւելորդ, անպէտք բաներ կամ ծանր բեռեր, որոնցմէ պէտք է ազատուիլ օր առաջ՝ լիովին վայելել կարենալու համար օտար բռնակալութեան ընձեռած «բարիքները»:

Այսպէս է, որ կը փոխուին ժամանակները եւ կը փոխուին մարդիկ...

X

Դաշնակցական իր մէկ բարեկամին ուղղուած արդէն ծանօթ նամակին մէջ, որ կցուած է մեզ այժմ զբաղեցնող գրքոյկին, Քաջազնունի նոր «գիւտ» մը եւս կ'ընէ.

«Ուզո՞ւմ ես մի խօսք էլ ասեմ, որպէսզի վերջնականապէս համոզուիս, որ ես խելառել եմ: Ահա այդ խօսքը. հայ բոլշեւիկները — դաշնակցականներ են, միակ Դաշնակցականները այսօր, աւելի Դաշնակցական, քան դու եւ ես»:

Ինչո՞ւ, ի՞նչպէս, — զարմանքով պիտի հարցնէ ընթերցողը: Եւ Քաջազնունի կը պատասխանէ. «Որովհետեւ այնտեղ, ուր ես ու դու անզօր ենք այլեւս, նրանք փոխարինել են մեզ ու կատարում են մեր կեանքի գործը»:

Անցեալ տարի, ինչպէս տեսանք, Խորհրդային իշխանութիւնը օտար բռնակալութիւն մըն էր Քաջազնունիի աչքին եւ ան բնաւ չէր խաբուեր իրերու արտաքին երեւոյթներէն: Իսկ այժմ հայ բոլշեւիկները արդէն Դաշնակցականներ են դարձեր, նոյնիսկ միակ Դաշնակցականները, եւ իբր թէ կը կատարեն «մեր կեանքի գործը», թէեւ հայ բոլշեւիկներու ըրածը ուրիշ բան չէ, բայց եթէ նուիրագործել կար-

միր սուինները բերած նոր սարկութիւնը հայ ժողովուրդի:

Եթէ Քաջազնունի հետեւողական ըլլար, պիտի ըսէր նոյնպէս, թէ ժամանակին ցարական պաշտօնեաներն ալ Հայաստանի մէջ լաւագոյն Դաշնակցականներն էին, որովհետեւ անոնք ալ այն ատեն զօրաւոր էին հոն, ուր մենք, իսկական Դաշնակցականներս, անզօր էինք դեռ:

Սակայն ինչի՞ մէջն էր ցարական պաշտօնեաներու զօրութիւնը մեզ մօտ: Անկասկած, միմիայն ռուսական բանակի ներկայութեան մէջ:

Իսկ այսօր, բոլշեւիկներու օրով, մի՞թէ տարբեր վիճակ մը կը տիրէ Հայաստանի մէջ: Հարկաւ ոչ:

Հայ բոլշեւիկներու ալ միակ զօրութիւնը ռուսական այն բանակն է, որուն մէջքին վրայ իրենք նկած են Հայաստան: Անոնք չեն բերած հայ ժողովուրդին ոչ քաղաքական ազատութիւն, ոչ տնտեսական բարօրութիւն եւ ոչ ալ ազգային զարգացման ազատ հնարաւորութիւն:

Ցարական պաշտօնեաները դէթ տնտեսական բարգաւաճման աղբիւրները չէին ցամքեցներ այնպիսի քայքայիչ սիստեմով, զոր հայ բոլշեւիկները կը կիրարկեն ի փառս ռուսական կոմունիզմի:

Ազգային զարգացման տեսակէտով ցարական ռեժիմի ատեն հայութիւնը շատ աւելի ընդարձակ հնարաւորութիւններ ունէր քան այժմ: Քաղաքական ազատութեան տեսակէտով ալ ցարական ռէժիմը շատ աւելի մեղմ եւ թոյլատու էր, քան Խորհրդային կոչուածը:

Ի՞նչն է ուրեմն, որ այնքան հրապուրեր է այժմ Քաջազնունին:

Միմիայն եւ միայն ռուսական բանակը, որ

կանգնած է Հայաստանի սահմաններու վրայ եւ կը պաշտպանէ հայ ժողովուրդը:

Սակայն, ատո՞ր համար պայքարեցաւ ազատատենչ հայութիւնը:

Արդեօ՞ք այնքան սնանկացեր է հայ քաղաքական մտածողութիւնը, որ օտար բանակի մը մեր երկրին բերած սարկութիւնն ու կասկածելի ապահովութիւնը նկատէ միակ փրկութիւնը հայ ժողովուրդի համար:

Եթէ այդպէս է, այն ատեն ցարական բանակը, որ շատ աւելի հզօր էր, քան ներկայ կարմիր զօրքը, եւ շատ աւելի ապահովութիւններ կուտար մեզի Ֆիզիքական տեսակէտով, քան բոլշեւիկներունը, Քաջազնունիի այժմեան հասկացողութեամբ իտէալական վիճակ մը ստեղծած էր Հայաստանի համար: Եւ մեզի ուրիշ բան չէր մնար ընել ուրեմն անցեալին մէջ, բայց եթէ բոլոր տրամադրելի միջոցներով ույժ տալ ցարական բանակին եւ բռնակալութեան յարատեւման:

Ա՛յսքան կը խեղճանայ տրամաբանութիւնը բոլոր անոնց, որ կը զիջանին փաստաբանել բացայայտօրէն անիրաւ դատ մը...

«Մենք ունեցանք պատերազմներ Վրաստանի, Ադրբէյջանի ու Թուրքիայի դէմ, — կը շարունակէ Քաջազնունի իր փաստաբանութիւնը, — իսկ բոլշեւիկները պատերազմ չունեցան: Մենք ունեցանք անընդհատ ու բազմաթիւ ներքին կռիւներ...բոլշեւիկները ներքին կռիւներ չունեցան, բացի փետրուարեան ապստամբութեան հետ կից կռիւները: Մենք շարունակ պահում էինք երկիրը զէնքի տակ, անընդհատ կռիւների մէջ, զբաղեցրել էինք բոլոր աշխատաւոր ձեռները պատերազմի դաշտերում, մինչդեռ ամենամեծ կարիք ունէինք շինարար աշ-

խատանքների· բոլշեւիկները ազատեցին ժողովուրդը այդ աղէտից, այդ անտանելի ծանր բեռից»:

Տեսնե՛նք այժմ, թէ ի՛նչպէս է պատմական իրականութիւնը, երբ ան չի դիտուիր բոլշեւիկեան փաստաբանի մը ակնոցներով:

Այո՛, ճիշդ է, մենք ունեցանք թէ՛ պատերազմներ եւ թէ՛ ներքին կռիւներ ու ստիպուեցանք շարունակ խոշոր բանակ պահել:

Բայց մի՞թէ բոլշեւիկները ազատ պահեցին մեր երկիրը պատերազմներէ եւ ներքին կռիւներէ: Անոնք չէի՞ն, որ 1921 թ. Փետրուարին Հայաստանի միջոցով եւ անունով արշաւանք սկսեցին անկախ Վրաստանի դէմ եւ քիչ մնաց, որ առիթ տային հայկական ջարդի՝ Վրաստանի մէջ: Եւ այդ պիտի լինէր, անկասկած, եթէ Փետրուարի 18-ին Երեւանի մէջ չտապալուէր բոլշեւիկեան իշխանութիւնը եւ չփոխարինուէր Փրկութեան Կոմիտէով, որ մեղմեց վրացիներու կատաղութիւնը հայերու դէմ:

Բոլշեւիկները չէի՞ն, որ 1920 թ. Մայիսէն սկսած՝ Ատրբէյջանի կողմէն գրեթէ անընդհատ կռիւներ մղեցին Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ Ղազախի, Զանգեզուրի եւ Նախիջեւանի ճակատներուն վրայ:

Անոնք չէի՞ն, որ առաջ քաշեցին քէմալական Թուրքիան եւ մղեցին Հայաստանի վրայ, որպէսզի, յետոյ, իրենք ալ միջամտեն եւ Թուրքերու հետ բաժնեն Հայաստանը երկու մասի, վերջ տալով հայկական անկախութեան:

Անոնք չէի՞ն, որ 1920 թ. Մայիսին օտար եւ օտարամոլ տարրերու միջոցով ապստամբութիւն առաջ բերին Հայաստանի մէջ եւ իրենց քանդիչ պրոպագանդով քայքայեցին մեր բանակը, — բան մը, որ մեր ապագայ պարտութեան գլխաւոր պատճառ-

ներէն մէկը դարձաւ քեմալական արշաւանքի ատեն:

Նոյն բոլշեւիկները չէի՞ն, որ քեմալական եւ ռուսական զօրքերու օգնութեամբ, Երեւանի մէջ իշխանութեան գլուխ անցնելէ ետքը՝ իրենց աննախընթաց բռնութիւններով յուսահատ ապստամբութեան մղեցին ամբողջ հայ ժողովուրդը 1921 թ. Փետրուարին եւ ո՜րքան աւելորդ արիւնհեղութեանց պատճառ դարձան:

Անոնք չե՞ն վերջապէս, որ այսօր ալ տակաւին կը հետեւին անտեսական քաղաքականութեան մը, որ, Քաջազնունիի այժմեան իսկ կարծիքով, կործանարար է մեր երկրի համար եւ որ, նոյն Քաջազնունիի ներկայ համոզումով, անկարելի կը դարձնէ ուեւէ շինարարութիւն Խորհրդային Հայաստանի մէջ:

Ճիշդ է, բոլշեւիկները մեր ժողովուրդէն չեն վերցներ այժմ այնքան զինուոր, որքան մեր կառավարութիւնը ստիպուած էր ընել:

Բայց մի՞թէ ատիկա անպայման առաւելութիւն մըն է մեր ժողովրդին համար: Չէ՞ որ Սուլթան Համիտն ալ հայերէ զինուոր չէր վերցներ, բայց ատիկա պատճա՞ռ էր, որ մենք անկէ գոհ լինէինք:

Բոլշեւիկները պարզապէս չեն ուզեր, ինչպէս ցարը չէր ուզեր, պահել ազգային հայկական բանակ եւ կ՚ուզեն ռուսական զօրքով (որուն մէջ կան միայն փոքրաթիւ հայեր, ինչպէս եւ ցարի ժամանակ) «պաշտպանել» մեր սահմանները: Սակայն կրնա՞նք վստահ լինիլ այդ տեսակ զօրքի վրայ եւ հաւատալ, թէ ամէն գնով պիտի պաշտպանէ մեր երկիրը եւ օր մը չպիտի լքէ մեզ Մոսկուայի թելադրութեամբ, երբ ռուսական շահերը այդպէս պահանջեն:

Ի՞նչ պիտի ընէ այն ատեն սեփական բանակէ զուրկ եւ անպաշտպան հայ ժողովուրդը:

1918 թ. Ղարաքիլիսայի եւ Սարդարաբատի մէջ կարողացանք դեռ զօրաւոր դիմադրութիւն մը ցոյց տալ արշաւող թաճկական բանակին, որովհետեւ մենք ունէինք արդէն պատերազմի ատեն մարզուած հայ կամաւորական խմբեր եւ յեղափոխութեան ամիսներուն կազմուած հայ կանոնաւոր զօրամասեր:

Իսկ այժմ, երբ բոլշեւիկները իրենց օտար զօրքով փախչին մեր երկրէն, ո՞վ պիտի դիմադրութիւն ցոյց տայ եւ մանաւանդ ո՞վ պիտի ղեկավարէ այդ դիմադրութիւնը:

Մտածե՞ր է այդ մասին Քաջազնունի:

Եթէ սեփական բանակ չունենալը այնպիսի մեծ առաւելութիւն մը լինէր մեզ պէս փոքր ազգերու համար, ինչպէս տրամադիր է կարծել Քաջազնունի, լաւագոյն չպի՞տի լինէր նաեւ, որ անոնք իրենց քաղաքական բախտն ալ յանձնէին ամիշտ մեծերու քմահաճոյքին եւ նորէն անոնց լուծին տակ մնէին: Չէ՞ որ այն ատեն աշխատաւոր ձեռքերն ալ ազատ կը լինէին: Բայց մի՞թէ այդ պիտի նշանակէր անպայման, թէ այդ ձեռքերու կատարած աշխատանքը իրապէս աւելի շինարար պիտի լինէր ու աւելի պիտի ծառայէր իրենց ազգին:

Այսօր բոլշեւիկները թերեւս տասն անգամ նուազ թիւով զինուոր կը վերցնեն մեր ժողովուրդէն, քան Դաշնակցականները, բայց կարո՞ղ է Քաջազնունի հանգիստ խղճով ըսել, թէ ազատ մնացած ձեռքերու աշխատանքը չի երթար բոլշեւիկներու ամենակուլ որկորը, իսկ զէնքի տակ եղած նուազագոյն թիւով հայերն ալ բաւականաչափ ապահովութիւն մը կը ներկայացնեն վատթարագոյն պարագային համար, երբ հայութիւնը հարկադրուի իր սե-

փակած ոյժերով պաշտպանել ինքզինքը:

Եթէ Քաջազնունի լրջութեամբ իրեն տար այս
հարցերը եւ ամենայն բարեխղճութեամբ ու անա-
չառութեամբ փորձէր անոնց պատասխան մը տալ,
այն ատեն թերեւս չգար իր անհեթեթ եզրակացու-
թեանց, որոնց մէջ ամէն բան կայ, բացի քաղաքա-
կան ողջմտութենէ եւ հեռատեսութենէ:

XI

Քաջազնունի այն միտքը կը պաշտպանէ, թէ
մեր ժողովուրդը տակաւին հասունցած չէ անկա-
խութեան համար եւ պէտք ունի օտար թեւարկու-
թեան՝ պատրաստուելու համար:

«Փորձը ցոյց տուեց, — կ՚ըսէ ան — որ՝ այժմ
եւեթ՝ անկախ պետութիւն կազմելը, մանաւանդ
քաղաքական այս աննպաստ պայմաններում մէջ, հայ
ժողովրդի ոյժերից վեր բան է: Պէտք է մի միջին
դրութիւն, քաղաքական մի նախակրթարան՝ դաս-
տիարակուելու, պետական կեանքին վարժուելու
համար. ապա՝ մեծ ցնցումներից, կոտորածներից
ու աւերումներից յետոյ պէտք է հանգստութիւն՝
ոյժեր հաւաքելու ու կազմակերպուելու համար: Ի-
րերի բերմամբ, այդ շրջանը Հայաստան պիտի անց-
նի բոլշեւիկեան դրօշակի տակ: Թո՛ղ այդպէս լինի:
«Արդ՝ օգնել բոլշեւիկներին Դաշնակցութիւնը
չի կարող, մնում է որ չխանգարի, — այդ կը լինի
նրա օգնութիւնը: Իսկ չխանգարելու համար ունի
մի միջոց միայն՝ հեռանալ ասպարէզից»:

Եթէ Քաջազնունի չսահմանափակէր իր մտքի
հորիզոնները միմիայն Հայաստանով, իսկ Հայաս-
տանի պետական փորձին ալ նայէր պատմական հայ-

նալքով, այն ատեն իր յոյժ եզրակացութիւնը մեր
անկախութեան մասին չպիտի հանէր մեր ունեցած
կարճատեւ փորձի անյաջող վախճանէն, որ արդիւնք
էր ոչ այնքան ներքին, որքան արտաքին ոյժերու
աննպաստ դասաւորման:

Մի՞թէ Ալպանիա իր գրեթէ ամբողջապէս ան-
գրագէտ ու կիսավայրենի ժողովուրդով աւելի ըն-
դունակ է անկախ պետական գոյութեան, քան Հա-
յաստան: Մի՞թէ Յունաստան, Պուլկարիա եւ նոյն-
իսկ Սերպիա, իրենց անկախութեան առաջին շըր-
ջանին, աւելի հասունցած էին անկախութեան հա-
մար, քան մեր ժողովուրդը, որ իր քաղաքակրթա-
կան մակարդակով շատ աւելի բարձր էր 1918–1920
թիւերուն, քան էին Հայաստանի նման տկար ու
փոքր այդ պետութիւնները իրենց գոյութեան առա-
ջին տարիներուն: Եւ եթէ քաղաքական արտաքին
պայմանները անոնց համար նոյնքան աննպաստ ըլ-
լային, որքան եւ Հայաստանինը, ամենայն հաւանա-
կանութեամբ անոնք ալ շուտով պիտի զրկուէին ի-
րենց անկախութենէն:

Բայց արդեօ՞ք ատիկա իրաւունք պիտի տար
յունական, պուլկարական կամ սերպական Քաջազ-
նունիներուն անմիջապէս յուսահատուելու եւ ըսե-
լու, թէ ազգը հասունցած չէ անկախութեան համար
եւ կամ իրենց ազգի ոյժէն վեր է անկախութիւնը:
Հարկաւ ո՛չ

Վերցնենք ուրիշ, աւելի պերճախօս, թարմ եւ
մերձաւոր օրինակ մը՝ Վրաստանը:

Քաջազնունի անվիճելի կը նկատէ, որ Կովկասի
մէջ քաղաքականապէս ամենէն հասունցած եւ լաւ
կազմակերպուած ազգը վրացիներն են: Անոնց ղե-
կավարող կուսակցութեան մասին ալ ան շատ բարձր
կարծիք ունի: Ու վստահ ենք, որ չպիտի կրնայ

ժխտել, թէ Վրաստանի ոյժերէն վեր էր իր անկա-
խութիւնը:

Եւ սակայն Վրաստանն ալ ինկաւ ու աւելի դիւ-
րութեամբ եւ կարճ ժամանակի մէջ, քան Հայաս-
տանը: Ինչո՞ւ: Մի՞թէ հոս ալ ներքին ոյժերու ըն-
կարութիւնը կամ անպատրաստ ըլլալն էր պատճա-
ռը: Պարզ է, որ ոչ:

Անկախութեան խնդրի մէջ ամենէն կարեւոր
ազդակը արտաքին ոյժերու նպաստաւոր դասաւո-
րումն է: Վաղը Քիւրտիստանն ալ, որոշ միջազգա-
յին պայմաններու մէջ, կրնայ անկախ պետութիւն մը
դառնալ եւ ապրիլ: Բայց մի՞թէ այդ պիտի նշանա-
կէ, որ քիւրտերը մեզմէ աւելի հասունցած են ան-
կախ պետական գոյութեան համար: Հարկաւ ոչ:
Երբ կը ստեղծուին արտաքին բարեյաջող պայման-
ներ անկախ Քիւրտիստանի մը համար, ան յարու-
թիւն կ'առնէ ու կը սկսի ապրիլ եւ ստիճանաբար
զարգանալ:

Ո՞վ բսաւ, թէ ազգերը օտար լուծի տակ ու ստըր-
կութեան մէջ է, որ կը սորվին անկախ ապրիլ եւ
ինքզինքնին կառավարել: Քաջազնունի մի՞թէ չի
հասկնար, թէ բոլշեւիկեան ռեժիմի նման արեւել-
եան թիփիկ բռնակալութիւն մը չի կրնար ըլլալ յար-
մար քաղաքական նախակրթարան մը ոչ միայն մեր,
այլեւ ոեւէ ազգի համար:

Ճիշդ է, անգլիականի նման ազատական թեւար-
կութիւն մը թերեւս ժամանակի մը համար կարող է
օգտակար ըլլալ ե՛ւ մեր ազգին համար, ինչպէս ե-
ղած է Եգիպտոսի, Հնդկաստանի կամ Պաղեստինի
համար: Սակայն մի՞թէ բոլշեւիկեան տիրապետու-
թիւնը յետամնաց ազգերու զարգացման տեսակէտով
կրնայ ոեւէ համեմատութեան դրուիլ անգլիականի
հետ:

Ի՞նչպէս կրնայ մեր ժողովուրդը դաստիարակուիլ քաղաքականապէս եւ վարժուիլ սեփական պետական կեանքի, երբ Մոսկուայէն նշանակուած պաշտօնեաներու խումբ մը՝ օտար բանակի եւ ոստիկանութեան վրայ միայն յենուած՝ ցարական եւ սուլթանական սիստեմը յիշեցնող, իսկ երբեմն նաեւ գերազանցող բռնութիւններով կը կառավարէ մեր երկիրը, անողոք կերպով խեղդելով ժողովրդական կամքի ու կարծիքի ամէն ազատ արտայայտութիւն: Քաջազնունին մի՞թէ չի ըմբռներ, թէ արեւելեան թիփի ստրկական ռեժիմի մը տակ, ինչպիսին է անկասկած ցարիզմի հարազատ ժառանգորդ բոլշեւիզմը, ժողովուրդ մը կը վարժուի ոչ թէ անկախութեան, այլ ստրկութեան: Ճիշդ է, ստրկութիւնը կրնայ ստրկացման ենթակայ ժողովրդի սրտին մէջ արթնցնել ու ամբարել հսկայ ատելութիւն մը դէպի իր տէրերը, բայց մի՞թէ այդ բացասական զգացումները Քաջազնունի կրնայ անուանել լաւագոյն միջոց մը պետական առողջ եւ բնականոն դաստիարակման համար:

Քաջազնունի ինչո՞ւ կը մոռնայ, որ մինչեւ որ մէկը ջուրի մէջ չիյնայ՝ լողալ չի սորվիր երբեք, այնպէս ալ ազգ մը, մինչեւ որ անկախ վիճակի մէջ չդրուի, չի կրնար հասուննալ անկախ պետական կեանքի համար: Միմիայն սեփական փորձով, աստիճանաբար, ազգ մը կրնայ սորվիլ ինքզինքը կառավարել: Չէ՞ որ անկախ Հայաստանի կարճատեւ փորձը մանուկի մը տարիքը կը ներկայացնէր: Եւ ո՞վ ըսաւ, որ եթէ ան անգամ մը ինկաւ, պէտք է զայն բռնի ուժով պահել ինկած վիճակի մէջ, մինչեւ որ մանուկը ինքնիրեն ուժ հաւաքէ հաստատուն քայլերով կարենալ քալելու համար:

Բոլշեւիկները այսօր կը պահեն մեր ժողովուր-

դը զգետնուած վիճակի մէջ, իրենց երկաթէ թաթը ամուր դնելով անոր տկար մէջքին վրայ: Բայց մի՞թէ այդ կացութեան մէջ է, որ հայութիւնը պիտի կարենայ դաստիարակուիլ ու զարգանալ ազատ եւ ինքնիշխան գոյութեան համար:

Քաջազնունի կ՚ուզէ — եւ ամենայն իրաւամբ, — որ մեր ժողովուրդը «մեծ ցնցումներից, կոտորածներից ու աւերումներից յետոյ» հանգստանայ՝ «ուժեր հաւաքելու եւ կազմակերպուելու համար»:

Բայց մի՞թէ ատոր ճամբան այն է, ինչ որ կը թելադրէ Քաջազնունի: Մի՞թէ ուժեր հաւաքելու եւ կազմակերպուելու համար ամէն բանէ առաջ պէտք է քանդել այն մեծագոյն կազմակերպուած քաղաքական ուժը, զոր իր պատմութեան վերջին հինգ դարու ընթացքին հազիւ կրցած է հանել իր ծոցէն հայ ժողովուրդը յանձին Հ. Յ. Դաշնակցութեան: Եւ ինչո՞ւ քանդել, երբ տակաւին չկայ ուրիշ աւելի լաւ կազմակերպուած ու աւելի վստահելի քաղաքական ուժ մը, որ կարենար փոխարինել Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, ինչպէս Քաջազնունի ինքն ալ կը խոստովանէր դեռ անցեալ տարի:

Իրերու բերումով, այո՛, Հայաստան այսօր բոլշեւիկեան դրօշակի տակ է: Բայց մի՞թէ ատկէ պէտք է եզրակացնել, թէ հայ ժողովուրդին ուրեմն պէտք չէ երեսուն տարիներէ աւելի կեանք ունեցող հայ քաղաքական կազմակերպութիւնը, որ կրցեր է գէթ երկու եւ կէս տարի իր սեփական ուժերով կառավարել Հայաստանը եւ դարեւոր ստրկութենէ յետոյ առաջին անգամ բարձրացնել հայ երկրի վրայ հայկական եռագոյնը:

«Օգնել բոլշեւիկներին Դաշնակցութիւնը չի կարող», — կը պնդէ Քաջազնունի: Ուստի «մնում է, որ չխանգարի», — կ՚եզրակացնէ ան:

Դաշնակցութիւնը, ինչպէս եւ ամէն մէկ հայ քաղաքական կազմակերպութիւն, որ չի ուզեր դաւաճանել հայ ժողովրդին ու իր կոչումին, պարտաւոր է օգնել Հայաստանի մէջ հաստատուած ամէն մէկ իշխանութեան այն չափով միայն, որ չափով որ այդ իշխանութիւնը ինքը կը ծառայէ հայ ժողովրդին եւ հայ պետութեան: Եւ ընդհակառակը, Դաշնակցութիւնը պարտաւոր է պայքարիլ Հայաստանի ամէն իշխանութեան դէմ, այն չափով, որ չափով որ վերջինս կը դաւաճանէ հայ դատին, կը վտանգէ հայ ազգի գերագոյն շահերը, ոտնակոխ կ'ընէ հայ ժողովրդի նուիրական իրաւունքները եւ կ'արհամարհէ, կ'անտեսէ հայութեան պահանջներն ու ձգտումները:

Այս տեսակէտով ալ՝ կազմակերպուած ընդդիմադիր հայ ուժի մը գոյութեան անհրաժեշտութիւնը անժխտելի է:

Եթէ իշխանութիւն մը կազմակերպուած ընդդիմադիր ուժի մը մշտական սպառնալիքին տակ չլինի եւ անոր խարազանող, մերկացնող, սթափեցնող հարուածներուն ենթակայ չլինի, անտարակոյս անսանձ ու անզուսպ կերպով անձնատուր պիտի լինի փոքրիկ խմբակի մը կործանարար կամայականութեանց, միանգամայն ոտնակոխ ընելով ժո ժովրդի ամենակենսական շահերն ու իրաւունքները: Ընդդիմադիր կազմակերպուած ուժի մը գոյութիւնը կրկնակ անհրաժեշտութիւն է ժողովրդի մը համար, որու գլխուն նստած է բռնակալ իշխանութիւն մը. իսկ արդէն կենաց եւ մահու խնդիր կը դառնայ այդ ուժի գոյութիւնն ու գործունէութիւնը ժողովրդի մը համար, որ օտար բիրտ եւ բռնակալ ուժի մը ենթակայ է:

Մենք ալ չենք ուզեր ժխտել Քաջազնունիի հետ

միասին, որ հայ բոլշեւիկներու մէջ ալ կրնան լինել եւ կան անշուշտ սրտցաւ հայ մարդիկ, որոնք կ'ուզեն ծառայել իրենց օտար տէրերէն աւելի՝ հայ ժողովրդին: Բայց ի՞նչ կը կարծէ Քաջազնունի. ե՞րբ կը լինի այդ տեսակ ազգասէր հայ բոլշեւիկներու դիրքը ամուր. ա՞րդեօք այն ատեն, երբ կը լինի հայկական զօրաւոր ընդդիմադիր կազմակերպութիւն մը, ինչպիսին է Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որ կը մղէ ժողովուրդը ճիշդ նոյն ուղղութեամբ, թէ՞ այն ատեն, երբ այդպիսի ուժ մը իսպառ կը բացակայի հայ իրականութեան մէջ:

Եթէ Քաջազնունի քաղաքականապէս մտածէր, չենք տարակուսիր, թէ պիտի ընդունէր, որ Հ. Յ. Դաշնակցութեան գոյութիւնն ու ընդդիմադիր աշխատանքը թէ՛ երկրի եւ թէ՛ արտասահմանի մէջ կրնան միայն զօրացնել հայ բոլշեւիկներու ազգայնական թեւը, ստիպելով Մոսկուան աւելի լրջութեամբ հաշուի առնել հայ ժողովրդի ազգայնական պահանջները: Այլապէս Մոսկուա պիտի արհամարհէր միանգամայն մեր ժողովուրդը, որ ոչխարային համակերպութեամբ մը պատրաստ է տանիլ ամէն տեսակի բռնութիւն եւ բռնաբարում: Հետեւանքը այն պիտի լինէր միայն, որ միշտ աւելի ու աւելի սանձարձակ պիտի դառնային դէպի ապազգայնացում եւ դիմազրկում մղող Մոսկուայի մոլեռանդ ծառաներու կամայականութիւնները եւ ճնշումները:

Արդէն փետրուարեան ապստամբութիւնը լաւ դաս մը եղաւ Մոսկուայի համար, որ փութաց դահիճ Աթարբեկովները, Կասեանները եւ Աւիսները փոխարինել Մեասնիկեաններով եւ Լուկաշիններով: Եւ կարելի է վստահ լինել, որ եթէ վաղը Դաշնակցութիւնը փորձ ընէր հետեւելու Քաջազնունիի

ազգավնաս խորհուրդին եւ դադարէր գոյութիւն ունենալէ, Հայաստանի մէջ նորէն գլուխ պիտի բարձրացնէին Աւխներն ու Աթարբեկովները եւ վերստեղծէին նախափետրուարեան դժոխքը:

Քաջազնունի չարաչար կը սխալի. Դաշնակցութիւնը, ոչ թէ յանուն իր կուսակցական, այլ համահայկական գերագոյն շահերու, չի կրնար հեռանալ ասպարէզէ: Ընդհակառակը, աւելի քան երբեք ան պարտաւոր է այժմ արթուն պահակը լինել հայ ժողովրդի քաղաքական դատին: Եւ հայութիւնը ուրիշ միջոց չունի հաւաքելու իր ոյժերը, կազմակերպուելու եւ պատրաստուելու վաղուան յաղթանակին համար, բայց եթէ աւելի քան երբեք ամուր փարիլ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ու համախմբուիլ անոր դրօշակին շուրջը: Որովհետեւ, ինչ ալ ըսէ այժմ Քաջազնունի, անտարակուսելի է, որ հայ ազգի մեծագոյն քաղաքական զէնքը Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն է...

XII

Քաջազնունիի ներկայ հոգեբանութեան եւ տրամաբանութեան համար մեծապէս բնորոշ է անոր վերաբերմունքը դէպի Թրքահայ դատը:

Իր գրքոյկի առաջին մասին մէջ Քաջազնունի կ'ըսէ, թէ «1922 թ. սկսուեց Թրքահայ դատի հոգեվարքը»:

Եւ ըստ երեւոյթին այդ չարաչուք թուականն է, որ բեկում է առաջ բերեր Քաջազնունիի հոգիին մէջ եւ ա՛յնքան հիմնիվար շրջեր անոր մտածողութիւնը:

Այդպէս սակայն կրնար ազդուիլ, աւելի ճիշդը՝

ցնցուիլ մէկը, որ չափազանց միամիտ հաւատ մը պիտի ունեցած լինէր հանդէպ եւրոպական դիւանագիտութեան: Քիչ-շատ իրատես եւ ողջմիտ քաղաքագէտ մը իրաւունք չունէր լուրջ յոյսեր դնելու եւրոպական դիւանագիտութեան վրայ այն բոլոր սթափեցնող դէպքերէն յետոյ, որոնք տեղի ունեցան մանաւանդ 1920 թ. յետոյ:

1920 թ. մինչեւ 1922 թ. Քաջազնունի իրաւունք չունէր լաւատես լինելու, յետոյ բոլորովին յուսահատելու ասմիճան, երբ գիտէր, թէ Դաշնակից երեք մեծ պետութիւններէն երկուքը Իտալիա եւ Ֆրանսա բացարձակապէս Թուրքիոյ կողմն էին անցած 1922 թ. բաւականին առաջ: Իսկ անկէ զատ Թուրքիոյ հաւատարիմ զինակիցն էր Խորհրդային Ռուսիան, որ միջոցներ չէր խնայեր անոր յաղթանակը ապահովելու համար:

Եւ, եթէ ամբոխը պէտք ունէր դեռ Լօզանի խայտառակ խեղկատակութեան՝ վերջնականապէս սթափուելու համար, գէթ Քաջազնունիի պէս մարդու մը, որ պետութեան մը վարչապետ եղած էր եւ ի վիճակի էր աւելի մօտէն ճանչնալու պետութեանց էնթրիկներն ու խաղերը Մերձաւոր Արեւելքի հարցին շուրջը, ներելի չէր ամէն պարագայի տակ աւելորդ յոյսեր սնուցանելու Թրքահայ դատի մասին այն օրէն ի վեր, երբ կովկասեան Հայաստանը կորսնցուց իր անկախութիւնը:

Եթէ Քաջազնունի իրապէս ա՛յդքան բախտորոշ նշանակութիւն կուտայ արտաքին ոյժերու նպաստաւոր եւ աննպաստ դիրքին մեր հարցի լուծման համար, այն ատեն ինչո՞ւ այդքան շուտ անձնատուր է եղած յուսահատութեան:

Լօզանի քոնֆէրանսի շրջանին, այո՛, միջազգային ոյժերու փոխյարաբերութիւնը չափազանց ան-

նըպաստ կերպարանք մը առացած էր մեզի համար
եւ, ընդհակառակը, աննախընթացօրէն նպաստա-
ւոր՝ Թուրքերուն համար: Բայց քաղաքական դա-
սաւորումները կարելի՞ է տեւական նկատել, մանա-
ւանդ պատմական այս յեղյեղուկ, փոթորկայոյզ
տարիներուն, երբ ամբողջ մարդկութիւնը՝ մեծ
պատերազմէն ցնցուած իր բոլոր հիմերուն մէջ՝
ահռելի վերիվայրումներու երկարատեւ շրջան մը
կ'ապրի: Այն ատեն, երբ Վերսայլի պէս դաշնագը-
րերն անգամ՝ հազիւ կնքուած եւ դեռ լիովին չգոր-
ծադրուած՝ մահացու սպառնալիքի տակ են ամէն
կողմէ, եւ միջազգային ընդհանուր կացութիւնը
այնքան վտանգաւոր է դարձած, որ կարող է ամէն
վայրկեան փլչիլ Վերսայլի հաշտութեան պէս վիթ-
խարի շէնք մը, մի՞թէ քաղաքական կարճատեսու-
թիւն չէ հաւատալ, որ Լօզանի դաշինքը կարող է
հիմ կազմել յարատեւ խաղաղութեան մը, որ ի վի-
ճակի լինի յուսահատեցնելու չափ երկար ժամանա-
կով մը փակել Թրքահայ եւ առհասարակ հայկական
հարցը, պարտադրելով մեզ նոյնիսկ վար դնել մեր
զէնքերը:

Քաջազնունի ինչո՞ւ չի ուզեր հասկնալ, որ մի-
ջազգային յարաճուն փոթորիկի այս շրջանին, միջ-
պետական դաշնագրերը շատ կարճատեւ կեանք մը
կրնան ունենալ — մանաւանդ Լօզանի պէս խախուտ
դաշնագիր մը, որմէ ոչ ոք գոհ է բացի Թուրքիայէն,
իսկ չահագրգռուած մեծ պետութիւնները աւելի
պատեհ առիթի են միայն թողուցած իրենց հաշիւ-
ները Թուրքիոյ հետ մաքրելու գործը: Բայց չէ՞ որ
այդ պատեհ առիթը կրնայ ներկայանալ ամէն վայր-
կեան, նայած թէ ի՛նչ ընթացք կը ստանան դէպքերը
Եւրոպայի եւ Ռուսիոյ մէջ:

Հետեւաբար, ողջմիտ, շրջահայեաց եւ իրատես

քաղաքագէտ մը ոչ հիմ ունէր աւելորդ յոյսեր կա-
պելու Լօզանի հետ եւ ոչ ալ լուրջ պատճառ մը՝ կա-
տարելապէս յուսահատուելու անոր բացասական
վախճանէն: Ան երբեք չպիտի մոռնար, որ իրերու
ընթացքը կարող է փոխուիլ եւ շատ հաւանական է,
որ փոխուի հիմնապէս, ինչպէս եղաւ վերջին տաս-
նամեակի ընթացքին քանի մը անգամ — մերթ դէ-
պի լաւը եւ մերթ դէպի վատը մեզի համար: Քաջազ-
նունի ինչո՞ւ չի ուզեր տեսնել միջազգային ներկայ
հրաբորբոք վիճակի շարադուշակ թէ բարեգուշակ
բոցերը գրեթէ բոլոր երկիրներու մէջ, բացի Թերեւս
Ամերիկայէն:

Քաջազնունի կը պատասխանէ մեզի հարցումով
մը միայն. «Կարո՞ղ է մի քաղաքական կուսակցու-
թիւն պահպանել իր գոյութիւնը մի անյայտ ապա-
գայի համար, երբ ներկայում բան չունի անելու»:

Բայց, նախ, Քաջազնունի պէտք է նկատի առ-
նէ, թէ այդ «անյայտ ապագան» միջազգային այժ-
մեան անկայուն շրջանին մէջ շատ դիւրութեամբ
եւ շատ արագ, անսպասելիօրէն արագ կրնայ դառ-
նալ շափազանց յայտնի եւ որոշ ներկայ մը, իր կե-
նաց եւ մահու պահանջներով: Եւ ապա՝ Քաջազնու-
նի պէտք է չմոռնայ, որ զինադադարի շրջան մը ոչ
մէկ բանակի համար կրնայ կատարեալ անգործու-
թիւն նշանակել, երբ կողմերը ժամանակ միայն
կ'ուզեն վաստկիլ, նորանոր պատրաստութեանց եւ
վերակազմութեան համար:

Հայկական ճակատի վրայ այսօր զինադադար
է, այո՛: Բայց ո՞վ ըսաւ, թէ բան չունինք ընելու,
երբ մեր քաղաքական պահանջներէն ե՛ւ ոչ մէկը ի-
րականացած է տակաւին, ինչպէս ինքը Քաջազնու-
նին ալ կը խոստովանի: Մի՞թէ դադարի առեն քա-
ղաքական կուսակցութեան մը մեծագոյն գործը չէ

պատրաստուիլ, ոյժեր հաւաքել ու կարգի բերել եւ
պայքարի նոր միջոցներ խորհիլ, նոր յաղթանակնե-
րու համար այն պարագային, երբ «անյայտ ապա-
գան» բոլորովին մօտենայ մեզի եւ իր անողոք, ան-
յետաձգելի ու թերեւս ճակատագրական պահանջ-
ները առաջադրէ:

«Թրքահայաստան չկայ այլեւս», — կը բացա-
կանչէ Քաջազնունի եւ պատրանք կը համարէ այ-
սուհետեւ անոր ետեւէ իյնալը:

Եթէ Քաջազնունիի յուսահատութիւնը բղխէր
Թրքահայաստանի ամայացումէն եւ Թրքահայ զան-
գուածի կոտորածէն կամ տարագրումէն, այն ա-
տեն իրաւունք ունէինք սպասելու, որ 1915 թ. ար-
դէն Քաջազնունի ձեռնթափ եղած պիտի լինէր բո-
լորովին Թրքահայ դատէն: Մինչդեռ իրականին մէջ
Քաջազնունի ամբողջ եօթ-ութ տարի անտես առաւ
հայ քաղաքական կեանքի եւ դատի այդ խոշորա-
գոյն ու դաժանագոյն փաստը, եւ միայն 1922 թ.
սկսաւ սթափուիլ, որպէսզի 1923 թ. քաջութիւն ու-
նենայ վերջապէս հրապարակօրէն թաղելու Թրքա-
հայաստանի դատը:

Եւ ահա այժմ միայն Քաջազնունի, կատարելա-
պէս յուսախաբուելով Սեւրի դաշնագիրը ստորագը-
րող եւ ապա զայն լքող պետութիւններէն, հարց
կուտայ իրեն. «Ո՞վ պիտի խլէ Թուրքիայի ձեռից
հայկական վիլայէթները, ուր մի հատիկ հայ չի
մնացել այլեւս (կարծես թէ նոր է, որ Քաջազնունի
կ'իմանայ այդ մասին — Ռ. Դ.): Ո՞վ պիտի դուրս
քշէ այնտեղից թրքական բանակը եւ քրդական աշի-
րաթները: Ո՞վ պիտի հաւաքի աշխարհի չորս կողմը
ցրուած թրքահայութեան բեկորները, բերի տուն,
շէնացնի աւերուած երկիրը, ապրելու եւ աշխատե-
լու հնարաւորութիւն տայ: Ո՞վ պիտի պաշտպանի

երկարաձիգ սահմանները ու արգելի Թուրքերին
ներխուժել երկիր... Այդ բարդ ու շատ դժուար
գործողութիւնները կատարելու համար ո՞վ պիտի
մատակարարի Հայաստանին քաղաքական օգնու-
թիւն, ռազմական ոյժ եւ վագոններով ոսկի»:

Քաջազնունի այս հարցերը կուտայ ըսելու հա-
մար, թէ խնդիրը բացարձակապէս անյուսալի է:
Եւ այդ մտայնութեամբ ալ կը բացականչէ. «Միա-
ցեալ Հայաստանը մի անբովանդակ խօսք է, ուրիշ
ոչինչ»:

Մէկ բան միայն Քաջազնունի կը նկատէ դեռ
հնարաւորութեան սահմաններուն մէջ՝ Խորհրդային
Հայաստանի հողը «մի քիչ լայնցնելու» կարելիու-
թիւնը: Բայց այդ փոքրիկ յոյսն ալ կը կապէ Ռու-
սիոյ ոյժին հետ:

Իրաւունք չունի՞նք հարցնելու, որ, եթէ Ռու-
սիան է լինելու մեր սահմանները «մի քիչ» լայն-
ցնողը, ապա ինչո՞ւ չի կրնար նաեւ շատ լայնցնել,
այսինքն՝ գրաւել ամբողջ Թրքահայաստանը, ինչ-
պէս կ'ուզէր ընել ցարական Ռուսաստանը:

Եւ իրաւ. եթէ օր մը Ռուսիա նորէն դէպի հա-
րաւ տարածուելու ձգտում ունենայ, պիտի կարենայ
յաջողիլ միմիայն զինու զօրութեամբ: Իսկ եթէ
Ռուսիա զէնքով պիտի հողեր գրաւէ Թուրքիայէն,
այն ատեն, յաղթութեան պարագային, ինչո՞ւ չի
կրնայ նուաճել Կարսի շրջանի հետ միասին նաեւ
ամբողջ Թրքահայաստանը կամ անոր այս կամ այն
կարեւոր մասը:

Քաջազնունի հարկաւ չի կրնար ժխտել, որ եթէ
Ռուսիա մեր սահմանները լայնցնելու լինի, իր իսկ
շահերուն պահանջով պիտի ընէ այդ, բայց ոչ եր-
բեք հայերուն գոհացում տալու ձգտումով: Այդ
պարագային՝ բնականաբար՝ Թրքահայ վիլայէթնե-

րու մէջ հայ լինելը կամ չլինելը, վճռական դեր չի
կրնար խաղալ ռուսական քաղաքականութեան մէջ:

Խնդիր է սակայն, թէ եւրոպական մեծ պետու-
թիւնները, որոնք կենսական շահեր ունին Արեւելքի
մէջ, պիտի ձգե՞ն, որ Ռուսիա իր տիրապետութիւ-
նը աւելի եւս ծաւալէ դէպի հարաւ: Չէ՞ որ կրնայ
պատահիլ, որ Եւրոպա շահ ունենայ հէնց այժմ տալու
անկախ Հայաստանի մը կազմութեան եւ հաշտուի
անոր, բայց ոչ երբեք Ռուսիոյ սահմաններու ըն-
դարձակման հետ:

Ինչո՞ւ Քաջազնունի կը մոռնայ, որ մինչեւ այ-
սօր ալ եւրոպական պետութիւնները չեն ճանչցած
Խորհրդային Ռուսիոյ սահմանները, որոնց խնդիրը
դուրս է ձգուած նոյնիսկ Լօզանի դաշնագրէն: Ին-
չո՞ւ Քաջազնունի կը մոռնայ, որ ի վերջոյ, առանց
շահագրգռուած մեծ պետութեանց համաձայնու-
թեան, անկարելի է նուիրագործել եւ հաստատել
տեւականօրէն ոեւէ միջազգային եւ սահմանային
նոր դրութիւն. վաղ թէ ուշ Եւրոպայէն ճանչցուած
ռուսական օրինաւոր կառավարութիւն մը իրաւա-
խոհութեան պիտի գայ նաեւ Կովկասի վիճակի մա-
սին շահագրգռուած եւրոպական մեծ պետութեանց
հետ: Իսկ եթէ նոր բաղխում մը տեղի ունենայ Ռու-
սիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ, — ինչ որ բնաւ անհաւա-
նական չէ նոյնիսկ մօտիկ ապագային, — այդ պա-
րագային ալ, առանց եւրոպական մեծ պետութեանց
ուղղակի կամ անուղղակի միջամտութեան, հազիւ
թէ վերջնականապէս կարելի լինի կարգադրել Կով-
կասի եւ Թրքահայաստանի քաղաքական բախտը:

Մէկ խօսքով, հազար ու մէկ նոր պայմաններ եւ
պատեհութիւններ կրնան ստեղծուիլ նորէն հայկա-
կան անկախ պետութեան կազմութեան համար: Իսկ
երբ այդ լինի, սահմաններու խնդիրը, եթէ անգամ

սկզբէն չի լուծուի գոհացուցիչ կերպով, պիտի դառ-
նայ ժամանակի հարց միայն: Ոչ մէկ անհաւանա-
կան բան կայ, որ օր մը — վաղ թէ ուշ — թէ՛ Ռու-
սիոյ, թէ՛ Եւրոպայի եւ թէ՛ Թուրքիոյ շահերը այն-
պէս մը դասաւորուին, որ անկախ եւ Միա-
ցեալ Հայաստանի ստեղծումը քաղաքական անհրա-
ժեշտութիւն և անխուսափելիութիւն դառնայ: Հար-
կաւ այդ բնաւ չի նշանակեր, թէ Միացեալ եւ Ան-
կախ Հայաստանի կազմաւորման եւ հաստատման
պրոցեսը տեղի պիտի ունենայ մէկ անգամով, ամե-
նալայն սահմաններու մէջ եւ ամենակարճ ժամա-
նակի ընթացքին: Այդ պրոցեսը կրնայ պահանջել
երկար ժամանակ եւ յարատեւ, անդուլ պայքար:

Սակայն, եթէ այս բոլորը նոյնիսկ մէկ կողմ
ձգենք, Միացեալ Հայաստանի քաղաքական նշա-
նաբանին մէջ մեզի համար ներկայիս ամենէն թան-
կագինը եւ իրականը գաղափարն է, հայկական մի-
ութեան ստեղծագործ գաղափարը: Արեւելեան եւ
Արեւմտեան Հայաստաններու հողերը կրնան միա-
նալ աւելի կամ նուազ հեռաւոր ապագային մէջ,
բայց արեւելահայ եւ արեւմտահայ ժողովրդական
զանգուածները եւ տարրերը իրենց հոգիով, ազգա-
յին ձգտումներով եւ իտէալներով այժմ իսկ պիտի
միանան եւ միշտ աւելի սերտօրէն կապուին իրարու
հետ, գործակցին իրար եւ կազմեն մէկ քաղաքական
ամբողջութիւն:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը միակն է հայ քաղա-
քական կուսակցութեանց մէջ, որ կրցած է ստեղծել
համահայկական հզօր միութիւն մը՝ հաւասարապէս
հարազատ ու նուիրական թէ՛ կովկասահայի, թէ՛
պարսկահայի եւ թէ՛ տաճկահայի համար: Եւ Միա-
ցեալ եւ Անկախ Հայաստանը մեզի համար քաղաքա-
կան ՄԵԾ ԻՏԷԱԼ մըն է, որու իրագործումը Հ. Յ.

Դաշնակցութեան պատմական թերեւս ամենակարե–
ւոր եւ անկապտելի առաքելութիւնն է։ Այսօր,
հողէն աւելի, մեզի համար նուիրական է համահայ–
կական միութեան կենդանի գաղափարը, որ անկաս–
կած վաղն ալ պիտի տիրանայ հողին՝ բովանդակ
հայութեան միացեալ ոյժերով եւ գիւցազնական ճի–
գերով։

Ահա թէ ինչու այն, ինչ որ Քաջազնունիներու
համար «անբովանդակ խօսք» մըն է արդէն, մեր կեն
սունակութեան եւ ոյժի ամենամեծ աղբիւրն է եւ
մեր յաղթանակի ամենամեծ գրաւականը։

Առանց մեծ խտէալի մը՝ ունէ ազգ մեռած է։ Եւ
որքան ատեն որ Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի
նուիրական խտէալը կենդանի եւ գործօն ոյժ մնայ
մեզի համար, մենք պիտի ապրինք եւ ապահովաբար
պիտի յաղթանակենք ի վերջոյ...

XIII

Իր բարեկամի այն հարցին, թէ ուրեմն ան–
կախ Հայաստանը ցնո՞րք ու խելագարութի՞ւն է,
Քաջազնունի կը պատասխանէ.

«Ոչ ցնորք, ոչ խելագարութիւն, այլ շատ ա–
ռողջ, առաջադիմական, կենսունակ ու կենսատու
գաղափար, մի հասունցած պահանջ, որ իրականա–
նալու է անխուսափելիօրէն ու արդէն իրականացած
է խոշոր չափերով։

«Բառերով չխաղանք։

«Անկախութիւն առուածը մի absolu չէ, որ
արժէք ունի միայն որոշ ձեւերի մէջ ու ամբողջա–
կան չափերով, իսկ դրանից դուրս՝ զերօ է։ Եթէ
պահանջենք absolu-ն՝ դա իրաւ որ խելագարու–

թիւն կը լինի։ Հայաստանը Անգլիա չէ, ոչ իսկ Ջը–
ուիցերիա — չէ ու չի կարող լինել՝ այսօրուայ մեր
մտքին մատչելի ապագայում. նրա անկախութիւնը
անհրաժեշտօրէն պայմանաւորուած պիտի լինի
որոշ սահմանափակումներով։ Մեր գործն է՝ գնալ
այդ ճամբով այնքան հեռու, որքան թոյլ են տալիս
արտաքին պայմաններն ու մեր սեփական կարողու–
թեան չափը, օգտագործել բոլոր հնարաւորութիւն–
ները, ապարէզ տալ բոլոր ոյժերին եւ՝ յամենայն
դէպս՝ խուսափել յանդգնել, եթէ մէկը գալիս
է անելու այն, ինչ որ չենք կարողացել ու չենք կա–
րողանում անել ինքներս»։

Եւ հիմն ի վեր հերքելով աներկբայելի այն փաս–
տը, որ բոլշեւիկները զրկեցին մեր հայրենիքը ան–
կախութենէ եւ նորէն կապեցին բռնի ոյժով Ռուսիոյ
հետ, Քաջազնունի կը շարունակէ իր փաստաբանու–
թիւնը.

«Իրո՞ք այդպէս է, թէ՞ հակառակը՝ կապելով
մեզ Ռուսաստանի հետ, բոլշեւիկներն ապահովեցին
անկախութեան այն աստիճանն ու ձեւը, որոնք մի–
ակ հնարին են այսօրուայ պայմանների մէջ ու դրա–
նով իսկ փրկեցին ապագան»։

Այսպիսի սոփեստութիւններ գրեթէ ամէն օր
մենք կը լսենք Ռամկավար մամուլի էջերէն, եր–
բեմն նոյնիսկ նոյն խօսքերով։ Բայց ինչ որ ներելի
է մեր իրականութենէն բոլորովին կտրուած եւ ա–
նոր յաճախ միանգամայն անծանօթ Ռամկավարնե–
րուն, երբեք ներելի չէ Քաջազնունիին, որ չի կարող
չքմեղանալ կատարեալ անտեղեակութեամբ։

Քաջազնունի չի ուզեր եւ չի կրնար ժխտել, թէ
մեզի համար ալ «կենսունակ ու կենսատու, մի հասուն–
ցած պահանջ» է։ Բայց բացարձակապէս կը կեղծէ
անկախութիւնը ոչ միայն առհասարակ, այլ եւ մեզի

իրականութիւնը, երբ կ'ըսէ, որ մեր անկախութիւնը «արդէն իսկ իրականացած է խոշոր չափերով»: Այլապէս պիտի ստիպուած լինինք եզրակացնելու, որ Դաշնակցութիւնը շատ աղօտ եւ շատ թերի հասկացողութիւն մը ունի անկախութեան էութեան մասին: Ան կը խնդրէ «բառերով չխաղալ», բայց հէնց ինքն է, որ կը խաղայ բառերով:

Անկախութիւնը, — ինչպէս եւ ազատութիւնը — այո՛, անսահման ու բացարձակապէս անպայման գաղափար չէ եւ կրնայ ունենալ նաեւ իր ոչ ամբողջական ձեւերը: Բայց յամենայն դէպս ան ունի շատ որոշ եւ շատ հիմնական յատկանիշեր, առանց որոնց անկախութիւնը կը դադրի անկախութիւն լինելէ եւ կը դառնայ իրեն հակառակ բան մը, ինչպէս եւ ազատութեան գաղափարը: Անկախութեան համար, ո՛ր աստիճանի եւ ձեւի ալ լինի ան, էական է օտար ոյժի մը անմիջական բռնակալութենէն զերծ լինելու պայմանը զէթ կառավարուելու մէջ: Երբ ժողովուրդ մը իր բախտը տնօրինելու գործին մէջ ոչ մէկ իրական ձայն ունի եւ ամբողջովին ենթակայ է օտար կեդրոնի մը կամքին ու քմահաճոյքին նոյնիսկ իր ամենակենսական ներքին պահանջներու արտայայտման եւ գոհացման մէջ, ի՞նչ խօսք կրնայ լինել անկախութեան մասին:

Ժողովուրդ մը կրնայ ներքնապէս ազատ չլինել, բայց եւ այնպէս լինել անկախ, ինչպէս են բռնապետական եւ սակաւապետական երկիրները, ինչպէս է, օրինակ, հէնց նոյն Խորհրդային Ռուսիան: Բայց ժողովուրդ մը կրնայ գրեթէ բոլորովին ազատ լինել ներքնապէս, բայց անկախ չլինել, ինչպէս է այսօր, օրինակ, Իրլանտան: Խորհրդային Հայաստանը սակայն, ասոնցմէ եւ ոչ մէկը կը ներկայացնէ, ոչ իսկ հեռաւոր չափով կամ աստիճանով:

Եւ իրաւ. Երեւանի մէջ նստած հայանուն իշխանութիւնը չի բղխիր ոչ հայ ժողովրդի, ոչ ալ անոր ոեւէ շօշափելի մասի կամքէն եւ չի յենուիր հայկական ոեւէ ոյժի վրայ՝ նոյնիսկ իր գոյութիւնը կարենալ պահպանելու համար: Խորհրդային Հայաստանի իշխանութեան աղբիւրը Մոսկուայի կառավարութիւնն ու անոր բանակն է բացարձակապէս:

Ո՞րն է ուրեմն այն խոշոր չափը, որով, ինչպէս կ'ուզէ հաւատացնել Դաշնակցութիւնը, Հայաստան այսօր իբր թէ անկախ է:

Ինչո՞ւ Դաշնակցութիւնը կը ջանայ կամ կ'ուզէ ուրիշները շլացնել անկախութեան կամ ինքնավարութեան այն կեղծ զգեստով, զոր հագցուցեր է Հայաստանին Մոսկուայի կառավարութիւնը՝ պարզապէս խաբելու համար մեր ժողովուրդը եւ դրսի միամիտ աշխարհը: Եւ Դաշնակցութիւնը այդ կ'ընէ այն ատեն, երբ ինքն ալ շատ լաւ գիտէ ու չի կարող չգիտնալ, որ հայ ժողովուրդը այսօր բացարձակապէս իրաւազուրկ եւ ստրկական վիճակի մէջ կ'ապրի, փաստօրէն նոյնիսկ աւելի իրաւազուրկ եւ ծանր վիճակի մէջ, քան էր անգամ ցարերու ժամանակ:

Ճիշդ է, անկախութիւն մը կրնայ սահմանափակուած լինել այս կամ այն չափով, այս կամ այն պայմաններով, բայց մի՞թէ սոփեստութիւն չէ անկախութեան ոեւէ աստիճան փնտռել հոն, ուր սահմանափակումները արդէն ոչնչացուցեր են անկախութեան էութիւնը ամբողջովին, թողելով միայն դատարկ ու անբովանդակ անուն մը: Չէ՞ որ սահմանափակումներն ալ սահման մը ունին, որմէ երբ անցնին՝ հիմնովին կը փոխեն երեւոյթի էութիւնը:

Մենք դեռ կը հասկնանք, օրինակ, իրական անկախութեան այնպիսի տանելի սահմանափակում-

ներ, որոնց ենթակայ է այսօրուան Իրլանտան կամ Եգիպտոսը: Բայց կարո՞ղ են Իրլանտա եւ Եգիպտոս, որոշ կախում ունենալով հանդերձ Անգլիայէն, ոեւէ չափով իսկ համեմատուիլ Խորհրդային Հայաստանի հետ, որ իր անկախութեան եւ ազատութեան իրաւունքի մէջ կատարելապէս բռնաբարուած է Ռուսիոյ կողմէ: Մինչ Իրլանտան եւ Եգիպտոս միմիայն համեմատաբար չնչին պայմաններով են սահմանափակուած իրենց ազատութեան եւ անկախութեան մէջ, իսկ ատկէ դուրս բոլորովին ազատ են իրենց ուզած ձեւով ինքզինքնին կառավարելու, Խորհրդային Հայաստան ամէն տեսակներով ենթակայ է Մոսկուայի կամքին եւ հայ ժողովուրդը իր երկրի մէջ ոչ մէկ հնարաւորութիւն ունի իր կամքն արտայայտելու, ուր մնաց թէ կառավարուելու իր ուզած ձեւով:

Հայաստան Անգլիա չէ եւ ոչ իսկ Զուիցերիա, — կ՚ըսէ Քաջազնունի:

Թո՛ղ այդպէս, բայց մի՞թէ Հայաստան Իրլանտա մը կամ Եգիպտոս մը իսկ լինելու ընդունակ չէ անկախութեան եւ ազատութեան տեսակէտներով, թէկուզ ներկայ արտաքին պայմաններու եւ հայ ազգի կարողութեան ներկայ սահմաններու մէջ:

Քաջազնունի չարաչար կը սխալուի, եթէ կը կարծէ, թէ Խորհրդային Հայաստան այսօր անկախութեան ոեւէ աստիճանը կը ներկայացնէ: Որովհետեւ քաղաքական կեանքի մէջ էականը ոչ թէ այն է, որ գրուած է թղթի վրայ, այլ այն, որ փաստօրէն գոյութիւն ունի:

Թղթի վրայ, օրինակ, գրուած է, որ իշխանութիւնը Ռուսիոյ մէջ կը պատկանի բանուորներուն եւ գիւղացիներուն: Բայց իրականին մէջ այդպէ՞ս է: Հարկաւ ոչ: Եւ Քաջազնունի պէտք է, որ գիտ-

նայ, թէ բանուորներու եւ գիւղացիներու անունով միայն փոքրիկ խումբ մը արեւելեան Թիֆլի բռնակալներու կը կառավարէ ներկայ Ռուսիան եւ նոյն խմբակը՝ յենուած ռուսական բանակի վրայ եւ իր հայ գործակալներու միջոցով ու «բանուորա-գիւղացիական հայ զանգուածներու» անունով կը կառավարէ նաեւ Հայաստանը:

Միթէ սակայն այսքա՞ն է հնարաւոր այսօրուայ պայմաններու մէջ եւ միթէ ա՞յդ է միայն մեր սեփական կարողութեան չափը:

Եթէ Քաջազնունի ուղղակի ըսէր, թէ հայ ժողովրդի ֆիզիքական գոյութեան համար մենք պէտք է հաշտուինք ամենավատթար տեսակի բռնակալութեան հետ անգամ, այն ատեն խնդիրը պարզ կը լինէր ամենուն համար, եւ մենք ալ տարբեր եղանակով մը պիտի խօսէինք իրեն հետ: Բայց Քաջազնունի այդքան չիտակ եւ ուղղամիտ չէ. ան կ՚ուզէ ամենավատթար տեսակի բռնակալութիւնը, այն ալ օտար բռնակալութիւնը ներկայացնել մեզի իբրեւ հայկական անկախութիւն մը «խոշոր չափերով», օգտուելով միմիայն բոլշեւիկեան կեղծ պաճուճանքներէն, որոնք միայն քաղաքական մանուկներու համար կրնան լուրջ նշանակութիւն ունենալ: Եւ յանուն իր այդ «խոշոր չափերով անկախութեան», որ իբր թէ գոյութիւն ունի այժմ Հայաստանի մէջ, Քաջազնունի կը պահանջէ մեզմէ խոչընդոտ չհանդիսանալ այն ոյժին, որ եկեր է մեր երկիր՝ «անելու այն, ինչ որ մենք չենք կարողացել ու չենք կարողանում անել ինքներս»:

Քաջազնունի այս տեղ ալ կ՚ուզէ անտես առնել, թէ Հայաստան նուաճած օտար բռնակալական ոյժը մեզմէ շատ տարբեր նպատակներ կը հետապնդէ ու պիտի հետապնդէ եւ յամենայն դէպս բնաւ մտադը-

րութիւն չունի իրագործելու այն, ինչ որ մենք չի կրցինք պահպանել արտաքին ուժերու աննպաստ դասաւորման հետեւանքով: Ընդհակառակը, եթէ Քաջազնունի քիչ մը աւելի ուշադիր եւ խորունկ հայեացքով դիտէր իրերու ընթացքը հէնց բոլշեւիկեան տիրապետութեան առաջին օրերէն սկսած մինչեւ մեր օրերը, պիտի տեսնէր, որ մեր երկրին տիրացած օտար ուժը յարաճուն ձգտում մը ունի հետզհետէ միշտ աւելի սեղմելու Հայաստանի նոյնիսկ այն իրաւունքները, որոնք գրուած են միայն թղթի վրայ:

Այսպէս, օրինակ, երբ բոլշեւիկները նոր մտան Հայաստան, յայտարարեցին զայն «անկախ Խորհրդային Հանրապետութիւն», եթէ ոչ իրականին մէջ, գէթ թղթի վրայ: Ապա, երբ քիչ մը աւելի ամուր զգացին ինքզինքնին, այդ «անկախութիւնը» վերցուցին եւ միացան Խորհրդային Վրաստանի ու Ատրպէյճանի հետ, կազմելով Կովկասեան «ֆեդերացիան», որ իր ամբողջութեան մէջ միայն «անկախ» կրնար նկատուիլ: Վերջապէս, մօտաւորապէս տարի մը առաջ, երբ աւելի եւս ամրացաւ իրենց դիրքը, բոլշեւիկները այդ «անկախութեան» ալ վերջ տուին եւ միացան Խորհրդային Ռուսիոյ հետ, մտնելով այս անգամ բացայայտօրէն համառուսական «ֆեդերացիայի» մէջ:

Եւ այսպէս աստիճանաբար Հայաստանի «անկախութիւնը» նոյնիսկ թղթի վրայ կորսուեցաւ, միշտ աւելի մօտենալով իր իրական քօղազերծ էութեան, որ ուրիշ բան մը չէ, բայց եթէ վերադարձը դէպի ցարական օրերուն իրաւական վիճակը: Եւ կասկած չկայ, որ այդ ձգտումը միշտ աւելի պիտի մերկանայ իր Խորհրդային զարդարանքներէն եւ Մոսկուայէն իշխող ուժը միշտ աւելի սանձարձակ

ձեւով մը պիտի արմատախիլ ընէ մեր անկախութեան վերջին, գէթ անուանական մնացորդները, որոնք որոշ պայմաններու մէջ թերեւս կրնային արժէքաւոր եւ իրական բովանդակութիւն մը ստանալ:

Ինքնին հասկնալի է, որ որքան աւելի տկար լինի ընդդիմադիր ուժը Հայաստանի մէջ եւ Հայաստանէն դուրս, այսինքն՝ որքան աւելի տկար լինի Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, այնքան աւելի անզուսպ ու անարգել կերպով բոլշեւիկները պիտի մաքրեն մեր «անկախութեան» բոլոր ձեւերը: Եւ եթէ Քաջազնունի ըմբռնէր այս բոլորը, իր ըսածին ճիշդ հակառակը պիտի պնդէր, այն է՝ որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր ամբողջ զօրութեամբ խոչընդոտ պիտի հանդիսանայ այն յարաճուն ձգտումին, զոր եկած են իրագործելու Հայաստանի բոլշեւիկները, քայլ առ քայլ քանդելով, փճացնելով մեր ազգի ուրոյն զարգացման բոլոր հիմերն եւ մեր ինքնորոշման իրաւունքի բոլոր արտայայտութիւնները:

Այս կրնայ միայն թելադրել քաղաքական առողջ տրամաբանութիւնը եւ իրատեսութիւնը:

XIV

Պատասխանելով իր Դաշնակցական բարեկամի այն դիտողութեան, թէ քաղաքական կեանքի մէջ անհրաժեշտ են շերտաւորումներ, տարբեր հոսանքներ, որոնք կարող են զիրար լրացնել եւ փոխադարձաբար ապահովել ժողովուրդը միակողմանիութենէ բղխող վտանգներէ, ինչպէս եղաւ, օրինակ, 1914 թ., երբ մեր ազգը ամբողջովին յարեցաւ Ռուսիոյ, — Քաջազնունի կ'ըսէ. «Նոյն այդ պահանջը դնում էի ես, երբ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը միահե-

ծան տէրն էր դրութեան, աշխատում էի համոզել կուսակցական յաղթանակներով արբածներին, թէ ո՛րքան վտանգաւոր բան է դա երկրի ու հէնց իրեն՝ կուսակցութեան համար:

«Այո՛, շէրտաւորումները պէտք են, բայց երկու պայմանով:

«Առաջին. շէրտաւորումները պէտք է բղխեն կեանքի պահանջներից, համապատասխանեն իրական դրութեան, գան լրացնելու ոեւէ հասունացած ու լուրջ կարիք: Բոլշեւիկեան շէրտաւորումը... կենսական կարիք է այսօր ու պէտք է, որ գոյութիւն ունենայ: Նոյնը չենք կարող ասել մեր մասին. Դաշնակցութիւնը (իբրեւ կազմակերպութիւն, լաւ հասկացիր խօսքս) անցեալի մնացորդ է, մի աւելորդ օրգան, որին կարիք չունի այլեւս օրգանիզմը: Այն կարծիքը, որ մատնանիշ ես անում դու, իրական կարիք չէ, այլ սոսկ ենթադրութիւն: Իսկ մի քաղաքական կուսակցութիւն չի կարող արդարացնել իր գոյութիւնը ներկայում՝ ենթադրեալ ապագայում գործելու համար. երբ գործը գայ, հանդէս կը գան նաեւ գործողներ...

«Երկրորդ. շէրտաւորումը պէտք է լինի երկրի ներսը եւ ոչ երկրից դուրս: Դրսի ոյժերը, լաւագոյն դէպքում, կարող են միայն օժանդակել, բայց ոչ երբեք՝ ղեկավարել երկրի գործերը: Դու ինքդ հակառակ ես գաղութային կուսակցութիւնների. միայն չես ուզում տեսնել, որ ուրիշ ապագայ չունի Դաշնակցութիւնը, որ նա արդէն գաղութային է:

«Այստեղ ես հանդիպում եմ մի լուրջ դժուարութեան: Դու իրաւացիօրէն հարցնում ես ինձ, թէ ի՞նչ «օբէկտիվ տուեալներ» ունիմ ես պնդելու, որ Դաշնակցութիւնը մեռած է երկրում: Ես կտրուած եմ երկրից, տեղեկութիւն չունեմ, թէ ի՞նչ է կատարւում այնտեղ: Դու ասում ես, որ տեղեկութիւններ ունես...»

Եւ այդ տեղեկութիւնները, որոնք Քաջազնունիի ըսածին ճիշդ հակառակը կը պնդեն, մեր քննադատ հեղինակը շատ դիւրութեամբ «կը ջրէ», անվերապահօրէն յայտնելով, թէ ինք պարզապէս չի հաւատար իր բարեկամի ունեցած տեղեկութեանց:

Ինչո՞ւ: Որովհետեւ անոնք կը հակասեն իր «գիտցածին ու տեսածին», կը հակասեն «իրերի դրութեան ու տրամաբանութեան»:

Արժէր կանգ առնել նաեւ Քաջազնունի մտքի այս գոհարներու վրայ:

Քաջազնունի, ինչպէս տեսանք, կ՚ընդունի, որ քաղաքական շէրտաւորումները անհրաժեշտ եւ օգտակար են, բայց չի ուզեր, որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ոեւէ տեղ ունենայ այդ շէրտաւորմանց մէջ, այն «հիման» վրայ, թէ, իր համոզումով, մեր կուսակցութիւնը արդէն «աւելորդ օրգան» է մեր ժողովրդական օրկանիզմի մէջ:

Կարճ եւ անողոք պատասխան: Եւ սակայն, շատ յատկանշական է Քաջազնունիի տրամաբանութիւնը:

Ան կը մատնանշէ եւ անվերապահ կերպով կը պաշտպանէ փաստօրէն մէկ շէրտաւորում միայն՝ բոլշեւիկեանը, պնդելով, որ անիկա այս պահուս «կենսական կարիք» է մեր ազգին համար, մինչդեռ կը խուսափի ցոյց տալու միաժամանակ երկրորդ անհրաժեշտ շէրտաւորում մը այն անլուրջ տարկութեամբ, թէ «երբ գործը գայ, հանդէս կը գան գործողները»: Ուրիշ խօսքով, իրականին մէջ Քաջազնունի հակառակ է ներկայիս երկրորդ շէրտաւորման մը, որով ուրեմն ինքն իսկ կը ժխտէ տարբեր շէրտաւորումներու անհրաժեշտութեան մասին

ըրած իր խոստովանութիւնը: Եւ այդ կ՚ընէ պարզա-
պէս անոր համար, որ հարկադրուած չըլլնի ճանչնալ
Հ. Յ. Դաշնակցութեան գոյութեան անհրաժեշտու-
թիւնը:

Ուէ ազգի քաղաքական կեանքի մէջ երկրորդ
քաղաքական չերտաւորումը կամ հոսանքը կ՚արդա-
րացնէ իր գոյութիւնը թէկուզ անով, որ hակադիր
ուժ մըն է իշխող հոսանքին և եթէ անգամ որոշ դրա-
կան ծրագիր մը չունի ան, բաւական է դէթ այն, որ,
ընդդիմադիր ուժ մը ըլլալով, կրնայ չփակել իշխող
հոսանքին սխալները, սթափեցնել զայն, եւ, ե-
թէ պէտք ըլլնի, նաեւ անոր տեղը բռնել, երբ վեր-
ջինս ուէ պատճառով հարկադրուի, քաշուիլ հրա-
պարակէն: Բայց ահա Թաջագնունի հանդէս կուգայ
եւ սոփեստութեանց միջոցով կ՚ուզէ հաւատացնել,
թէ, այդպիսի ընդդիմադիր հոսանք մը պէտք չէ մե-
զի, քանի որ «չի կարող արդարացնել իր գոյութիւնը
ներկայում՝ ենթադրեալ ապագայում գործելու հա-
մար,»:

Ուրեմն, Թաջագնունիի կարծիքով, երբ կ՚իշխէ
մէկ չերտաւորում (այժմ բոլշեւիկեան), երկրոր-
դը, անոր հակադիրը, պէտք չէ մինչեւ այն օրը,
երբ կեանքը անմիջապէս պահանջէ այդ հրամայա-
կանօրէն, այսինքն՝ երբ առաջինը կը տա-
պալուի եւ պէտք կը ըլլնի իսկոյն փոխարինել զայն
երկրորդով մը: Թաջագնունիի քաղաքական իմաս-
տութիւնը հետեւաբար կը պահանջէ ամէն բան թո-
ղուլ վերջին վայրկեանին: Այդ ատեն է միայն, որ
ըստ երեւոյթին, մոգական գաւազանի մը շարժու-
մով չեղած տեղէն մէջտեղ պիտի գան նոր «գործող-
ները», նոր չերտաւորում: Իսկ մինչ այդ՝ Թաջագ-
նունի չի ուզեր թոյլ տալ, որ այդպիսի ուժ մը ա-
ռաջուընէ պատրաստուի թէկուզ միայն «ենթադրը-

եալ ապագայում գործելու համար»:

Ակէ պարզ կ՚երեւի, որ Թաջագնունի կը գնա-
հատէ քաղաքական երեւոյթները ոչ թէ ազգային
ընդհանրութեան գերագոյն շահերու պահանջին հա-
մաձայն, այլ բոլշեւիկներու նեղ կուսակցական հա-
շիններու տեսակէտով: Որովհետեւ ոչ թէ հայ ժո-
ղովրդին, այլ միմիայն բոլշեւիկեան խմբակին է
պէտք, որ հայ քաղաքական կեանքի մէջ չըլլնի եր-
կրորդ չերտաւորում մը, որ բնականաբար hակա-
ռակ պիտի ըլլնի բոլշեւիկեան ներկայ հոսանքին: Եւ
քանի որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, հայ կեանքի մէջ
միակ կազմակերպուած ուժն է այսօր, որ կրնայ
այդպիսի երկրորդ, ընդդիմադիր չերտաւորման մը
պաշտօնը կատարել ոչ միայն գաղութներու, այլ եւ
բուն երկրի մէջ, ուստի անհրաժեշտ է քանդել ե՛ւ
այդ ուժը, որպէսզի ոչ ոք չկարողանայ խանգարել
բոլշեւիկներու հանգիստը եւ վաղն ալ, երբ մեր ազ-
գին համար կենաց եւ մահու անհրաժեշտութիւն
ղառնայ հակաբոլշեւիկեան կազմակերպուած ուժի
մը հրապարակ գալը, ոչ ոք գտնուի մէջտեղ:

Թաջագնունի, քաղաքականօրէն մտածելու պա-
րագային, պիտի հասկնար, որ, եթէ բոլշեւիկեան
չերտաւորումը այսօր «կենսական կարիք» է մեր ազ-
գին համար, նոյնքան ու թերեւս աւելի կենսական
կարիք է անոր ճիշդ հակամարտ հոսանքի մը գոյու-
թիւնը, զոր կրնայ ներկայացնել մեր իրականու-
թեան մէջ միմիայն Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը եւ ու-
րիշ ոչ ոք: Եւ ասիկա ճիշդ այնպէս, ինչպէս Դաշ-
նակցական իշխանութեան օրով Թաջագնունի անհր-
րաժեշտ կը գտնէր հակադաշնակցական կազմա-
կերպուած ուժի մը գոյութիւնը:

Այսպիսով Թաջագնունիի դրած չերտաւորման
առաջին պայմանը բնաւ չի կրնար ժխտել այն փաս-

տը, որ Հ. Յ. Դաշնակցութեան գոյութիւնը հէնց կը բղխի «կեանքի պահանջներից, համապատասխան է իրական դրութեան» եւ կու գայ լրացնելու «հասունցած եւ լուրջ կարիքը», այսինքն՝ լինելու իշխող հոսանքին ընդդիմադիր հոսանք մը:

Գալով Բաջազնունիի բերած երկրորդ պայմանին, այն է՝ երկրի ներսը եւ ոչ միայն գաղութներու մէջ գործելու անհրաժեշտութեան, հոդ ալ ան բացարձակապէս կ'ուզէ ժխտել աներկրայելիօրէն գոյութիւն ունեցող փաստ մը:

Բաջազնունի ոչ միայն կտրուած է երկրէն եւ չունի ոչ մէկ տեղեկութիւն երկրի քաղաքական տրամադրութեանց, ոյժերու և աշխատանքներու մասին, այլեւ կը մերժէ նկատի առնել իրեն ներկայացուած անվիճելի իրողութիւնները միմիայն այն պատճառով, որ անոնք կը հակասեն իր անձնական ցանկութիւններուն եւ ենթադրութիւններուն: Ուստի համոզելու համար, որ ինք չարաչար կը սխալի, երբ կը պնդէ, թէ «Դաշնակցութիւնը մեռած է երկրում», կը մնայ մէկ միջոց միայն, այն է՝ ուղարկել Բաջազնունի Հայաստան: Եւ վստահ ենք, որ հոն երթալով, ան իսկոյն պիտի տեսնէ, թէ ո՛րքան բթացած է եղեր իր քաղաքական հոտառութիւնը արտասահմանի մէջ եւ որքան աղաղակող կերպով մեղանչեր է ճշմարտութեան եւ իրականութեան դէմ: Այն ատեն Բաջազնունի պիտի հասկնայ նորէն, որ հայ ժողովրդի ճնշող մեծամասնութիւնը կը շարունակէ դարձեալ Հ. Յ. Դաշնակցութեան հետ մընալ միշտ ոչ միայն գաղութներու, այլեւ երկրի մէջ:

Բաջազնունի անկասկած պէտք ունի երկրի կենդանացնող շունչին՝ նորէն իր կորսնցուցած հաւատը վերագտնելու համար: Բարեբախտաբար, իր գրքոյկը վերցած է իր դէմ եղած արգելքները Հայաստան եր-

թալու մասին, լայն բանալով իր ճամբան դէպի երկիր: Անկեղծօրէն կ'ուզենք, որ Բաջազնունի փութար օգտուիլ այդ պատեհութենէն՝ իր սեփական աչքերով տեսնելու եւ իր սեփական ականջներով լսելու համար այն, ինչ որ ա՛յնքան կամայական եւ անիրաւ կերպով կ'ուզէ ժխտել՝ հոս, արտասահմանեան իր աքսորին մէջ: Երկրի մէջ, մենք վստահ ենք, թերեւս հէնց իրենք՝ բոլշեւիկ իշխանաւորները անհերքելի փաստեր ներկայացնեն Բաջազնունիին՝ համոզելու համար, թէ ո՛րքան անուղղելի կերպով հայ ժողովուրդը տակաւին «Դաշնակ» է...

XV

Շատ պարզունակ եւ ամբոխամիտ կերպով Բաջազնունի կ'ուզէ լուծել մեր կեանքի ամենէն բարդ քաղաքական խնդիրները:

Իրեն կ'ըսեն, թէ բոլշեւիկները օր մը կրնան լըքել Հայաստանը եւ իրենց տունը՝ Ռուսիա վերադառնալ, ինչպէս ըրին 1918 թ., թողելով մեր ժողովուրդը երես առ երես մեր կովկասեան հարեւաններու եւ տաճիկներու հետ: Արդ՝ ի՞նչ պիտի ընէ այն ատեն հայութիւնը, ի՞նչպէս պիտի պաշտպանէ իր գոյութիւնը, եթէ չունենայ Հ. Յ. Դաշնակցութեան պէս կազմակերպութիւն մը:

Բաջազնունիի պատասխանը կարճ եւ անառարկելի ձեւ մը ունի: Կը պնդէ, թէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը չէ յամենայն դէպս այն ոյժը, որ կարող է յարմար եւ ձեռնհաս դերակատար մը լինել այդ նեղ կացութեան մէջ:

Հարց կը ծագի սակայն, եթէ չլինեն բոլշեւիկները, որոնց հետ Բաջազնունի կապեր է իր բոլոր

յոյսերը, չլինի նաեւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, զոր բոլշեւիկներու նորընծայ փաստաբանը ամէն գնով կ'ուզէ քայքայել, — հապա ո՞վ պիտի ղեկավարէ հայութեան քաղաքական բախտը, պայքարը:

Այս կենսական հարցին սակայն Քաջազնունի ոչ մէկ դրական պատասխան կուտայ: Իր քաղաքական իմաստութիւնը միայն մէկ թելադրութիւն ունի մեղի ընելու, այն է՝ երբ գայ կարիքը, կը գտնուին ե՛ւ մարդիկ: Ամէն բան ուրեմն Քաջազնունի կ'ուզէ թողուլ պատահականութեան, ճակատագրին. ինչ որ պէտք է լինի, կը լինի:

Քաջազնունիի սքանչելի տրամաբանութեամբ, պէտք չէ նախօրօք պատրաստուիլ, նախատեսել ոեւէ բան, կազմակերպուել, մարզուել, ամէն ուղղութեամբ ինքնապաշտպանութեան դիրքեր բռնել եւ միջոցներ ձեռք առնել. պէտք չէ, քանի որ Քաջազնունի գտած է արդէն փրկութեան միակ եղանակը — ամէն բան թողուլ բարեխնամ բոլշեւիկներու բարձր հոգածութեան. իսկ եթէ, հակառակ իր բոլոր սպասելիքներուն, անոնք օր մը լքեն մեր ժողովուրդը, այն ատեն Աստուած ողորմած է՝ յարմար եւ ձեռնհաս մարդիկ հրապարակ կուգան ելք մը գտնելու համար:

Որո՞նք են սակայն այդ մարդիկը, ուրտեղէ՞ն պիտի բուսնին անոնք եւ ինչպէ՞ս, — այդ հարցումներուն պատասխանելու նեղութիւնը Քաջազնունի չի ուզեր այժմ յանձն առնել, այլ կ'ուզէ թողուլ ապագային: Մէկ բան միայն անոր նախատեսութիւնը կը թելադրէ շատ որոշ, կտրուկ եւ անվերապահ կերպով, — այն, որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, ինչ ալ պատահի ապագային, ոչ մէկ պարագայի կրնայ այլեւս օգտակար լինել հայ ժողովրդին:

Ո՞վ պիտի յարաբերութիւններ մշակէ հակաբոլ-

չեւիկեան ռուս ոյժերուն՞ հետ:

Ո՞վ պիտի կարենայ, գերագոյն վտանգի մտահոգութեամբ, ինքնապաշտպանութեան միջոցներ ձեռք առնել նախօրօք՝ Թուրքիոյ մահացու հարուածը կասեցնելու կամ ըստ կարելւոյն տկարացնելու համար:

Ո՞վ պիտի ընդհանուր լեզու գտնէ մեր բախտակից կովկասեան ազգերուն հետ եւ ի հարկին անոնց գործակցի մեր ազգային գոյութիւնը ապահովելու եւ մեր ազատութիւնը վերանուաճելու համար:

Ո՞վ պիտի օգտագործէ Եւրոպայի կամ Ամերիկայի կողմէ գալիք պատեհութիւնները ի նպաստ մեր ժողովրդի քաղաքական դատին:

Ո՞վ պիտի, վերջապէս, արթուն պահակը եւ առաջապահը լինի այսուհետեւ հայ ազգի ազատագրական պայքարին:

Եւ կենաց ու մահու չափ կարեւոր այս հարցումներուն համար ի զուր պիտի փնտռէք ոեւէ դըրական պատասխան Քաջազնունիի մօտ:

Կարո՞ղ է ողջմիտ, շրջահայեաց, իրատես ու հեռատես հայ պետական գործիչ մը, որ պատասխանատուութեան ոեւէ զգացում ունի իր հոգիին մէջ, հանգիստ խղճով ինքնասպանութեան վճիռ արձակել հայ ազգի մեծագոյն քաղաքական կազմակերպութեան, որ, իր բոլոր թերութիւններով հանդերձ, դէթ առայժմ ամենէն ձեռնհաս գործօն ոյժն է մեր իրականութեան մէջ: Ո՞վ կարող է Հ. Յ. Դաշնակցութենէն բացի, պաշտպանել Հայութեան այն բոլոր քաղաքական դիրքերը եւ օգտագործել այն բոլոր քաղաքական միջոցները, որոնք դուրս են բոլշեւիկներու կարողութեան եւ հասողութեան սահմաններէն: Ոչ ոք: Ցանցաւոր թեթեւամտութիւն չէ՞ ուրեմն փճացնել ուզել քաղաքական այն մեծ գոր-

ծիքը, զոր տասնեակ տարիներու անդուլ պայքարով եւ զոհողութիւններով կրցեր է ստեղծել իրեն համար հայ ժողովուրդը յանձին Հ. Յ. Դաշնակցութեան: Աւելի եւս աններելի թեթեւամտութիւն չէ՞ ընել այդ, առանց նոյնիսկ վստահ լինելու, թէ կրնայ առաջ գալ ուրիշ, եթէ ոչ աւելի, գէթ նոյնչափ ձեռնհաս եւ հասուն ոյժ մը, որ կարենար կատարել մեր կեանքին մէջ Դաշնակցութեան մինչայժմեան ղեկավար դերը:

Տարի մը առաջ Բաջազնունի, քննադատելով հանդերձ Հ. Յ. Դաշնակցութեան գործունէութիւնը անցեալի մէջ, շատ լաւ գիտէր, թէ հայ իրականութեան մէջ չկա՛յ անկէ աւելի ձեռնհաս եւ կարող քաղաքական կազմակերպութիւն մը. կը հասկնար այն ատեն, թէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան անցեալի սխալները, թերութիւններն ու սայթաքումները նոյն հայ անփորձ ժողովրդի սխալները, թերութիւնները եւ սայթաքումներն են. յստակօրէն կը գիտակցէր, թէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան միջոցով է դարձեալ, որ հայութիւնը պիտի կարենայ այսուհետեւ եւս ոեւէ քայլ ընել իր ազատագրութեան ճամբուն վրայ:

Իսկ այժմ Բաջազնունի՝ մոռցած այդ բոլորը՝ մէկ բան կ'ուզէ գիտնալ միայն, այն՝ որ պէտք է քանդել Դաշնակցութիւնը, առանց անոր տեղ նոր բան մը շինելու:

Բաջազնունի չի ուզեր ճանչնալ ոեւէ հայ քաղաքական կուսակցութեան գոյութիւն գաղութներու մէջ: Երկրի մէջն ալ բոլշեւիկները չեն ուզեր ճանչնալ:

Ուրե՞մն, բոլշեւիկներէն բացի, հայ ազգը ուրիշ քաղաքական կազմակերպութիւն չպիտի՞ ունենայ եւ լուծմա՞ն պիտի ենթարկէ մեր բոլոր կուսակցութիւնները:

Եթէ հետեւինք Բաջազնունիի իմաստուն խորհուրդին, մեր կազմակերպական բոլոր շէնքերը պէտի քանդենք, միմիայն այն պատճառով, որ գոյութիւն ունին բոլշեւիկներ, որոնք, Բաջազնունիի կարծիքով, կ'ընեն ու պիտի ընեն այն ամէն կարելին, ինչ որ պէտք է հայ ժողովրդին: Հետեւաբար, միւս բոլոր հայ կուսակցութեանց գոյութիւնը կը դառնայ աւելորդ ու նոյնիսկ վնասակար:

Շատ բնորոշ է, որ Բաջազնունիի ամբողջ քաղաքական մտածողութիւնը անբաժանելիօրէն կապուած է ներկայ վայրկեանի հետ, որուն կատարեալ գերին է: Իսկ ապագայի վերաբերմամբ Բաջազնունի բացայայտօրէն ճակատագրապաշտ (ֆատալիստ) է. ոչինչ կ'ուզէ նախատեսել. ոչ մէկ հաւանական փոփոխութեան համար անհրաժեշտ կը նկատէ պատրաստուիլ եւ կազմակերպուիլ ու պայքարիլ. եւ ամէն բան կ'առաջարկէ թողուլ անորոշ վիճակի մէջ, մինչեւ որ գայ վերջին պահը, որ եւ պիտի ծնի իսկոյն անհրաժեշտ միջոցներն ու մարդիկ...

Իրականին մէջ Բաջազնունի կը յայտաբերէ ապաքաղաքական (ապոլիթիկ) մտածողութեան շատ բնորոշ հակումներ: Տեսակ մը բութ անտարբերութիւն կը զգացուի իր դատողութիւններու մէջ մեր ազատագրական պայքարի եւ իտէալներու մասին: Բոլշեւիկները իրեն համար կոչուած են նախախնամութեան մը դերը կատարել եւ անոնց բարի կամեցողութեան է որ Բաջազնունի կ'ուզէ յանձնել մեր ժողովուրդին բախտը ամբողջութեամբ՝ կարծես ազատուելու համար մի անգամ ընդ միշտ քաղաքական ա՜յնքան ծանր ու հոգեմաշ մտահոգութիւններէն:

«Երբ ներկայ քաղաքական պայմանները փոխուին հիմնովին կամ խոշոր չափերով, — կ'ըսէ Բա-

ջագնունի, — հաւանական է, որ Խորհրդային իշխանութիւնը՝ իբրեւ անհարազատ ու անհամապատասխան հայկական իրականութեան՝ հարկադրուած լինի տալ իր տեղը ուրիշ ոյժերի, ուրիշ քաղաքական ու հասարակական խմբակցութիւնների. նա եւս կատարած ու աւարտած կը լինի իր դերը: Բայց Դաշնակցութիւնը չէ, որ պիտի փոխարինի բոլշեւիկներին:

«Նոր դրութիւնը նոր պահանջներ կ՚առաջադրի:

«Քաղաքական (ու մանաւանդ յեղափոխական) կուսակցութիւնները չեն կարող կերպարանափոխուիլ անվերջ, ամէն օրուայ պահանջի համեմատ: Նրանք ծագում են որոշ շրջաններում՝ որոշ գործ որոշ միջոցներով կատարելու համար. երբ դրութիւնը փոխւում է հիմնովին, պէտք է փոխուին եւ քաղաքական խմբումները: Կուսակցութիւնը չէ կարող ազատուիլ իր անցեալից, որքան էլ կամենայ. անցեալը միշտ անդրադառնալու է ներկայի վրայ, կաշկանդելու է այն: Կան յիշողութիւններ, սովորութիւններ, կապեր, համակրութիւններ եւ հակակրութիւն, որոնք — նոյնիսկ ակամայից ու անգիտակցօրէն — յայտ են գալու ու մի տեսակ անաքրոնիզմ մտցնելու աշխատանքների մէջ:

«Նոր գինին չի կարելի լեցնել հին տիկերի մէջ. գիտէք, որ տիկերն էլ կը պատռուեն, գինին էլ կը թափուի...»

Ուրեմն Քաջազնունի կը ընդունէ, որ օր մը բոլշեւիկները կրնան տեղի տալ «ուրիշ ոյժերի, ուրիշ քաղաքական ու հասարակական խմբակցութիւններին» առջեւ. բայց չի ուզեր ընդունել, որ այդ ոյժերէն կամ խմբակցութիւններէն մէկը կրնայ լինել Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը:

Ինչո՞ւ: Որովհետեւ «Նոր դրութիւնը նոր պա-

հանջներ» պիտի առաջադրէ: Եւ միմիայն նոր դրու-
թեան մէջ եւ նոր պահանջներու համաձայն է, որ
Քաջազնունիի կարծիքով, վերջին պահուն պիտի
կազմուին անմիջապէս այն ոյժերն ու խմբակցու-
թիւնները, որոնք կարող են փոխարինել բոլշեւիկ-
ները: Ունէ անցեալ ունեցող ոյժեր կամ խմբակցու-
թիւններ չպիտի լինին անոնք, որովհետեւ անոնց
անցեալը կրնայ վնասակար կերպով անդրադառնալ
անոնց մտայնութեան եւ գործելակերպի վրայ: Եւ
որպէսզի անոնք իրենց անցեալով «մի տեսակ անա-
քրոնիզմ» չմտցնեն իրենց «առօրեայ աշխատանքնե-
րի» մէջ, Քաջազնունի կը թելադրէ, որ նոր գինին
անպատճառ լեցուի նոր տիկերու մէջ:
Ուրիշ խօսքով, Քաջազնունի կ՚ուզէ, որ քաղա-
քական ղեկավար կազմակերպութիւն մը երեւան գայ
միայն այն վայրկեանին, երբ «նոր գինին» արդէն
պատրաստ կը լինի: Միմիայն այդ պարագային է,
որ անցեալի ծանր բեռէն ազատ եւ մօր արգանդէն
նոր ծնած կազմակերպութիւն մը կրնայ լինել Քա-
ջազնունիի պահանջած նոր տիկը՝ նոր գինին իր մէջ
պահել կարենալու համար:
Քաջազնունի միամտութիւն ունի կարծելու, թէ
բոլորովին նոր ծնած կազմակերպութիւն մը կարող
է աւելի ձեռնհաս լինել վարելու ազգի մը ճակատա-
գիրը, անոր կեանքի ամենածանր վայրկեաններուն
մէջ, քան տասնեակ տարիներու փորձառութիւն եւ
պատմական անցեալ ունեցող կուսակցութիւն մը:
Քաջազնունի չի ուզեր ըմբռնել, որ իւրաքանչիւր
քաղաքական կազմակերպութիւն, ինչպէս եւ ան-
հատ, ժամանակի եւ փորձառութեան պէտք ունի
հասուննալու համար. եւ որ հարուստ անցեալը վեր-
ջին հաշուով աւելի շուտ առաւելութիւն մըն է, քան
պակասութիւն մը ունէ կուսակցութեան համար:

Քաջազնունի կը մոռնայ նաեւ, որ, եթէ անցեալ ունեցող կազմակերպութիւն մը կարելի լինի նոյնիսկ համեմատել հին տիկի հետ, այսուհանդերձ ոչ մէկ խելահաս մարդ չի պատռեր իր հին տիկը, քանի դեռ չունի նոր մը՝ իր գինին պահելու համար: Հին գինին, որ շատ աւելի թանկագին է, քան նորը, կը պահուի հին տիկերու մէջ. իսկ երբ լինի նոր գինի, այն ատեն ոչինչ կը խանգարէ, որ նոր տիկ մըն ալ ձեռք բերուի նոր գինին պահելու համար:

Այն ատեն ալ սակայն նոր տիկը պէտք է նախ փորձել. չէ՞ որ սկիզբէն իսկ կրնայ ծակուած ու անպէտք լինել: Բայց մի՞թէ խելագարութիւն չէ պատռել հին տիկը եւ թափել հին գինին միմիայն այն պատճառով, որ նոր գինի է ելեր, որուն համար նոյնիսկ տակաւին նոր վստահելի տիկ մըն ալ չկայ մէջտեղ...

Եւ սակայն հէնց այդ խելագարութիւնն է, որ կ'ուզէ գործել տալ մեզի Քաջազնունի՝ քանդել առաջարկելով Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը...

XVI

Իր գրքոյկին մէջ Քաջազնունի շատ անողոք կերպով կը քննադատէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան անցեալի սխալներն ու թերութիւնները:

«Պետութիւն կազմելու ու պետական կեանքը ղեկավարելու գործը — կ'ըսէ հեղինակը — մեր ոյժերից շա՛տ վեր է եղել»:

Քաջազնունի, ճիշդ է, կ'ընդունի, որ «Հայաստանի դրութիւնը եղել է բացառիկօրէն ծանր ու մեր աշխատանքի պայմանները՝ բացառիկօրէն անբարեյաջող». բայց ե՛ւ անհերքելի կը նկատէ, որ

խոշոր դեր է կատարեր «նաեւ մեր սեփական անկարողութիւնը, պետական գործեր վարելու անձեռնհասութիւնը»: Եւ շարունակելով զարգացնել իր միտքը՝ Քաջազնունի կ'ըսէ. «Եթէ ճիշդ է, որ կառավարել՝ ասել է նախատեսել, ապա ուրեմն՝ մենք միանգամայն անպէտք կառավարիչներ ենք եղել, որովհետեւ հէնց այդ նախատեսնելու ընդունակութիւնն է, որ չենք ունեցել բնաւ»:

Ապա հեղինակը կը մեղադրէ Դաշնակցութիւնը այն բանի մէջ, որ «չէ ունեցել որոշ ու յստակ գիտակցութիւն մեր անելիքի մասին, չէ ունեցել ղեկավարող սկզբունք ու տեւողական, հետեւողական սիստեմ. գործել է կարծես յանկարծակի ու պատահական ներշնչումների տակ, տատանուել է, պատից-պատ ընկել, կէս-կուրօրէն շօշափելով իր ոտների տակի հողը»:

Ասկէ զատ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, Քաջազնունիի կարծիքով, «չէ ճանաչել ու յաճախ գերագընահատել է մեր կարողութեան չափը, չէ հասկացել դժուարութիւնների մեծութիւնը, արհամարհել է հակառակ ոյժերը եւ թեթեւամտութեան աստիճանի անփոյթ է եղել մեզ սպառնացող վտանգների հանդէպ»:

Եւ, վերջապէս, Դաշնակցութիւնը «չէ կարողացել տարբերել պետութիւնը կուսակցութիւնից, ու կուսակցական մտայնութիւն է մտցրել մեր պետական կեանքի մէջ»:

Կարո՞ղ է սակայն Քաջազնունի մեր ամբողջ իրականութեան մէջ ցոյց տալ քաղաքական այլ կազմակերպութիւն մը, որ այսուհանդերձ, Հ. Յ. Դաշնակցութենէն աւելի ձեռնհաս, աւելի նախատեսող, աւելի փորձուած եւ աւելի հասունցած լինէր աւելի յաջողութեամբ վարելու համար մեր ազգի եւ պե-

տութեան ճակատագիրը մեր պատմութեան ամե-նաողբերգական այս շրջանին:

Քաջազնունի, եթէ նոյնքան շիտակ լինէր այժմ, որքան էր անցեալ տարի, պիտի խոստովանէր, որ չի կայ եւ որ այդ էր մօտիկ անցեալի մէջ ոչ միայն Հ. Յ. Դաշնակցութեան, այլ հայ ժողովրդի կարո-ղութեան չափը:

Ո՞րտեղ է տեսնուած, որ դարերով ստրկութեան մէջ ապրած ժողովուրդ մը, առանց ազատ եւ անկախ կեանքի յարատեւ փորձառութեան մը, մէկ անգա-մէն յայտնաբերէ քաղաքական հասունութեան ան-հրաժեշտ յատկութիւնները:

Ո՞րտեղ է տեսնուած, որ այդպիսի ժողո-վուրդի մը ծոցէն ելած քաղաքական կազմակեր-պութիւն մը զերծ լինի նոյն այդ ժողովրդի թերու-թիւններէն եւ բոլորովին տարբեր բան մը ներկա-յացնէ, քան ինքը ժողովուրդը: Ո՞րտեղ է վերջա-պէս տեսնուած, որ քաղաքական կազմակերպութիւն մը, երկնային զօրութեամբ, առանց անողոք փորձի բոլոր տաժանելի աստիճաններն անցած լինելու, տիրացած լինի արդէն ամենադժուար արուեստին — կառավարելու արուեստին:

Քաջազնունի չա՞տ կրնայ ցոյց տալ եւրոպական ազգերու մէջ անգամ կուսակցութիւններ, որոնք կրցան մեծ պատերազմի վերիվայրումներու ատեն եւ մանաւանդ անոր հետեւող աննախընթաց տագ-նապի ընթացքին յայտնաբերել Հ. Յ. Դաշնակցու-թենէն աւելի նախատեսնելու ընդունակութիւն: Ո՞ր եւրոպական կազմակերպութիւնը ամենակոպիտ սը-խալները չգործեց վերջին փոթորկայոյզ տասնամ-եակի շրջանին, երբ հիմնիվեր շրջուեցին իրերն ու սովորական հասկացողութիւնները:

Քաջազնունի աններելի կերպով կը խեղաթիւրէ,

կ'աղաւաղէ իրերն ու երեւոյթները, երբ կ'ուզէ այնպէս մը ներկայացնել զանոնք, որ իբր թէ հայ պոլշեւիկներն է որ կրցան ընել այն, ինչ որ մենք չկրցանք:

Բացարձակապէս անհիմն եւ անարդար է այդ: Որովհետեւ պոլշեւիկներու ըրածը բոլորովին տար-բեր բան մըն է, քան մենք կ'ընէինք:

Հարկաւ, եթէ մենք ալ անոնց պէս հրաժարէինք մեր քաղաքական խտէալներէն ու հողային պահանջ-ներէն եւ բոլոր վիճելի կէտերու մէջ, առանց պայ-քարի, զիջէինք մեր մեծ ու փոքր հարեւաններուն, այն ատեն մենք ալ շատ դիւրութեամբ կրնայինք թերեւս խուսափիլ շատ մը արիւնհեղութիւններէ, կռիւներէ եւ բարդութիւններէ: Յետոյ, չէ՞ որ Հա-յաստանի ներկայ գլխաւոր դերակատարները հայ պոլշեւիկները չեն, այլ անոնց տէրերը Մոսկուայի մէջ եւ ռուսական բանակը:

Կարո՞ղ է Քաջազնունի պնդել, թէ հայ պոլշե-ւիկները ի վիճակի են մի՛ս մինակ դէթ ամիս մը կա-ռավարել անգամ այսօրուան փոքրիկ Հայաստանը՝ առանց ռուսական բանակի պաշտպանութեան եւ Մոսկուայի իշխանութեան հրամաններուն: Հարկաւ չի կրնար· որովհետեւ իրենք հայ պոլշեւիկներն ալ շատ լաւ կը հասկնան եւ յաճախ նոյնիսկ խոստովա-նած ալ են, որ ի վիճակի չեն մէկ օր իսկ իշխանու-թեան գլուխ մնալ Հայաստանի մէջ, եթէ իրենց ե-տեւը անմիջապէս կանգնած չլլլինեն ռուս զօրքերն ու ռուս կառավարական մեքենան:

Հայ հասարակ ժողովուրդը երկրի մէջ Քաջազ-նունիէն շատ աւելի լաւ էր կրցեր ըմբռնել Հայաս-տանի իշխանութեան մէջ կատարուած փոփոխու-թիւնը, երբ հայ պոլշեւիկներու վարչութիւնը տես-նելէ ետքը կ'ըսէր· «Երէկ մեր կառավարութիւնը

գոնէ վարժապետներու ձեռքն էր (Դաշնակցութեան օրով), իսկ այսօր աշակերտներու ձեռքն ենք ընկեր»:

Եւ իրաւ. Հայ բոլշեւիկները՝ Դաշնակցականներու հետ համեմատած՝ աւելի բան մը չեն, քան աշակերտներ ուսուցիչներու առջեւ: Ու եթէ Հայ բոլշեւիկները, Դաշնակցութեան նման հարկադրըուած լինէին հայկական միջոցներով եւ ոյժերով կառավարել մեր երկիրը, Քաջազնունի հազիւ թէ ունէ, նոյնիսկ արտաքին հիմ ունենար սքանչանալու անոնց «հմտութեամբ» եւ «հասունութեամբ»:

Ո՞վ կը մնայ ուրեմն հրապարակի վրայ, Ռամկավարնե՞րը: Բայց չէ՞ որ անոնք զուտ գաղութային կազմակերպութիւն են, բոլորովին անհարազատ են մեր երկրին ու ժողովուրդին եւ նոյնպէս անընդունակ են օր մը իսկ մինակ կառավարելու Հայաստանը: Իսկ Հնչակեաններու մասին Քաջազնունի չպիտի ուզէր անգամ լրջօրէն խօսիլ:

Այսպիսի պայմաններու մէջ քանդել Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը՝ չպիտի՞ նշանակէր արդեօք պարզապէս գլխատել, անդամալուծել իր ազատութեան եւ գոյութեան համար մարտնչող հայութիւնը:

Դիւրին բան է քանդելը, բայց ոչ շինելը: Եւ ինչո՞ւ քանդել, երբ գիտես, որ բացարձակ ամայութեան մը մահասարսուռ վտանգը կը սպասէ ազգիդ: Թերեւս մասամբ տանելի լինէր այդ, եթէ Հայ բոլշեւիկները հայկական անկախ եւ ինքնիշխան կազմակերպութիւն մը ներկայացնէին եւ ողորմելի խաղալիք մը չլինէին օտար բռնակալ ոյժի մը ձեռքին:

Մի՞թէ Քաջազնունի ա՛յնքան է կուրացեր արդէն, որ ամբողջ հայ ժողովուրդի բախտը կ'ուզէ վստահիլ այդ օտար ոյժի քմահաճոյքին:

Ինչո՞ւ Քաջազնունի կը մոռնայ, որ քաղաքա-

կան կազմակերպութիւնները լաւագոյն դպրոցներն են քաղաքական դաստիարակութեան եւ փորձառութեան համար: Եւ չէ՞ որ որքան աւելի հարուստ է կազմակերպութեան մը անցեալը պայքարներով, յաղթանակներով եւ նոյնիսկ պարտութիւններով, այնքան աւելի արժէքաւոր ու անփոխարինելի կընայ լինել անոր դերը իր ազգի քաղաքական կեանքին մէջ:

Աւելին. քաղաքական կազմակերպութիւնները, որոնք մեծ անցեալ ունին, կը ներկայացնեն խոշոր բարոյական դրամագլուխ մը իրենց ժողովրդին համար, — դրամագլուխ մը, որ ամբարուած, կուտակուած է հսկայ ճիգերու եւ զոհողութեանց գընով: Մի՞թէ խելագարութիւն չէ, յուսահատութեան դժբախտ վայրկեանի մը, ինքնաբերաբար փճացնել ուզել այդ դրամագլուխը, առանց որուն ազգ մը, մանաւանդ մեզ պէս փոքր եւ թշուառ ազգ մը կընայ բոլորովին աղքատ եւ անօգնական վիճակի մը մատնուիլ:

Քաջազնունի կը մոռնայ նաեւ, որ քաղաքական ամէն մէկ կազմակերպութիւն ոյժ ու զէնք է, որոնք կենսապէս անհրաժեշտ են ժողովրդի մը գոյութեան եւ ազատութեան պայքարին մէջ: Այդ ոյժն ու զէնքը հարկաւ կրնան երբեմն լաւ չգործածուիլ, բայց մի՞թէ ատկէ անոնք կը կորսնցնեն իրենց թանկագին յատկութիւնները:

Կը հասկնանք, երբ քաղաքական գործիչ մը կը թելադրէ կազմակերպութեան մը իր ոյժն ու զէնքը գործածել ա՛յս եւ ոչ այն ուղղութեամբ, ասո՛ր եւ ոչ անոր դէմ, նկատի ունենալով ազգի կամ ոեւէ գաղափարի գերագոյն շահերն ու պահանջները: Բայց բնաւ չենք կրնար հասկնալ չարժաուիթները հայրենասէր երեւցող մարդու մը, որ, ինչպէս Քա-

ջաղնունի, ամէն գնով կ՚ուզէ քանդել քաղաքական հզօր կազմակերպութիւն մը, առանց իսկ խորհելու, թէ ատով պարզապէս զինաթափ կ՚ընէ իր ժողովուրդը:

«Քաղաքական կուսակցութիւնները չեն կարող կերպարանափոխուել անվերջ ամէն օրուայ պահանջի համեմատ, — կը բացականչէ Քաջազնունի: Նըրանք ծագում են որոշ շրջաններում՝ որոշ գործ որոշ միջոցներով կատարելու համար. երբ դրութիւնը փոխւում է հիմնովին, պէտք է փոխուին ե՛ւ քաղաքական խմբումները»:

Ա՛յքան ընդհանուր եւ ա՛յքան վիճելի խօսքերով է, որ Քաջազնունի կ՚ուզէ ապացուցել, թէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը պարտաւոր է հրապարակէն քաշուիլ:

Քաղաքական կուսակցութիւնները, այո՛, չեն կարող անվերջ կերպարանափոխուիլ: Բայց ինչո՞ւ չեն կարող յարմարուիլ շարունակ կեանքի յարափոփոխ պահանջներուն, առանց չեղուելու իրենց հիմնական նպատակներէն:

Քաղաքական կուսակցութիւնները կը ծագին, այո՛, որոշ շրջաններու մէջ եւ որոշ գործի համար: Բայց ո՞վ ըսաւ, թէ անոնք պարտաւոր են անպատճառ նաեւ որոշ միջոցներ գործածել իրենց նպատակներուն հասնելու համար: Ինչո՞ւ անոնք չեն կարող՝ ժամանակի, տեղի եւ պայմաններու համաձայն՝ փոխել նաեւ իրենց պայքարի միջոցները:

Երբ դրութիւնը կը փոխուի հիմնովին, այո՛, պէտք է փոխուին եւ քաղաքական խմբումները: Բայց մի՞թէ մեր ժողովուրդի դրութիւնը հիմնովին փոխուած է այն օրէն, երբ ծայր է տուեր մեր ազատագրական շարժումը եւ առաջ են եկեր մեր քա-

ղաքական կուսակցութիւնները: Մի՞թէ առաջուայ նման հայութեան ֆիզիքական գոյութիւնը վտանգուած չէ: Մի՞թէ առաջուայ նման հայ ժողովուրդը չի ապրիր ստրկական վիճակի մէջ, ծարաւի՝ ազատութեան եւ անկախութեան: Մի՞թէ այն նպատակները, որոնց համար կեանքի են կոչուեր մեր քաղաքական կազմակերպութիւնները եւ մանաւանդ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, արդէն իրականացած են:

Դժբախտաբար, մեր ազգի քաղաքական դրութեան մէջ ոչ մէկ հիմնական փոփոխութիւն է տեղի ունեցեր, բացի Թրքահայաստանի ամայացումէն, հետեւաբար Քաջազնունի ինչպէ՞ս կ՚ուզէ, որ հայ ժողովրդի գոյութիւնը պաշտպանելու եւ հայ ազգի ազատութիւնն ու անկախութիւնը նուաճելու համար հրապարակ եկած կուսակցութիւնները՝ դեռ իրենց նպատակին չհասած՝ կամովին վար դնեն իրենց զէնքերը եւ ինքնասպանութիւն գործեն:

Մի՞թէ այդպիսի քայլ մը ոճիր չպիտի լինէր հայութեան գերագոյն շահերուն դէմ...

XVII

«Հայ բոլշեւիկները—կ՚ըսէ Քաջազնունի — մեր ժառանգորդներն են, որ շարունակելու են, ու արդէն շարունակում են, մեր գործը: Նրանք անում են ու անելու են այդ՝ գիտակցին թէ չգիտակցին, ցանկանան թէ չցանկանան: Ինչպէս եւ մենք, նրանք էլ ժամանակաւոր մի գործիք են Մեծ վարպետի՝ պատմութեան ձեռքին: Մենք մերը արինք, լրացրինք մի որոշ շրջան. շարունակութիւնը նրանց է պատկանում:

«Երախտապարտ պիտի լինենք բոլշեւիկներին.

խորտակելով մեզ, նրանք՝ եթէ չասեմ փրկեցին, գէթ աւելի ապահով վիճակի մէջ դրին մեր կեանքի գործը: Նրանք եկան մեզ փոխարինելու ճիշդ այն օրհասական ժամին, երբ մենք ինքներս այլեւս չէինք կարող տանել մեր գործի ծանրութիւնը»:

Մտքերու այս ամբողջ կառուցուածքը հիմնըւած է բացարձակապէս սխալ ենթադրութեան մը վրայ: Որովհետեւ Բաջազնունիի երեւակայութեան, բայց ոչ երբեք իրականութեան մէջ է, որ հայ պոլշեւիկները կը ներկայացնեն կամ կրնան ներկայացնել հայկական կուսակցութիւն մը: Լինելով օտար, ռուսական հզօր կազմակերպութեան մէկ խղճուկ ճիւղը, հայ պոլշեւիկները ամբողջովին ենթակայ են այդ օտար կազմակերպութեան կեդրոնին եւ, ինչպէս քանիցս ըսած ենք, ուրիշ բան մը չեն, բայց եթէ այդ կեդրոնի հլու հնազանդ ծառաները:

Վրաց պոլշեւիկներու պատմութիւնը, անկախութեան վէճի առթիւ, չափազանց պերճախօս կերպով ցոյց տուաւ, թէ ի՛նչ իրական յարաբերութիւններ կան Մոսկուայի եւ հպատակ փոքր ազգերու պոլշեւիկներու միջեւ: Երբ վրաց պոլշեւիկներու Կ. Կոմիտէն յանդգնութիւն ունեցաւ Վրաստանի անկախութեան մասին տարբեր կարծիք ունենալ, քան Մոսկուան, վերջինս վրացական ամբողջ Կ. Կոմիտէն պաշտօնանկ ըրաւ եւ աքսորեց Ռուսիոյ խորքերը, իսկ անհնազանդներու փոխարէն ղրկեց Թիֆլիս ուրիշ, աւելի հաւատարիմ վրացի պոլշեւիկներ, որոնք պատրաստ էին կատարելու Մոսկուայի հրամանները անվերապահօրէն ու ստրկօրէն:

Իրականին մէջ հայ պոլշեւիկներու կախումը Մոսկուայէն, վրաց պոլշեւիկներէն ալ աւելի մեծ է, թէկուզ այն պատճառով, որ հայ պոլշեւիկները աւելի տկար են, թէ առհասարակ եւ թէ իրենց երկրի

մէջ:

Հետեւաբար, հայ պոլշեւիկներու կատարած գործը ուրիշ բան մը չէ, բայց եթէ այն, զոր կը թելադրէ, Մոսկուան, այսինքն՝ հայ ժողովրդի համար օտար ոյժ մը: Եւ եթէ պատահաբար այդ գործը այս պահուս չափով մը կարող է համապատասխանել հայ ազգի ֆիզիքական ինքնապաշտպանութեան ներկայ պահանջներուն, կը նշանակէ՞ այդ արդեօք, թէ առհասարակ եւ անպայման պոլշեւիկներու կատարած գործը մեր գործն է կամ մերինի շարունակութիւնը:

Ուրիշ առիթով մը անգամ մը մենք ըսինք, որ, եթէ հետեւելու ըլլինք Բաջազնունիի տրամաբանութեան, այն ատեն պիտի ընդունինք նաեւ, թէ ցարական փոխարքաներն ալ մեր գործը կը կատարէին: Բացարձակապէս կը հրաժարինք հասկնալու, թէ ինչպէս օտար կառավարութեան քմահաճոյքէն ամբողջովին կախուած ծառաներու խմբակ մը, որ հայ պոլշեւիկներէ բաղկացած է, կրնայ վստահելի ոյժ մը նկատուիլ հայ ազգային շահեր պաշտպանելու եւ մանաւանդ հայ ազգային իտէալներ հետապնդելու համար:

Բաջազնունի կ'ուզէ բոլորովին մոռացութեան տալ, որ հայ պոլշեւիկներու ոչ գիտակցութենէն եւ ոչ ալ ցանկութենէն ոեւէ բան կախուած է: Անոնք կը կատարեն Մոսկուայի կամքը պարզապէս: Ուրեմն, ի՞նչպէս կրնայ ըլլալ, որ հայ պոլշեւիկները, նոյնիսկ անկախ իրենց գիտակցութենէն ու ցանկութենէն, կատարեն մեր կեանքի գործը, այսինքն՝ ծառայեն նաեւ հայ ժողովրդին եւ անոր քաղաքական ազատագրութեան:

Կարելի՞ է երկու տէրերու՝ Մոսկուայի եւ հայ ժողովրդին ծառայել միաժամանակ եւ հաւատարմօ-

րէն:

Որ հայ բոլշեւիկները անպայման հաւատարիմ են Մոսկուային, ատոր մէջ ոչ ոք կրնայ կասկածիլ, ոչ իսկ Քաջազնունին: Ուրե՞մն, պարզ չէ՞, որ անոնք անհաւատարիմ են հայ ժողովուրդին եւ անոր իտէալներուն հանդէպ, որոնք միշտ արհամարհելի են եղած հայ բոլշեւիկներուն համար:

Քաջազնունի միանգամայն անտես կ՚ընէ, որ իր քաղաքական անցեալով, իտէալով, ձգտումներով, շահերով եւ դիրքով մեր ազգին բոլորովին օտար կազմակերպութիւն մը չի կրնար ոեւէ համեմատութեան դրուիլ զուտ հայկական կազմակերպութեան մը հետ, որ պատմականօրէն բղխած է հայ ժողովուրդի կենսական կարիքներէն, անբաժանելիօրէն կապուած է հայ ժողովուրդին հետ, իր իտէալները վերցուցած է հայ ժողովուրդէն եւ չի ծառայեր ոեւէ օտար տիրոջ կամ նպատակի:

Ինչո՞ւ չհասկնալ, թէ հայ բոլշեւիկի համար Հայաստանը ծառայութեան պատահական վայր մըն է, զոր ան ուրախութեամբ կը լքէ, երբ իրեն պատեհութիւն կը տրուի ուրիշ տեղերու մէջ ծառայելու «համաշխարհային յեղափոխութեան» կամ, աւելի ճիշդը, Խորհրդային Ռուսիոյ: Հայ բոլշեւիկը երբեք ապրած չէ հայ կեանքով, հայ ժողովուրդի ցաւերով, գաղափարներով եւ իտէալներով: Հայ բոլշեւիկը անցողական հիւր մըն է Հայաստանի մէջ, ողորմածութեամբ ռուսական կարմիր բանակի եւ Մոսկուայի ներկայ իշխանաւորներու: Ծագումով հայ լինելով, ան հայ չէ, իբրեւ քաղաքացի եւ իբրեւ հայ ազատագրութեան մարտիկ:

Հայ բոլշեւիկները ռուսական բանակի հետ եկան Հայաստան ոչ թէ զայն փրկելու, կամ ապահով վիճակի մէջ դնելու, այլ որովհետեւ խորհրդային

Ռուսիոյ շահը այդ պահանջեց: Վաղը հանգամանքները կրնան փոխուիլ, եւ նոյն հայ բոլշեւիկները, կրնան առանց դժուարութեան լքել մեր երկիրը ու քաշուիլ Ռուսիոյ խորքերը, որովհետեւ դարձեալ այդպէս կրնայ պահանջել Ռուսիոյ շահը, այդպէս կրնայ տրամադրել Ռուսիոյ տկարացած ոյժը:

Քաջազնունի պէտք է որ հասկնար, թէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը փոխարինելու կոչուած կազմակերպութիւն մը նախ եւ առաջ պէտք է լինի հայկական իր ոգիով, քաղաքական ձգտումներով եւ իտէալներով: «Համաշխարհային յեղափոխութեան» ետեւէն ինկած եւ ռուսական տէրերուն հլու հնազանդ մարդիկ, թէկուզ հայ անուններով, չեն կրնար լինել այն ոյժը, որուն հայ ժողովուրդը կրնայ վստահիլ իր բախտը գիտակցաբար եւ իր բարի կամքով:

Ի՞նչ կը կարծէ Քաջազնունի, եթէ Մոսկուա վաղը քմահաճոյքն ունենայ — որ բնաւ անկարելի չէ — Մեասնիկեաններու եւ Սրապիոնեաններու տեղը Երեւան ղրկելու ռուս Իվանովներ եւ Պետրովներ, ատկէ ոեւէ բան պիտի փոխուի՞ Հայաստանի ներկայ վիճակին մէջ: Ոեւէ տարակոյս չի կրնայ լինել հարկաւ, որ ոչինչ պիտի փոխուի այդ պարագային, բացի թերեւս այն բանէն, որ իրերը պիտի ներկայանան իրենց լիակատար մերկութեամբ, առանց Քաջազնունիները մոլորեցնող քօղին: Մի՞թէ այն ատեն ալ Քաջազնունի մեզի պիտի ըսէր, թէ բոլշեւիկները կը շարունակեն մեր կեանքի գործը եւ մեր պատմական ժառանգներն են:

Բայց, եթէ Քաջազնունի հետեւողական լինէր, այդ ալ պիտի ըսէր· որովհետեւ հայ ժողովուրդի եւ Հայաստանի համար ոչ մէկ էական տարբերութիւն կայ բոլշեւիկ Մեասնիկեանի մը կամ Իվանովի մը միջեւ: Մի՞թէ բոլոր անոնք, որ ժամանակագրօրէն

կրնան յաջորդել մեզ, բռնի ուժով ընդհատելով եւ
խանգարելով մեր ազգային ազատագրութեան գոր-
ծը, պիտի նկատուին մեր պատմական ժառանգները:
Եթէ Քաջազնունի չտարուէր իրերու արտաքին,
խաբուսիկ երեւոյթներէն, պիտի հասկնար, որ հայ
բոլշեւիկներուն երախտապարտ ըլլալու բան մը չու-
նինք երբեք, ինչպէս եւ երախտապարտ չենք կրնար
ըլլալ ռուս բոլշեւիկներուն, որոնք՝ քէմալական
Թուրքիոյ հետ դաշնակցած՝ խորտակեցին հայկա-
կան անկախ հանրապետութիւնը եւ Հայաստանը նո-
րէն վերածեցին ռուսական եւ թրքական գաւառնե-
րու, հաստատելով իրենց խեղդող, տաժանելի բռ-
նակալութիւնը մեր երկրի մէջ:
Իսկ եթէ Քաջազնունի քիչ մը աւելի հեռատես-
կան ըլլար, նոյն անհեթեթ տրամաբանութեամբ
պիտի ըսէր, թէ մենք պարտաւոր ենք երախտա-
պարտ ըլլալու նաեւ տաճիկներուն, որոնք եկան մեզ
ազատելու մեր գործի անտանելի ծանրութենէն...

Թերեւամտութեան հասնող արհամարհանքով
մը Քաջազնունի կը վերաբերուի հայ քաղաքական
կազմակերպութեանց գործունէութեան մեր գա-
ղութներու մէջ, ուր հայ ժողովրդի դրեթէ կէսը
կ'ապրի: Մինչդեռ Քաջազնունի չի կրող հգխանալ,
թէ ոչ միայն քանակը գաղութային հայութեան,
այլեւ որակը այնպիսի կարեւոր արժէք մը կը ներ-
կայացնեն համազգային շահերու տեսակէտով, որ
պարզապէս յանցանք է զայն նկատի չառնել, իբրեւ
գործօն ույժ մեր քաղաքական դատի համար:
Մասնաւորապէս բոլշեւիկեան խեղդող բռնա-
կալութեան շրջանին, երբ հայկական տնտեսութիւ-
նը քայքայուած է երկրի մէջ եւ հայ մտաւորակա-

նութիւնը ցրուած կամ աննախընթացօրէն բռնա-
դատուած է իր բոլոր ազգային քաղաքական իրա-
ւունքներուն ու պարտականութեանց մէջ, աւելի
քան երբեք հայ գաղութներուն վիճակուած է պատ-
մական մեծ դեր մը հայ ազատագրական շարժման
մէջ: Հայ գաղութներու մէջ է այսօր, որ աւելի քան
երբեք կուտակուած է հայկական դրամագլուխը եւ
հայ ստեղծագործ մտաւորականութիւնը. հոս է, որ
հայ քաղաքական միտքը կրնայ գործել ազատ՝ մեր
ազգին համար եւ հայ քաղաքական կամքը կրնայ
կազմակերպուիլ ու խտանալ ազատ՝ նոր միջոցներ
կերտելու համար, ի նպաստ հայ ազատագրութեան:
Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը միակ հայ քաղաքական
կազմակերպութիւնն է, որ գաղափարով եւ գործով
կապեր է ու այսօր ալ կը կապէ գաղութներու հա-
յութիւնը մայր Հայաստանի մէջ ապրող ժողովրր-
դին հետ: Քանդել Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը՝ կը նը-
շանակէ քանդել ե՛ւ այդ կապը, որ կենսական արժէք
ունի մեր ազգային վերածնութեան համար, թէ
կուլտուրական եւ թէ քաղաքական տեսակէտներով:
Իրերու բերումով գաղութներու մէջ է փոխա-
դըրուեր հայ մտաւոր եւ քաղաքական ղեկավարու-
թեան կեդրոնը: Եւ այսպէս պիտի ըլլի այնչափ ա-
տեն, որքան ատեն որ հայ երկրի մէջ տիրէ բռնակալ
ռեժիմ մը, որ գխեղդուած է հայ ժողովուրդը եւ ճըզ-
մած՝ հայ միտքն ու կամքը:
Գաղութներն են այսօր երկրի հայութեան լոյսի
եւ յոյսի փարոսը: Անոնց հետ եւ անոնց գործօն օ-
ժանդակութեամբ է, որ Հայաստանի ժողովուրդը
կրնայ օր մը ապահովել իր գոյութիւնը եւ վերանը-
ւաճել իր ազատութիւնն ու անկախութիւնը: Այն,
ինչ որ օտար բռնակալներու ձեռքով այսօր կը քան-
դուի, կը փճացուի Հայաստանի մէջ, գաղութներու

պահեստի ոյժն է, որ վաղը պիտի շիտկէ, լրացնէ, վերաշինէ։

Միմիայն քաղաքական հայ կազմակերպութեանց եւ մանաւորապէս Հ. Յ. Դաշնակցութեան ներգոր աշխատանքով է, որ գաղութները պիտի կարենան կատարել իրենց վրայ դրուած պատմական ծանր պարտականութիւնները՝ վաղուան մեր յաղթանակը նախապատրաստելու եւ ապահովելու համար երկրի մէջ։

Անցեալի մէջ մեր գաղութներու քաղաքական դաստիարակութեան պակասին հետեւանքով, երկրի մեր ժողովուրդը դժբախտաբար արտասահմանի հայութենէն ոչ միայն չստացաւ այն օժանդակութիւնը, որուն պէտք ունէր, այլ եւ յաճախ ենթարկուեցաւ անոր ամբոխային ծայրայեղ մղումներուն, որոնք վնասակար կերպով անդրադարձան մեր դատի ընթացքին վրայ։ Այժմ անհրաժեշտ է լրացնել այդ պակասը։

Եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան վրայ կ'իյնայ գըլխաւորապէս այդ ծանր պարտականութիւնը, զոր կարող է կատարել եւ պէտք է կատարէ, օգտուելով անցեալի խրատական, հրահանգիչ փորձէն։ Մեր զանգուածներու քաղաքական դաստիարակութիւնը երկրի մէջ եւ արտասահման, դարձած է հրամայական պահանջ մը, որ անհրաժեշտ նախապայմանն է ե՛ւ մեր ապագայ յաղթանակին։

Քաջազնունի սակայն այս բոլորը անտես կ'առնէ եւ ամէն բան կ'ուզէ թողուլ բախտի քմահաճոյքին եւ...բոլշեւիկներուն, որոնք, ինչպէս յայտնի է, քանդելու մէջ են վարժ, բայց ոչ երբեք շինարարութեան, մանաւանդ ազգային շինարարութեան։

Իրաւունք չունի՞նք այժմ ըսելու, թէ Քաջազնունի այսպէս կ'ընէ պարզ այն պատճառով, որ կը

մօտենայ մեր կեանքի քաղաքական հրապարակ հարցերուն ոչ թէ հայ ազգի գերագոյն պահանջներու տեսակէտով, այլ բոլշեւիկեան անհարազատ խմբակի մը հայութեան համար օտար շահերու ակնոցով...

XVIII

Աչք ծակող հակասութիւններով լեցուն է Քաջազնունիի գրքոյկը։ Մէկէ աւելի անգամներ մենք առիթ ունեցանք մատնանշել զանոնք մեր նախորդ գլուխներուն մէջ։ Կ'ուզենք սակայն հոս յիշել հակասութիւն մը եւս, որ շատ պերճախօս եւ շատ բընորոշ է հեղինակի բռնազբօսիկ փաստաբանական պատճառաբանութեանց համար։

Իր գրքոյկի պատմական մասին մէջ, ուր Քաջազնունի համեմատաբար շատ աւելի շիտակ ու անաչառ է, քան իր եզրակացութեանց բաժնին մէջ, կը կարդանք հետեւեալը.

«Մայիսի 22–26–ին (խօսքը 1918 թ. մասին է, երբ ռուսական զօրքի խուճապահար փախուստէն յետոյ տաճկական բանակը սկսաւ իր արշաւը՝ Ռ. Դ.) տեղի ունեցան Սարտարապատի կռիւները, 25-28ին՝ Ղարաքիլիսի կռիւները։

«Թերեւս վերջին ճիգն էր, որ թափում էր հայ ժողովուրդը իր գոյութիւնը փրկելու համար։ Եւ անկասկած է, որ այս յամառ ճակատամարտերը, այն հերոսական ընդդիմադրութիւնը, մանաւանդ Ղարաքիլիսէինը, որ անսպասելիօրէն յայտ բերեց ոչ թէ զօրքը (բանակ չկար այլեւս Յ. Ք.), այլ ինքը ժողովրդական զանգուածը՝ սա բարձրացրեց մի քիչ մեր արժէքը Թուրքերի աչքում ու հնարաւորութիւն

տուեց խաղաղութեան դաշն կնքելու:

«Հայ պատուիրակները — այս անգամ արդէն Հայաստանի Հանրապետութեան անունից ու Ազգային Ժողովի լիազօրութիւնով — վերադարձան Բաթում եւ Յունիսի 4-ին ստորագրեցին դաշնագրութիւնը:

«Մի նոր դարաշրջան էր սա հայ ժողովրդի պատմութեան մէջ — վաղուց կորցրած ինքնուրոյն պետական կեանքի վերածնունդ»:

Քաջազնունի չի կրնար ժխտել, որ թէ՛ Սարդարապատի եւ թէ՛ Ղարաքիլիսի հերոսական կռիւները, որոնց ինք եւս ա՛յնքան մեծ պատմական նշանակութիւն կուտայ, տեղի են ունեցեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան գործօն մասնակցութեամբ եւ ղեկավարութեամբ: Առանց այդ կռիւներուն Թուրքերը թերեւս խօսիլ անգամ չպիտի ուզէին հայերուս հետ, չպիտի ուզէին նաեւ ոչ խաղաղութեան դաշն կնքել մեզի հետ ու ոչ ալ ճանչնալ մեր անկախութիւնը:

Ո՞վ էր սակայն գլխաւոր բանագնացը Բաթումի մէջ եւ որո՞ւ հետ էր, որ Թուրքերը ի վերջոյ դաշնագրութիւն կը կնքէին: Պատասխանը յայտնի է. Հ. Յ. Դաշնակցութեան ներկայացուցիչներն էին հայ ազգի գլխաւոր բանագնացները եւ անոնց հետ էր, որ Թուրքերը ի վերջոյ հարկադրուեցան խօսել եւ դաշն ստորագրել:

1918 թ. ուրեմն Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, հակառակ իր պատմական անցեալին, որ այն ատեն ալ այնքան սիրելի չէր կարող լինել Թուրք փաշաներուն, ոչ միայն արգելք մը չեղաւ, որ հայ ժողովուրդը ամենածանր պայմաններու մէջ կարենայ ընդհանուր լեզու գտնել իր երկիրը արշաւող ու աւերող թշնամիին հետ, այլ ընդհակառակը միակ

ուժն էր, որ կրցաւ, ժողովրդական դիմադրութիւն
կազմակերպելով, հարկադրել զայն որոշ զիջումներ
ընելու ի նպաստ Հայաստանի: Քաջազնունի ինքն ալ
շատ լաւ գիտէ, որ առանց Հ. Յ. Դաշնակցութեան
կազմակերպած եւ ղեկավարած հերոսական ճիգե-
րուն՝ 1918 թ. հայ ժողովուրդը թերեւս ոտքի տակ
երթար:

Այսպէս էր 1918 թ: Իսկ ա՞յժմ: Երբ Քաջազնու-
նիի կ՚ըսեն, թէ 1918 թուականը կրնայ կրկնուիլ նո-
րէն Կովկասի մէջ, ու այն ատեն Հ. Յ. Դաշնակցու-
թիւնը նորէն հայութեան համար փրկարար դեր մը
պիտի ունենայ կատարելու, Քաջազնունի կ՚ընդու-
նի, որ 1918 թուականը կարող է կրկնուիլ, բայց չի
ուզեր ընդունիլ, որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը նորէն
կարող է օգտակար դառնալ հայ ժողովուրդին:

Իր գրքոյկի երկրորդ մասին մէջ Քաջազնունի
կ՚ըսէ. «Ռուս բոլշեւիկները այսօր կազմում են
Թուրքերի հետ մի ընդհանուր ճակատ, բայց վաղը
այդ արհեստական բլօկը կարող է քանդուել ու մենք
կարող ենք հարկադրուած լինել մի ընդհանուր լե-
զու որոնելու՝ Թուրքերի ու նրանց ետեւը կանգնած
եւրոպացիների հետ խօսելու համար... Զեմ ուզում
տարկել այդ կարելիութեան դէմ... Ասում եմ մի-
այն ու պնդում — եւ սա է էականը — որ Հ. Յ.
Դաշնակցութիւնը չէ, որ պիտի կատարի այդ դերը:
Թուրքերի հետ խօսելու համար Դաշնակցութիւնը
ամենից աւելի անընդունելի բանախօսն է...
«Եթէ մի օր հարկ եղաւ անուշի կապել թուրքե-
րի հետ, հանդէս պիտի գան ուրիշ մարդիկ, ուրիշ
հասկացողութիւններով, ուրիշ հոգեբանութիւնով
ու մանաւանդ ուրիշ անցեալով, կամ առանց անցեա-
լի. այստեղ եւս Դաշնակցութիւնը կարող է խանգա-
րել, բայց ոչ օգնել»:

Քաջազնունի այստեղ բացարձակապէս մոռացութեան կուտայ մօտիկ անցեալի իր իսկ մատնանշած պերճախօս փաստերը, որոնք բոլորովին հակառակը կ'ապացուցանեն: 1918 թ. Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Թուրքերու աչքին աւելի բարեկամ ոյժ մը չէր, քան այժմ: Այն ատեն Դաշնակցութիւնը բընաւ խոչընդոտ չեղաւ, այլ մեծապէս օգնեց հայ ժողովրդին «անուշի կապելու Թուրքերի հետ»: Ի՞նչ տրամաբանութեամբ է ուրեմն, որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ասկէ ետքը այլեւս չպիտի կարողանայ կատարել նոյն դերը, եթէ պէտք եղաւ:

Քաջազնունի կ'ուզէ հասկցնել, թէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Թուրքերուն համար ատելի կազմակերպութիւն մըն է, ուստի ան չէ որ պիտի կարենայ փրկել կացութիւնը, երբ պէտք լինի «անուշի կապել Թուրքերի հետ»:

Ո՞ր հայկական կազմակերպութիւնն է սակայն, որ Հ. Յ. Դաշնակցութենէն աւելի հաճելի պիտի լինի Թուրքերուն այդ պարագային, Քաջազնունի չի ըսեր մեզի, բայց կը պնդէ միայն, որ դրութիւնը փրկողները պիտի լինին «ուրիշ մարդիկ ուրիշ հասկացողութիւններով, ուրիշ հոգեբանութիւնով ու մանաւանդ ուրիշ անցեալով, կամ առանց անցեալի»:

Եթէ Քաջազնունի տեսական մարզանքներով միայն չզբաղէր, այլ մեր իրականութեան լուրջ վերլուծումով, պիտի հասկնար, որ իր ըսած այդ ուրիշ մարդիկը, ուրիշ հասկացողութիւնով ու հոգեբանութեամբ, հայ ժողովրդի մէջ չեն կրնար երեւնալ եւ գործօն ոյժ մը կազմել, որքան ատեն որ շօշափելիօրէն փոխուած չէ Թուրքերուն վերաբերմունքը դէպի հայութիւնը. որովհետեւ Քաջազնունի՝ ուրիշ մարդիկ ըսելով՝ պարզապէս կը հասկնայ Բըր-

ճաւէր հայերու կարեւոր խմբակցութիւն մը, որ կարողանայ վստահութիւն ներշնչել Թուրքերուն իր անկեղծութեամբ:

Եւ դարձեալ Քաջազնունի աններելի մոլորութեան մէջ կ'իյնայ այն պարզ պատճառով, որ կը դատէ ոչ իբրեւ իրատես, ողջմիտ եւ շիտակ հայ քաղաքագէտ մը, այլ իբրեւ բոլշեւիկներու կամայ թէ ակամայ փաստաբան: Այլապէս Քաջազնունի պիտի հասկնար, որ, եթէ օր մը Թուրքերը պէտք զգան հայ ժողովրդի հետ հաշտուիլ ու բարեկամանալ, ամենէն առաջ պիտի փնտռեն Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որովհետեւ ան է իրական ոյժը մեր ժողովրդի մէջ: Որքան ալ Թուրքերը արհամարհելի նկատեն հայ ժողովուրդի ոյժը այժմ, բայց եթէ օր մը անոնք հաշուի պիտի առնեն հայութիւնը իրենց քաղաքական ծրագիրներուն մէջ, դարձեալ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն է, որ ամենէն նուազ արհամարհելի պիտի նկատեն բովանդակ հայ ազգի մէջ: 1918 թ Թուրքերը հաշտուեցին հայերուս հետ ոչ թէ որովհետեւ գտնուեցան Թուրքերուն հաճելի մարդիկ, որոնք ընդունակ էին «անուշի» կապել Թուրք փաշաները, այլ որովհետեւ հայ ժողովուրդի մէջ կային հերոսական դիմադրութեան ընդունակ ոյժ եւ կազմակերպութիւն, որոնք չէին կարող հաշուի չառնուիլ մեր թշնամիի կողմէ:

Այդպէս պիտի լինի ե՛ւ ապագային: Այդպէս է սովորաբար քաղաքական կեանքի, միջազգային յարաբերութեանց մէջ, ուր վերջին հաշուով ոյժն է, որ դեր կը կատարէ, բայց ոչ թէ «անուշի» կապելու ընդունակ մարդիկ, որոնք միշտ ալ անզօր ու արհամարհելի պիտի լինին կատարելապէս, եթէ իրենց ետեւը չունենան թշնամիի ուշադրութեան արժանի ոեւէ ոյժ, թէկուզ շատ համեստ ոյժ, բայց ոյժ վեր-

ջալէս:

Եթէ Բաջազնունի անկարելի չի նկատեր բնաւ,
որ հայ բոլշեւիկները օր մը իրենց պաշտպան ռուս
զօրքերու հետ կրնան յանկարծ լքել մեր ժողովուր-
դը, թողելով զայն մեն մինակ Թուրքերու դիմաց,
այն ատեն ո՞ր քաղաքական կազմակերպութիւնը
կրնայ ստանձնել հայ ժողովրդի գոյութեան պայքա-
րին ծանր ղեկավարութիւնը, բացի դարձեալ Հ. Յ.
Դաշնակցութենէն: Մի՞թէ Ռամկավարնե՞րը, որոնք
ոչ մէկ ազդեցութիւն եւ հմայք ունին երկրի հայու-
թեան մէջ: Կամ Հնչակեանե՞րը, որոնք խառնուած
են արդէն բոլշեւիկներուն մէջ, հետեւաբար պիտի
բաժնեն անոնց բախտը: Իսկ եթէ ոչ, ապա մի՞թէ
նոր կազմակերպութիւնները երկնքէն կ'իյնան կամ
Բաջազնունիի մօգական գաւազանի շարժումով կը
գոյանան:

Բաջազնունի չի ուզեր ըմբռնել շատ տարրական
բան մը, — այն, որ քաղաքական կազմակերպու-
թիւն մը, պատմական բախտորոշ վայրկեաններուն
ղեկավար դեր կարենալ կատարելու համար, պէտք
է ամէն բանէ առաջ վստահութիւն ներշնչէ իր ժո-
ղովրդին եւ մեծ հմայք ունենայ: Իսկ այդպիսի բա-
րոյական անհրաժեշտ արժէքները, որոնք ի վերջոյ
վճռական նշանակութիւն ունին ժողովրդական զան-
գուածներու հոգեբանութեան համար, ձեռք կը
բերուին յարատեւ պայքարով, զոհողութիւններով,
փորձերով եւ անցեալով:

Փաստ է, որ հայկական մեծ զանգուածները,
վճռական վայրկեաններուն, շարժելու ընդունակ
միակ քաղաքական կազմակերպութիւնը Հ. Յ. Դաշ-
նակցութիւնն է եղեր անցեալի մէջ: Եւ ան ալ կարող
է լինել եւ պիտի լինի նաեւ ապագային, որքան ա-
տեն որ Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմական ան-

ցեալը, հմայքը եւ ժողովրդականութիւնը վայելող
ուրիշ հայկական կուսակցութիւն մը հրապարակ
չգայ եւ փորձով ցոյց չտայ, թէ անկէ աւելի ընդու-
նակ է վստահութիւն ներշնչելու հայութեան լայն
զանգուածներուն:

Թշնամին, այն ալ Թուրքի պէս թշնամին, Բա-
ջազնունիի նման ինքնախաբէութեամբ չի զբաղուիր.
եթէ կամենայ եւ կարողանայ ոչնչացնել հայ ժողո-
վրդի ե՛ւ մնացեալ մասը, այդ պարագային «անու-
շի» կապող մարդիկ զերոյի չափ իսկ արժէք չեն ու-
նենար ոեւէ բան փրկելու համար. իսկ եթէ թշնամին
չկամենայ կամ չկարողանայ մեզ ոչնչացնել, այդ
ալ պիտի լինի միմիայն Հ. Յ. Դաշնակցութեան
կազմակերպած ուժի շնորհիւ, ինչպէս եղած է, օ-
րինակ, 1918 Թ. տաճկական արշաւանքի ատեն կամ
1905 Թ. հայ-թաթարական կռիւներու ժամանակ:

Առաջարկելով մեզ ուրեմն քանդել հայութեան
միակ մարտական կազմակերպութիւնը եւ ենթարկ-
ուիլ ազգովին բոլշեւիկներու քմահաճոյքին, Բա-
ջազնունի ուրիշ բան մը չի ուզեր ընել իրականին
մէջ, բայց եթէ դերագոյն վտանգի պահուն թողուլ
մեր ժողովուրդը բոլորովին անպաշտպան ու ան-
կազմակերպ՝ յանձնուած տաճիկներու ողորմածու-
թեան, զոր երբեք պիտի հայցեն «անուշի» կապող
քանի մը հայեր···

Ա՛յս է Բաջազնունիի քաղաքական իմաստու-
թիւնը եւ ողջմտութիւնը···

XIX

Մեր իրականութեան բացայայտօրէն աչառու եւ
անարդար իր դնահատութեան մէջ Բաջազնունի

այնքան հեռուն կ'երթայ, որ թոյլ կուտայ իրեն պնդելու, թէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան՝ Հայաստանի մէջ մտցուցած ռեժիմը նոյն տեսակի կուսակցական դիկտատուրա էր, ինչ որ հաստատեր է բոլշեւիկեան իշխանութիւնը:

«Պարլամէնտ չկար Հայաստանում, մի դատարկ ձեւ *էր առանց պարունակութեան, — կ'ըսէ Քաջազնունի:*

«Պետական հարցերը քննութեան էին առնւում ու լուծւում դռնփակ*, Դաշնակցական Ֆրակցիայի սեննակում, ու ապա յայտարարւում պարլամենտի ամբիոնից: Իրօք չկար և'ւ պարլամենտական Ֆրակցիա, որովհետեւ սա գրուած էր Դաշնակցութեան բիւրօի խիստ հսկողութեան տակ ու պարտաւոր էր կատարելու նրա հրամանները: Չկար եւ կառավարութիւն. սա եւս ենթարկուած էր բիւրօին, բիւրօն մի տեսակ գործադիր մարմինն էր պետութեան մէջ:* Բոլշեւիկեան սիստեմ էր սա· բայց այն, ինչ որ բոլշեւիկները անում են հետեւողականօրէն ու բացայայտ, մենք աշխատում էինք քողարկել դեմոկրատական ձեւերի տակ»:

Քաջազնունի, ինչպէս կ'երեւայ, իրեն պարզ հաշիւ չի տար, թէ ի'նչպէս կը կառավարուին պարլամենտական եւ դեմոկրատական ուրիշ երկիրներ, որոնց մէջ ժողովրդական ազատ քուէարկութեան հետեւանքով իշխանութեան գլուխ կ'անցնի ձայներու մեծամասնութիւն շահած կուսակցութիւն մը: Եթէ քիչ մը նեղութիւն կրէր համեմատութեան դընելու այս սիստեմը, որ գոյութիւն ունէր Դաշնակցական կառավարութեան օրով Հայաստանի մէջ, Եւրոպայի դէմոկրատական ամենաազատ երկիրներու կառավարական սիստեմներուն հետ, այն ատեն այնքան ալ հիմ չպիտի տեսնէր վրդովուելու եւ դա-

տապարտելու համար. որովհետեւ պիտի համոզուէր, որ Դաշնակցութեան՝ Հայաստանի մէջ կիրառած վարչական մեթոտներուն եւ պարլամենտական ամենաառաջադէմ երկիրներու գործելակերպին միջեւ չկար էական *տարբերութիւն մը: Քաջազնունի չի կրնար ցոյց տալ մեզի Հայաստանի մէջ կատարուած ոեւէ* շեղում կամ բռնաբարում *պարլամենտական իրաւակարգի, որ անընդունելի եւ անսովոր ըլլար ամենահին պարլամենտական երկիրներու մէջ անգամ, մանաւանդ տագնապալի ժամանակաշրջաններու մէջ:*

Ուրիշ երկիրներու պարլամենտական ներքին մեքենային ծանօթ մարդու մը ինչո՞ւ զարմանալի եւ անթոյլատրելի պիտի թուէր, որ պարլամենտօրէն իշխող կուսակցութեան մը կեդրոնական մարմինը, Հայաստանի մէջ Հ. Յ. Դաշնակցութեան բիւրօն, իրականապէս վերահսկող եւ ուղղութիւն տուող օրկանի դերը կը կատարէր:

Անգլիոյ մէջ, օրինակ, որ պարլամենտական եւ դեմոկրատական կարգերու դասական երկիրն է, մի՞թէ պետական խնդիրները չեն քննուիր եւ լուծուիր նախ՝ *դռնփակ՝ իշխող կուսակցութեան կեդրոնական կոմիտէի ու խորհրդարանային Ֆրակցիայի մէջ եւ ապա՝ միայն պարլամենտական ամբիոնի նիւթ դառնար: Մի՞թէ հոն ալ չկայ լիտըրներու փոքրիկ խմբակ մը, որ՝ յաճախ վարագոյրի ետեւ կեցած՝ իրականապէս կը ղեկավարէ կուսակցութիւնը եւ անոր պաշտօնական ներկայացուցիչներու միջոցով* նաեւ *պետութիւնը: Ո՞ր երկրի մէջ պետական հարցերը, առանց նախնական եւ գաղտնի քննութեան ենթարկուելու իշխող խմբակցութեան մէջ, կը լուծուին անմիջապէս պարլամենտներու ամբիոններու ու սրահներու մէջ եւ անպատճառ հը-*

րապարակօրէն: Ո՞ր երկրի մէջ պառլամենտը եւ պառլամենտարիզմը ձեւ չեն փաստօրէն: Բայց չէ՞ որ Հայաստանի պառլամենտական ձեւը կը պահպանուէր նոյնքան խստութեամբ, որքան ե՛ւ եւրոպական ամենաազատական պետութեանց մէջ անգամ: Եւ եթէ պառլամենտական ձեւը դատարկ էր Հայաստանի մէջ, նոյնը Քաջազնունի պիտի ըսէ ուրեմն նաեւ ուրիշ պառլամենտական երկիրներու նըկատմամբ:

Սակայն Քաջազնունի, ըստ երեւոյթին, այնքան ալ լաւ չի ըմբռներ պառլամենտարիզմի էութիւնը, եթէ ձեւին այնքան դատարկ նշանակութիւն կուտայ: Որովհետեւ հոն, ուր կը խախտուին պառլամենտական դեմոկրատական ձեւերը, ոտնակոխ կ'ըլլայ նաեւ ժողովրդական ազատութիւնը: Պետութեան մը օրէնքները նոյնպէս ձեւեր են. եւ երբ ձեւերը կը պահպանուին, այդ կը նշանակէ, որ կը պահպանուին ե՛ւ օրէնքները: Դաշնակցական կառավարութեան ամբողջ տեւողութեան ընթացքին մեր կուսակցութիւնը եւ ո՛չ մէկ անգամ խախտեց պառլամենտական ձեւերը եւ օրէնքները, որով եւ կրցաւ պահպանել մինչեւ վերջը ժողովրդական ազատութիւնը:

Բաւական է այն պերճախօս փաստը, որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը երբեք չճնշեց ոեւէ քաղաքական կուսակցութիւն, որ կը յարգէր մեր անկախ եւ ազատ երկրի դեմոկրատական օրէնքները ու զինու զօրութեամբ փորձ չէր ըներ զանոնք ոտնակոխ ընելու: Բացառիկ զսպողական միջոցներ գործադրուեցան անգամ բոլշեւիկներու դէմ միայն այն ատեն, երբ անոնք գործնական քայլեր ըրին զէնքի ոյժով տապալելու Հայաստանի պառլամենտական կառավարութիւնը եւ ոչնչացնելու մեր երկրի անկախութիւ-

նը: Սակայն նոյնիսկ անգլիական կառավարութիւն մը մեզմէ տարբե՞ր պիտի վարուէր այդ տեսակ պարագաներու մէջ:

Քաջազնունի կ'ուզէ հեգնել եւ մեղադրել մեր կուսակցութիւնը այն բանին համար, որ Հայաստանի Խորհրդարանի 80 անդամներէն 72-ը Դաշնակցականներ էին: Բայց մի՞թէ Դաշնակցութիւնը մեղաւոր էր, որ մեր չափաւոր եւ խոհեմ նկատուած «ժողովրդական կուսակցութիւնը» իր քաղաքական աններելի տհասութեան պատճառով, պոյքոթի ենթարկած էր մեր խորհրդարանային ընտրութիւնները եւ չէր ուզած մասնակցիլ մեր պետական շինարարութեան: Կամ Դաշնակցութիւնը մեղաւո՞ր էր, որ հայ ժողովրդի ճնշող մեծամասնութիւնը իրեն ձայն կուտար բոլոր ընտրութեանց ատեն ոչ միայն Դաշնակցական, այլ եւ օտար իշխանութեանց օրով:

Եթէ Քաջազնունի արդար լինէր, պիտի խոստովանէր, որ, այսուհանդերձ, Դաշնակցութիւնը գործելու կատարեալ ազատութիւն տուած էր հայկական բոլոր կուսակցութիւններուն եւ ոչ մէկ առիթ կը փախցնէր զանոնք եւս լծելու պետական շինարար աշխատանքի: Այդ ազատութիւնը երբեք չբռնադատուեցաւ անոնց վերաբերմամբ նոյնիսկ պետական եւ կառավարական ամենածանր տագնապներու օրերուն: Դաշնակցութիւնը երբեք չբռնադատեց ազատութիւնը անգամ այն խմբակցութեանց, որոնք բացարձակօրէն չէին ճանչնար Հայաստանի անկախութիւնը (օրինակ, սոցիալիստ-յեղափոխականները կամ բոլշեւիկները), եթէ անոնք զէնքի պայքար չէին մղեր մեր դէմ:

Այս էր Դաշնակցութեան վարչական սիստեմը, որուն օրով Հայաստանի ամէն քաղաքացի, եթէ միայն ոճրագործ եւ դաւադիր չէր, կը վայելէր քա-

ղաքական եւ քաղաքացիական ամէն ազատութիւն:

Բայց այդպէ՞ս է ներկայ բոլշեւիկեան տիրապետութիւնը, երբ բացի բոլշեւիկներէն, Քաջազնունիի իսկ խոստովանութեամբ, ոչ մէկ այլ քաղաքական խմբակցութիւն, թէկուզ բոլորովին լոյեալ, գոյութեան իրաւունք չունի, երբ նոյնիսկ ոչ մէկ անհատ քաղաքացի չի կարող ազատօրէն յայտնել իր մտքերը, երբ ամբողջ ժողովուրդը շրջապատուած է լրտեսներու խեղդող ցանցով մը եւ ամենաանմեղ քննադատութեան համար անգամ դատապարտուած է բանտի, աքսորի կամ մահուան: Մէկ խօսքով, սուլթանական ամենաատանելի բռնապետական սիստեմ մըն է բոլշեւիկեան ներկայ դիկտատուրան, որուն հետ համեմատութեան դնել Դաշնակցական ռեժիմը, կը նշանակէ ամենակոպիտ ու աններելի կերպով մեղանչել ճշմարտութեան եւ արդարութեան դէմ:

Իր տարապայման ներողամտութեան մէջ հանդէպ բոլշեւիկներուն Քաջազնունի թոյլ կուտայ իրեն նոյնիսկ ըսելու, թէ «այն, ինչ որ բոլշեւիկները անում են հետեւողականօրէն ու բացայայտ, մենք աշխատում էինք քողարկել դեմոկրատական ձեւերի տակ»:

Մենք արդէն ցոյց տուինք, թէ որքան լայն բովանդակութիւն եւ ազատութիւն էր պարփակուած մեր դեմոկրատական ձեւերու տակ: Սակայն Քաջազնունի ի զուր կ'ուզէ հաւատացնել ընթերցողները, թէ բոլշեւիկներու կուսակցական դիկտատուրան հետեւողական է եւ մինչեւ իսկ բացայայտ: Ոչ մէկ իշխող խմբակցութիւն ամբողջ երկրագունդի վրայ կը քողարկէ իր խմբակցական իշխանութիւնը իրականութեան ա՛յնքան հակառակ ձեւերով, որքան բոլշեւիկները: Ի՞նչ է «բանուորա-գիւղացիական Խորհուրդներու» ամբողջ շէնքը, եթէ ոչ թանձր վարա-

գոյր մը, որուն տակ ծածկուած է խումբ մը փոքրաթիւ անորակելի բռնապետներու (պոլիտ-բիւրօ) իրական իշխանութիւնը:

Քաջազնունի չի կարող չգիտնալ, թէ «բանուորա-գիւղացիական խորհուրդը» պարզ դեկորասիոն մը, կեղծիք մըն է, որ կոչուած է խաբելու միամիտ ու տգէտ ամբոխը եւ քօղարկելու ռուսական ներկայ սակաւապետութիւնը (օլիգարշին): Եւ մինչ պարլամենտական ձեւերու տակ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը գոյութեան իրաւունքէ եւ հնարաւորութենէ չէր զրկեր ոչ մէկ հայ քաղաքական կուսակցութիւն, ոչ իսկ բոլշեւիկեան կուսակցութիւնը, որքան ատեն որ վերջինս հրապարակով չէր գրգռեր ժողովուրդն ու բանակը ապստամբութեան, — բոլշեւիկեան ներկայ դիկտատուրան ընդհակառակը, «բանուորա-գիւղացիական խորհուրդներ»ու ձեւին տակ կը խեղդէ բոլոր ոչ բոլշեւիկներու ազատութիւնը ամենադաժան միջոցներով:

Այսպէս է մերկ իրականութիւնը բոլոր անոնց համար, որոնք կը դիտեն զայն առանց բոլշեւիկեան ակնոցներու:

«Գործնականօրէն — կ'ըսէ Քաջազնունի, խօսելով մինչեւ 1920 թ. Մայիսի 5-ը տիրող կացութեան մասին, — մեր կուսակցութիւնը (այսինքն՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը) ձգտում էր իրան ենթարկել, իր հսկողութեան տակ առնել թէ՛ օրէնսդիր մարմինը, թէ՛ կառավարութիւնը: Մենք քաջութիւն չունէինք, բացէ ի բաց կուսակցական դիկտատուրա յայտարարելու. բայց եւ չէինք ուզում մնալ պարլամենտական կարգերի սահմանի մէջ ու փորձ էինք անում իրականացնել Հայաստանում իթթիհատականների գործելակերպը — կուսակցական դիկտատուրա, ռամկավարական ձեւերի

տակ քողարկուած»:

Այս տողերը կը մատնեն աններելիօրէն միամիտ ու ռոմանթիկ հասկացողութիւն մը քաղաքական երեւոյթներու եւ կեանքի մասին: Ո՞ր երկրի մէջ եւ ո՞ր կուսակցութիւնն է, որ չի ձգտիր իր հսկողութեան տակ առնել օրէնդիր մարմինը եւ կառավարութիւնը, եթէ միայն կարող է եւ որքան կարող է: Եւ ի՞նչ անսովոր, դատապարտելի, անբնական ու վնասակար բան կայ ատոր մէջ: Եթէ, Բաջազնունիի կարծիքով, Իթթիհատական գործելակերպի էութիւնը միայն այն էր, որ ան «կուսակցական դիկտատուրա էր ռամկավարական ձեւերի տակ քողարկուած», այն ատեն ոչ մէկ ամօթալի բան կը գտնենք անոր մէջ, որ Դաշնակցութեան իշխանութիւնը Իթթիհատականներու դիկտատուրան կրնար յիշեցնել: Բայց Իթթիհատականներու գործելակերպի վանելի, վնասակար ու արտակարգ կողմը «ռամկավարական ձեւերի տակ քողարկուած կուսակցական դիկտատուրա» լինելը չէր բնաւ, այլ դաւադրական այն միջոցներն ու մեթոտները, որոնցմով անոնք կը ջանային ճզմել, խեղդել իրենց բոլոր հակառակորդ կուսակցութիւնները:

Բացարձակ անազնուութիւն պիտի լինէր սակայն Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը մեղադրել այդպիսի միջոցներու կիրառման մէջ հանդէպ իր հակառակորդ կուսակցութեանց:

Անհերքելի իրողութիւն է, որ ոչ մէկ կուսակցութիւն հայ ժողովրդի մէջ երբեւէ եղած է ա՛յնքան, երբեմն նոյնիսկ աններելիօրէն լայնախոհ, թոյլատու եւ վեհանձն դէպի իր հակառակորդ քաղաքական կազմակերպութիւնները, որքան Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որ մինչեւ վերջ հանդուրժեց մեր պետական անկախութեան բացայայտ հակառա-

կորդները Հայաստանի Խորհրդարանին մէջ (սոցիլիստ–յեղափոխականները) եւ հիւրընկալեց բոլշեւիկները այն ատեն, երբ մեր հարեւան երկիրներու մէջ անոնք կատաղի հալածանքի կ'ենթարկուէին իբրեւ հակապետական դաւադիր տարրեր: Այդ հիւրընկալութիւնը այնքան մեծ էր ու ընդարձակ, որ բոլշեւիկները մեր բոլոր նախարարութեանց մէջ պատասխանատու պաշտօններ ստացան եւ գրեթէ հրապարակով պատրաստեցին մայիսեան ապստամբութիւնը, օգտուելով մեր կառավարութեան անսահման ներողամտութենէն, պատախոհութենէն եւ բարեկամեցողութենէն: Բռնի միջոցներու չդիմեց Դաշնակցական կառավարութիւն նոյնիսկ այն ատեն, երբ բոլշեւիկները Մայիսի 1-ի հանդէսներու ատեն Երեւանի եւ Ալեքսանդրապոլի մէջ՝ զինուած ապստամբութեան կոչեր ուղղեցին ժողովրդին՝ հայ նախարարներու իսկ ներկայութեամբ:

Ա՞յս էր Իթթիհատական կամ բոլշեւիկեան սիստեմը մեր կառավարութեան:

Դաշնակցութիւնը արտակարգ պատժողական միջոցներու դիմեց միմիայն այն ատեն, երբ ապըստամբութիւնը արդէն պայթած էր: Աւելի համբերատար ու վեհանձն կերպով հազիւ թէ կարենար վարուիլ Եւրոպայի ամենաազատական ու քաղաքակիրթ երկրի դեմոկրատիկ կառավարութիւնն անգամ:

Ասկէ աւելի՞ բան մը կը սպասէր Բաջազնունի Դաշնակցութենէն՝ Իթթիհատականներու եւ բոլշեւիկներու մակարդակին վրայ չդրուելու համար:

XX

Մեր հակառակորդներու մամուլի մէջ յաճախ հարց է դրուել, թէ ինչո՞ւ մենք, որ 1918 թ., հա-

կառակ մեր կամքին, անջատուեցանք Ռուսիայէն եւ Կովկասէն ու յայտարարեցինք Հայաստանի անկախութիւնը, այսօր, երբ մեր անկախութիւնը վերցած է եւ մեր հայրենիքը նորէն միացուած է Ռուսիոյ ու Կովկասին, փոխանակ ուրախանալու, ընդհակառակը կատաղի պայքար կը մղենք անկախութեան համար։

Այս հարցը շատ կարեւոր եւ կենսական հարց մըն է, ուստի պէտք կը զգանք առանձնապէս կանգ առնել անոր վրայ։

Ահա թէ ի՛նչ կը գրէ Քաջազնունի 1918 թուին ստեղծուած այն բախտորոշ վիճակի մասին, որ ստիպեց մեզ անկախութիւն յայտարարել.

«Մայիսի 26–ին Սէյմը (Անդրկովկասեան)՝ նըկատի առնելով, որ պատերազմի ու խաղաղութեան խնդրում արմատական տարաձայնութիւններ կան Անդրկովկասեան Դաշնակցային Հանրապետութիւնը կազմող ժողովուրդների միջեւ՝ յայտարարեց դաշնակցութիւնը լուծուած ու վար դրեց իր լիազօրութիւնները։

«Նոյն օրը ու նոյն շէնքի մէջ վրաց Ազգային Խորհուրդը՝ մեծ հանդիսաւորութեամբ՝ յայտարարեց Վրաստանի անկախութիւնը։

«Հետեւեալ օրը նոյնն արաւ եւ Ազրբէյջանը։

«Հերթը Հայաստանինն էր։

«Պէ՞տք էր արդեօք, որ անկախութիւն յայտարարէինք, ի վիճակի՞ էինք արդեօք սեփական պետութիւն կազմելու ու ապա պահելու այն...

«Հրատապ հարցեր են սրանք։ 1918 թ. Մայիս ամսի վերջին օրերին այդպիսի հարցեր չէր կարելի դնել։ Ընտրութիւններ անելու տեղ չէր մնացել։ Պատմութիւնը բերել կանգնեցրել էր մեզ մի որոշ գծի առջեւ. պէտք է յանդգնութիւն ունենայինք

անցնել վրայից, եթէ չէինք ուզում խորտակուել։ Պէտք է տէր դառնայինք մեր Հայրենիքին, ապա թէ ոչ կը կորցնէինք այն — գուցէ անդառնալիօրէն։ Եթէ տատանուէինք, եթէ ուշացնէինք մեր յայտարարութիւնը, Հայաստան կը մնար res nullius (ոչ ոքի պատկանող իր) ու, իբրեւ այդպիսին, բաժին կը դառնար հարեւաններին՝ Թուրքերին, Վրացիներին, Ազրբէյջանցիներին...»։

Այդպէս էր 1918 թ.։ Իսկ այսօր, 1923 թ., Հայաստանի քաղաքական վիճակը Քաջազնունիին կը ներկայանայ հետեւեալ կերպով.

«Անցեալում մենք մի րոպէ միամտութիւն ունեցանք կարծելու, թէ կարող ենք ազատագրուել ռուսական հեգեմոնիայից ու յենարան գտնել Արեւմուտքում։ Այսօր այդպիսի յոյսերով տարուելու իրաւունք չունինք այլեւս։ Մեր միակ յենարանն այսօր՝ Խորհրդային Ռուսաստանն է։ Կռուել նրա դէմ չենք կարող ու, եթէ կարողանայինք էլ, չպիտի կռուենք, որովհետեւ նա պէտք է մեզ — պէտք է ոչ իբրեւ սոցիալական կամ պետական ռեժիմ (կոմունիզմ ու դասակարգային դիկտատուրա), այլ իբրեւ քաղաքական ույժ։ Հայաստանն պիտի դաշնակցի խորհրդային Ռուսաստանի հետ, ուրիշ ելք չունի այլեւս»։

Անհերքելի իրողութիւն է, որ 1918 թ. հայ քաղաքական կուսակցութիւնները պատրաստ չէին անկախութեան համար, չէին ձգտիր անկախութեան, չէին նախատեսեր անկախութեան անհրաժեշտութիւնը, ուստի եւ յանկարծակիի եկան։ Անոնք պարզապէս հաշտուեցան մեր ժողովրդի կամքէն եւ ոյժէն անկախ, օտար ոյժերու միջոցով, ստեղծուած անակնկալ եւ ոչ բաղձալի կացութեան մը հետ, հարկադրուելով յայտարարել մեր հայրենիքի ան-

կախութիւնը: Մեր անմիջական հարեւաններն էին, որ դրին մեզ կատարուած իրողութեան մը առջեւ, ստիպելով մեզ դառնալ անկախ կամ ոչնչանալ, իբրեւ ազգութիւն:

Մեր կովկասեան հարեւանները մեզմէ աւելի երջանիկ էին. ոչ միայն մեզմէ աւելի նպաստաւոր պայմաններու մէջ կը գտնուէին, այլ եւ մեզմէ առաջ եւ մեզմէ լաւ պատրաստուած էին անկախ պետական կեանք սկսելու համար: Եթէ մենք նախօրօք մեր հարեւաններուն պէս, հաշուի առած լինէինք իրերու հաւանական ընթացքը եւ համապատասխան նախապատրաստութիւններ տեսած լինէինք մեր անկախութեան համար, այն ատեն թերեւս կարողանայինք խուսափիլ շատ մը դժբախտութիւններէ եւ շատ աւելի նպաստաւոր դիրքեր գրաւել մեզի համար:

Սակայն մենք, ազգովին, մեր սեփական ցանկութիւնը միակ ելակէտը ընդունեցինք մեր քաղաքականութեան համար եւ չարաչար տուժեցինք: Մենք կ'ուզէինք այն ատեն ամէն գնով եւ կուրօրէն միացած մնալ Ռուսիոյ հետ, որովհետեւ համոզուած էինք, թէ այդ է մեր ժողովուրդի համար ամենէն ձեռնտու, ամենէն հաստատուն եւ ապահով քաղաքական վիճակը: Բայց դէպքերը եկան դահավիժօրէն եւ հիմնիվեր շրջեցին մեր ցանկութիւններէն բղխող հաշիւները:

Անցեալի դաժան դասը, սակայն, ինչպէս կ'երեւայ, Քաջազնունիի համար բոլորովին ի զուր է անցեր. որովհետեւ այժմ ալ ան կ'ուզէ նորէն կրկնել նոյն սխալը, ինչ որ մենք ըրինք ազգովին 1918 թ.: Բայց այն, ինչ որ ներելի էր այն ատեն, այսօր այլեւս ներելի չի կրնար լինել բոլոր անոնց համար, որոնք յաւակնութիւն ունին վեր բարձրանալու ամ-

բոխի մտայնութենէն:

Ի՞նչն էր 1918 թ. եւ անոր նախօրեակին, որ սխալ ճամբով առաջնորդեց մեզ, բացի մեր ազգային տարերային հակումէն դէպի Ռուսիա: Անկասկած այն, որ մենք գերագնահատած էինք Ռուսիոյ ոյժին կայունութիւնը եւ ոչ միայն չէինք ուզեր, այլ եւ չէինք կրնար երեւակայել, թէ Ռուսիա կարող է մեզ լքել յարատեւօրէն: Բայց դէպքերը այնպէս ընթացան, որ Ռուսիա ամբողջ երեք տարի անհետացաւ մեր աշխարհէն եւ թողուց մեզ մինակ մեր հարեւաններուն հետ:

Քաջազնունի այսօր կրկին համակուեր է նոյն հին ռուսամոլ մտայնութեամբ, ինչ որ մեր քաղաքական շրջանակները ունէին 1918 թ. նախօրեակին: Այժմ ալ իրեն կը թուի, թէ Ռուսիա մեր միակ յենարանն է, որուն հետ ամէն գնով մենք պէտք է կապենք մեր բախտը: Ատոր համար ալ Քաջազնունի կը պնդէ մոլեռանդօրէն, թէ «Հայաստան պիտի դաշնակցի Խորհրդային Ռուսաստանի հետ, որովհետեւ ուրիշ ելք չունի այլեւս»:

Այսպէս է, այո՛, ներկայ վայրկեանը, բայց Քաջազնունի կրնա՞յ վստահացնել մեզ, թէ վաղն ալ նոյնը պիտի լինի անպայման. կրնա՞յ մեզ ապահովցնել, թէ 1918 թուականը նորէն չպիտի կրկնուի եւ նորէն մեզ չպիտի գտնէ անպատրաստ, եթէ մենք ազգովին հետեւինք Քաջազնունիի անհեռատես խորհուրդներուն:

Չէ՞ որ, Քաջազնունիի իսկ խոստովանութեամբ, նախատեսելը ամենաանհրաժեշտ յատկութիւնն է քաղաքական գործիչի մը եւ քաղաքական կուսակցութեան մը:

Ինչո՞ւ սակայն Քաջազնունի կ'ուզէ միայն տեսնել ներկան եւ իր աչքերը պինդ գոցել ոչ անհաւա-

նական ու թերեւս անխուսափելի ապագային առջեւ, որ կը պահանջէ մեզմէ նախապատրաստութիւն իրերու ամենավատթար ընթացքի համար ամենէն առաջ եւ ամենէն աւելի:

Չէ՞ որ պատմական դէպքերը կրնան զարգանալ այնպիսի ուղղութեամբ մը, որ մենք հարկադրուած լինինք ուրիշ ելք փնտռել, քան այն, որ հաճելի է իրեն, այսինքն՝ միութիւն Ռուսիոյ հետ:

Չէ՞ որ քաղաքական կեանքի մէջ բաւական չէ մեր ցանկութիւնն ու նախասիրութիւնը:

Չէ՞ որ մենք պարտաւոր ենք հաշուի առնել նաեւ մեր անմիջական հարեւաններու ցանկութիւններն ու նախասիրութիւնները: Իսկ մեր հարեւանները կ՚ուզեն, ամէն գնով, անջատուիլ Ռուսիայէն եւ վերստեղծել իրենց անկախ պետական գոյութիւնը:

Կարո՞ղ ենք հակառակ լինել անոնց այդ ձգտումին, որ կենաց եւ մահու նշանակութիւն ունի անոնց համար:

Կարո՞ղ ենք անոնց գլխուն վրայով պահել մեր կապը Ռուսիոյ հետ, մանաւանդ երբ վերջինս բաւականաչափ ոյժ չունենայ իր դիրքերը պահպանելու Կովկասի մէջ:

Հաշիւ ունի՞նք վերջապէս բաժնել հայ ազգի գոյութեան բախտը եւ հայկական ազատութեան դատը մեր կովկասեան հարեւաններէն եւ գերագոյն վտանգի պահուն ենթարկել մեզ ճակատագրական մեկուսացման եւ կախուիլ օդի մէջ:

Թաջագնունի կը մոռնայ, որ Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը (բացակայութիւնը ընդհանուր սահմանի Ռուսիոյ հետ) այնպէս է, որ մենք չենք կարող, մեր կովկասեան հարեւաններէն անջատ՝ կապուիլ Ռուսիոյ հետ եւ առհասարակ ոեւէ օրի-

ենտացիա ունենալ՝ անոնց հակառակ: Ուզենք թէ չուզենք՝ մենք պարտաւոր ենք անոնց հետ քալել, եթէ չենք կամենար ոտքի տակ երթալ, չքանալ, իրբեւ ազգութիւն:

Հարկաւ, եթէ մեր հարեւանները հաշտուէին ռուսական տիրապետութեան հետ եւ հրաժարուէին իրենց անկախութեան պայքարէն, այն ատեն մեզի ալ նպատակայարմար եւ դիւրին պիտի լինէր նոյնը ընել: Բայց քանի որ իրեն՝ Թաջագնունիին համար անգամ պարզ է, որ թէ՛ ատրպէյճանցիք եւ թէ վրացիք անհաշտ ու մոլեգին կռիւ կը մղեն ու պիտի մղեն ռուսական տիրապետութեան դէմ յանուն իրենց պետական անկախութեան, մի՞թէ մենք, մեր աշխարհագրական դիրքին մէջ, Ռուսիայէն Վրաստանով եւ Ատրպէյճանով բաժնուած, պիտի կարենանք մեր սեփական քաղաքականութիւնը վարել ընդդէմ մեր այդ երկու հարեւաններուն: Եւ եթէ կարենանք այսօր, արդեօ՞ք պիտի ընենք այդ՝ վաղուան հաւանական ու անխուսափելի փոփոխութիւնները նկատի ունենալով:

Եթէ Թաջագնունի այս բոլոր հարցերու մասին մտածած լինէր միանգամայն առարկայօրէն եւ ոչ թէ իր անձնական կամ նոյնիսկ ազգային նախասիրութիւններու անկիւնէն, այն ատեն մենք վստահ ենք, որ ա՛յնքան կուրօրէն չպիտի թելադրէր մեզ ամէն գնով կառչիլ Ռուսիոյ փէշերուն եւ անոր սիրոյն նոյնիսկ քաղաքական ու կուսակցական ինքնասպանութիւն ալ գործել: Այն ատեն Թաջագնունի պիտի հասկնար, որ, յանուն մեր ազգային ինքնապաշտպանութեան եւ ազատութեան հրամայական պահանջներուն, մենք պարտաւոր ենք, ամէն բանէ առաջ եւ ամէն բանէ աւելի, ներդաշնակել մեր քայլերը ոչ թէ Ռուսիոյ, այլ մեր կովկասեան հարեւան-

ներուն հետ, որոնցմով մենք շրջապատուած եւ կաշկանդուած ենք անմիջականօրէն։ Որովհետեւ պէտք չէ նաեւ մոռնանք երբեք, որ Ռուսիա օր մը կարող է չքանալ Կովկասէն, բայց Վրաստան եւ Ատրպէյճան պիտի մնան միշտ մեր անմիջական, մեր ֆիզիքական հարեւանները ու բաժնեն մեզ Ռուսիայէն։

Հարկաւ Ռուսիա կրնար մեր ժամանակաւոր, անցողական դաշնակիցը լինել, ինչպէս եւ ամէն մէկ աւելի կամ նուազ հեռաւոր պետութիւն։ Բայց Վըրաստանն ու Ատրպէյճանը կապուած են Հայաստանի հետ աշխարհագրօրէն եւ տնտեսապէս այնքան սերտ ու անմիջական կերպով, որ անոնց թշնամին մենք չենք կարող եւ չպէտք է լինինք ե՛ւ ոչ մէկ պարագայի տակ։ Ահա թէ ինչու յարատեւ գործակցութիւնը մեր կովկասեան հարեւաններուն հետ պէտք է լինի մեր ազգային քաղաքականութեան հիմնաքարը։ Ահա թէ ինչու մեր կովկասեան հարեւաններու հետ միասին է, որ մենք պէտք է մղենք մեր անկախութեան պայքարը։ Այլապէս մենք անոնց թըշնամին պիտի դառնանք, — բան մը, որմէ պարտաւոր ենք խուսափիլ ամէն գնով...

XXI

Մենք անհրաժեշտ սեպեցինք մանրամասն վերլուծման ենթարկելու Քաջազնունիի քաղաքական ինքնասպանութեան առաջարկին բոլոր գլխաւոր կէտերը եւ տեսանք, թէ ո՛ր աստիճան անոնք անհիմն, անլուրջ, անհետեւողական եւ վնասակար են ոչ միայն Հ. Յ. Դաշնակցութեան, այլ եւ բովանդակ հայութեան ազգային շահերու տեսակէտով

Մենք աւելորդ նկատեցինք սակայն նոյնքան մանրամասն քննութեան առնել Քաջազնունիի գըրքոյկին պատմական մասը, ուր Հայաստանի անդրանիկ վարչապետը փորձ կ՚ընէ վեր հանելու Հ. Յ. Դաշնակցութեան անցեալի սխալներն ու թերութիւնները։ Այդպէս մենք վարուեցանք այն պարզ պատճառով, որ անցեալի քննադատութեան մէջ բընաւ չէ Քաջազնունիի մտքերուն էութիւնը, այլ ներկայի եւ մանաւանդ ապագայի գնահատութեան մէջ։ Ներկայէն ու ապագայէն է, որ Քաջազնունի կ՚ուզէ հանել իր մահուան դատավճիռը Հ. Յ. Դաշնակցութեան հասցէին, եւ ոչ երբեք անցեալէն, որուն հանդէպ, հակառակ իր բոլոր մատնանշած սըխալներուն եւ թերութեանց, խորունկ յարգանք ունի միայն։

Մեր հակառակորդներու որոշ մասին մէջ մասնաւորապէս ձգտում մը կը նկատուի առանձին կարեւորութիւն ընծայելու Քաջազնունիի՝ մեր անցեալին վերաբերող «խոստովանութեանց»։ Սակայն մեր այդ հակառակորդները կը մոռնան, թէ Հայաստանի անդրանիկ վարչապետին ըրած «խոստովանութեանց» մէջ Հ. Յ. Դաշնակցութեան անցեալ գործունէութեան մասին՝ գրեթէ չի կայ ոեւէ աչքառու կէտ, որ այս կամ այն ձեւով, երբեմն նոյնիսկ աւելի խիստ կերպով վեր հանուած չլինի մեր կուսակցական մամուլի եւ յատկապէս «Հայրենիք» Ամսագրի մէջ։

Այնպիսի կենդանի եւ կենսունակ կուսակցութիւն մը, ինչպիսին է Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, երբեք ոեւէ հիմ չունի վախնալու ու չէ ալ վախցած քննադատութենէ եւ նոյնիսկ խստագոյն քննադատութենէ։ Սեփական սխալներն ու թերութիւնները գիտակցելու եւ չծածկելու քաջութիւնը ինչպէս ան–

ցեալի մէջ, այժմ ալ ունի մեր կազմակերպութիւնը· եւ ատոր մէջն է մեր ապագայ նոր յաջողութեանց գրաւականներէն մէկը։ Առողջ եւ անաչառ քննադատութիւնը կրնայ միայն օգնել մեզ՝ չխկելու անցեալի սխալները եւ ազատուելու մեր ունեցած թերութիւններէն։ Եւ այդպիսի քննադատութեան համար մենք միայն շնորհակալ կրնանք ըլլալ ոեւէ մէկուն։

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ամբողջ 33 տարի եղած է հայ ազատագրական պայքարի առաջաւոր դիրքերուն վրայ, և միշտ ալ իր բովանդակ ուժով, գործեր է անդադար ու անդուլ եւ կատարեր է հսկայական գործեր, որոնցմէ մէկը միայն՝ հայկական անկախ պետութեան ստեղծումը բաւական է յաւերժացնելու համար անոր անունը եւ արդարացնելու համար անոր շատ մը ակամայ սխալներն ու վրիպումները։ Եւ կուսակցութիւն մը, որ շարունակ գործեր է եւ ոչ թէ մնացեր հեռուէն դիտողի ու բամբասողի դերին մէջ միայն, ինչպէս, օրինակ, մեր հակառակորդներէն շատերը, հարկաւ չէր կրնար սխալներ չգործել· սխալներ չի գործեր միայն ան, որ ոչինչ կ՚ընէ։

Ուրեմն, մենք պատճառ մը չունինք սիրով եւ երախտագիտութեամբ չընդունելու ամէն մէկ քննադատութիւն, որ կը ծառայէ վերջին հաշուով մեր կուսակցութեան եւ ազգային շինարարութեան։ Եւ որ չափով որ մեր անցեալին վերաբերող քննադատութիւն մը չի անցնիր այդ սահմանէն, մենք ոեւէ հիմ չենք գտար երախտապարտ չըլլալ նաեւ Քաջազնունիին, երբ ան, իր հասկցած եղանակով, կուգայ լուսաբանելու ու գնահատելու անցեալի իրադարձութիւնները եւ մատնանշելու մեր թերութիւններն ու սխալները։

Դժբախտաբար, սակայն, Քաջազնունին կ՚անցնի առողջ ու ստեղծագործ քննադատութեան սահմանէն եւ, գիտակցաբար թէ անգիտակցաբար, կը ձգտի բացարձակ քանդումի ու ինքնասպանութեան։ Քաջազնունին կը մոռնայ այժմ այն, ինչ որ ինքն իսկ ըսեր էր հրապարակով «Ճակատամարտ»ի մէջ հազիւ տարի մը առաջ, երբ Հ. Յ. Դաշնակցութեան սխալներուն եւ թերութիւններուն մեծագոյն մասը ամենայն իրաւամբ կը վերագրէր մեր երկրի դժնդակ պայմաններուն, մեր պատմութեան դժբախտ ընթացքին եւ մեր ժողովրդի քաղաքական տհասութեան։

Այն ատեն Քաջազնունի լաւ կը հասկնար, թէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը «հայ ժողովրդի հարազատ զաւակն է, արիւնը՝ նրա արիւնից եւ ոսկորը՝ նրա ոսկորից», հետեւաբար զերծ չէր կրնար ըլլալ անոր բոլոր թերութիւններէն։ Գերազանցապէս ժողովրդական, զանգուածային կուսակցութիւն մը ըլլալով՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը բնականաբար աւելի քան ոեւէ հայ կազմակերպութիւն, պիտի կրէր իր վրայ տիրական դրոշմը հայ ազգի զանգուածային հոգեբանութեան եւ աւելի քան ոեւէ այլ հայ կազմակերպութիւն պիտի բռնաւորուած ըլլար անոր բնազդային հակումներովն ու աւանդական թերութիւններով։

Բայց Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր սրբազան պարտքն է սեպեր միշտ ըլլալու հոն, ուր է մեր ժողովուրդը, եւ չհրաժարելու ինքզինքը անկէ ոեւէ վիճակի մէջ։ Այդ պատճառով ալ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, երբեմն նոյնիսկ հակառակ իր վերին մարմիններու որոշումներուն, տարուեր է ժողովրդական հսկայ շարժումներու յորձանքէն եւ ստանձներ է անոնց ղեկավարութիւնը՝ դէթ չափով մը սանձելու

եւ կանոնաւորելու համար անոնց տարերային ու վնասակար թափը: Այդպէս վարուեր է կամաւորական շարժման առեն 1914 թ., այդպէս վարուեր է ե՛ւ 1921 թ. Փետրուարեան մեծ ապստամբութեան օրերուն: Ուրիշ խօսքով, վատթարագոյնէ ազատելու համար մեր ժողովուրդը՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, իբրեւ կազմակերպութիւն, երբեմն գերադասեր է հաշտուիլ վատին հետ, որուն առաջքն անկարող է եղեր առնել:

Այս պարագան կը խոստովանի ե՛ւ ինքը Քաջազնունի իր ներկայ գրքոյկին մէջ, երբ կը խօսի կամաւորական շարժման կամ Փետրուարեան ապըստամբութեան մասին:

«Պարապ բան կը լինէր հարց դնել այսօր — կ'ըսէ ան — թէ պէ՞տք է արդեօք ասպարէզ գային մեր կամաւորները: Պատմական երեւոյթներն ունին իրենց սեփական ու անխորտակելի տրամաբանութիւնը: 1914 թ. աշնան հայ կամաւորական խմբերը կազմուեցին ու կռուեցին Թուրքերի դէմ, որովհետեւ չէին կարող չկազմուել ու չկռուել. սա բնական ու անխուսափելի հետեւանք էր մի հոգեբանութեան, որով սնուել էր հայ ժողովուրդը առնուազը մի քառորդ դար, մի ամբողջ սերունդ. այդ հոգեբանութիւնը պէտք է գտնէր իր արտայայտութիւնը, ու գտաւ:

«Եւ Դաշնակցութիւնը չէր, որ պիտի կասեցնէր շարժումը, եթէ նոյնիսկ ցանկանար: Նա կարող էր օգտագործել եղած տրամադրութիւնը, ընթացք ու ելք տալ կուտակուած ցանկութիւններին, յոյսերին ու յոյզերին, կազմակերպել պատրաստի ոյժը, — այդքան կարողութիւն եւ հեղինակութիւն ունէր: Բայց հակառակիլ հոսանքին ու իր սեփական գիծը տանել, — անընդունակ էր, անընդունակ էր թէկուզ

այն միակ պատճառով, որ Դաշնակցութիւնը ինքը՝ մասսա (զանգուած) է, բնազդներով ուժեղ, բայց գիտակցութիւնով թոյլ»:

Մէկ բան սակայն անտես կ'առնէ Քաջազնունի եւ առով սխալ մեկնութեանց տեղի կուտայ:

Իւրաքանչիւր մասսայական (զանգուածային) քաղաքական կազմակերպութիւն, մանաւանդ յեղափոխական կազմակերպութիւն — ո՛ր երկրի մէջ ալ լինի ան — միշտ ալ պիտի լինի «բնազդներով ուժեղ, բայց գիտակցութիւնով թոյլ»: Գիտակցութիւնով զօրեղ կրնան լինել միմիայն վերին, այն ալ բարակ խաւերը քաղաքական կուսակցութեան մը, որքան ալ զարգացած եւ հասուն լինի ան: Բայց այդ վերին խաւերու գիտակցութիւնը բաւական չէ մղելու համար կուսակցական կամ ժողովրդական զանգուածը նպատակայարմար, բաղձալի ուղղութեամբ. բաւական չէ մանաւանդ այն պահերուն, երբ զանգուածի բնազդները համապատասխան չեն վերին խաւերու գիտակցութեան:

Այդպիսի բախումներ բնազդներու եւ գիտակցութեան միջեւ մէկէ աւելի անգամներ են տեղի ունեցեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան անցեալի մէջ, մեր ժողովրդի պատմութեան ամենապատասխանատու, բախտորոշ հրջաններուն, բայց մեր կազմակերպութեան ղեկավար տարրը, երբ անկարող է եղեր իր գիտակցութեան ուղղութեամբ շարժել զանգուածը, չէ բաժնուեր անկէ, չէ լքեր զայն, թողելով բախտի քմահաճոյքին, այլ ինքը ընդառաջ է գնացեր զանգուածի բնազդներուն, ջանալով հնարաւոր չափով օգտագործել զանոնք ի նպաստ մեր ժողովրդին եւ դատին: Ուրիշ խօսքով, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, իբրեւ կազմակերպութիւն, երբեք չէ մաքառեր ժողովրդական տարերային հոսանքին դէմ, կամ չէ

քաշուեր մէկ կողմ՝ միայն դիտողի եւ քննադատողի դիւրին դերի մէջ մտնելու համար, այլ միշտ գերադասեր է ժողովրդական հոսանքին գլուխն անցնիլ եւ կազմակերպել զայն ու առաւելագոյն արդիւնքն հանել անկէ: Ոչ թէ ամբոխավարութիւնը, այլ պատասխանատուութեան ծանր զգացումն է որ — ուղիղ թէ սխալ — հարկադրեր է այդպէս վարուիլ, որովհետեւ անկազմակերպ եւ անգլուխ տարերքը շատ աւելի ահաւոր վտանգ մը նկատեր է, քան կազմակերպուածը եւ կազմակերպման միջոցով չափով մը զսպուածն ու կանոնաւորուածը:

Հարկաւ կարելի է վիճել այն մասին, թէ ո՛րքան նպատակայարմար եւ արդիւնաւոր է այդպիսի քաղաքականութիւն մը: Սակայն անկարելի է ժխտել, —ինչպէս չէր ժխտած ե՛ւ ինքը Բաֆազնունի իր անցեալ տարուայ յօդուածաշարքին մէջ, — որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը միշտ եղած է հաւատարիմ հայ ժողովրդին եւ ըրած է իր լաւագոյնը անոր ինքնապաշտպանութեան ու ազատագրութեան համար:

Եւ այս է ամենէն կարեւորը, բայց ոչ երբեք այն, որ հայ մարտական կուսակցութիւնը սխալներ է գործած անցեալի մէջ, երբեմն նոյնիսկ ծանր սխալներ, որոնց համար սակայն միանգամայն անարդար պիտի լինէր մեղադրել միմիայն Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը: Չէ՞ որ մեր նորագոյն պատմութեան բոլոր վճռական շրջաններուն հայ ժողովրդի ճնշող մեծամասնութեան կամքն է միայն, որ արտայայտեր է Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, եւ իր գործօն օժանդակութեամբ իր սեփական կնիքը դրեր՝ անոր ամէն մէկ քայլին վրայ:

Բաֆազնունիի մատնանշած սխալներէն երբեք կարելի չէ եզրակացնել, թէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անպէտք է եւ վնասակար, թէկուզ այն պատճառով, որ Բաֆազնունի չի ցուցներ եւ չի կրնար ցուցնել հայկական ուրիշ կուսակցութիւն մը, որ ընդունակ լինէր նոյն պայմաններու մէջ մեր կազմակերպութենէն նուազ սխալներ գործելու եւ աւելի նպաստաւոր արդիւնքներ ձեռք բերելու: Դարձեալ նոյն Բաֆազնունին էր, որ տարի մը առաջ հրապարակով կը խոստովանէր, թէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, իր բոլոր սխալներով ու թերութիւններով հանդերձ, «ամենից մեծ եւ ամենից լաւ կազմակերպուած ոյժն է, որ մինչեւ այսօր կարողացել է ասպարէզ հանել հայ ժողովուրդը»:

Տարի մը ետքը, գրելով իր վերջին գրքոյկը, Բաֆազնունի չկրցաւ սակայն ոչ մէկ փաստ բերել, որ ապացուցեր իր այս մտքին հակառակը, ցոյց չտուաւ ոեւէ ուրիշ հայ քաղաքական կազմակերպութիւն, որ աւելի մեծ կարողութիւն եւ հասունութիւն ունենար, քան Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, հայ ազգային դատը պաշտպանելու եւ հայ ազգային խնդիրները իրականացնելու համար:

Ահա թէ ինչու, երբ Բաֆազնունի քաղաքական ինքնասպանութիւն կ'առաջարկէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան, իրականին մէջ ինքնասպանութեան իր հրաւէրը կ'ուղղէ ամբողջ հայ ազգին:

XXII

Բաֆազնունի շատ յուսախաբուած կ'երեւի Հ. Յ. Դաշնակցութեան Վիեննայի խորհրդաժողովի ընդունած քաղաքական բանաձեւէն: «Միմիայն ոտի տակ հողը կորցրած կուսակցութիւնը — կ'ըսէ ան — կարող էր հանել այդպիսի անբովանդակ, հակասական, ոչինչ չասող, ոչինչի չպարտադրող ու ամէն

բան պարունակող որոշումներ: Գործ ծրագրող ու
գործի ընդունակ կուսակցութիւնը այդպիսի որո-
շումներ չէր հանի: Որոշումները ցոյց են տալիս, որ
կուսակցութիւնը չգիտէ իր անելիքը, չունի անելիք
եւ ի զուր փորձեր է անում՝ բառային ֆորմիւլների
տակ քօղարկել իր անկենդանութիւնը»:

Ի՞նչ կ'ուզէր սակայն Բաջազնունի աւելի, քան
ըսած է Վիեննայի մեր խորհրդաժողովը: Ընդհակա-
ռակը, ան թերեւս ըսեր է աւելի, քան նոյնիսկ պէտք
էր ու կարելի էր պահանջել. որովհետեւ հասկնալ ու-
զողի համար հոն շատ որոշ, շատ պարզ եւ շատ բո-
վանդակալի մտքեր են յայտնուած:

Արդարեւ, ի՞նչ կարող էր աւելի որոշ, պարզ եւ
բովանդակալի լինել քան Վիեննայի բանաձեւի այն
հիմնական մասը, որ կ'ըսէ, թէ այսուհետեւ եւս
Միացեալ, Ազատ եւ Անկախ Հայաստանի պահանջը
կը մնայ ղեկավար սկզբունքը Հ. Յ. Դաշնակցու-
թեան քաղաքական գործունէութեան:

Այս է մեր գլխաւոր նպատակը, ծրագիրը եւ ու-
ղեցոյցը: Եւ ասկէ է որ պիտի բղխին մեր յետագայ
քայլերը՝ նայած տեղին, ժամանակին եւ յարափո-
փոխ պայմաններուն:

Այս էական ու տիրական սկզբունքը անգամ մը
եւս հանդիսաւոր կերպով հաստատելէ ետքը, Վի-
եննայի խորհրդաժողովը տուած է նաեւ շարք մը
շատ որոշ հրահանգներ, որոնցմով ղեկավարուելու
են մեր կուսակցութեան գործադիր մարմինները ի-
րենց յետագայ քաղաքականութեան մէջ՝ հարթելու
համար հայ ժողովրդի ճամբան դէպի մեր գերագոյն
ազգային նպատակը, այսինքն՝ Միացեալ, Ազատ ու
Անկախ Հայաստանի ստեղծումը:

Այս հրահանգներն են, որ, ըստ երեւոյթին,
հակասական կը թուին Բաջազնունիի: Մինչդեռ ա-

նոնց մէջ հակասական ոչինչ կայ:

Խորհրդային Ռուսիոյ եւ անոր կողմէ Հայաս-
տանի մէջ հաստատուած ներկայ ռեժիմի հանդէպ,
Վիեննայի քոնֆէրանսը կը թելադրէ խուսափիլ զէն-
քի պայքարէ, որքան ատեն որ այդպիսի պայքար մը
կրնայ առաջ բերել մեր ժողովրդական ոյժերու ա-
պարդիւն վատնում, այսինքն՝ որքան ատեն որ մեր
երկիրը շրջապատող միջազգային քաղաքական պայ-
մանները հիմնովին փոխուած չեն: Սակայն, Հ. Յ.
Դաշնակցութեան վերջին խորհրդաժողովը միաժա-
մանակ կը շեշտէ, որ ներկայ պայմաններու մէջ եւս
պիտի շարունակէ իր քաղաքական պայքարը Խոր-
հըրդային ռեժիմի դէմ լոյեալ ընդդիմադիր ոյժի մը
կողմէ կիրառուող բոլոր միջոցներով:

Մեր դիրքը Խորհրդային տիրապետութեան
հանդէպ ուրեմն բացասական է, միայն անոր դէմ
պայքարելու միջոցներու մէջ է, որ ժամանակաւոր
սահմանափակում մը մտցուցուած է, նկատի ունե-
նալով ներկայ պայմանները: Երբ պայմանները
փոխուին, հարկաւ կրնան փոխուիլ ե՛ւ պայքարի մի-
ջոցները, աւելի ընդարձակուելով կամ թերեւս աւե-
լի սահմանափակուելով: Ասիկա կախուած է դէպքե-
րու յետագայ ընթացքէն:

Երկրորդ կարեւոր քաղաքական հրահանգը, որ
տրուած է քոնֆէրանսի կողմէն մեր ղեկավար մար-
միններուն, այն է, թէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր
քաղաքականութեան հիմնաքարը պիտի դարձնէ
համերաշխութիւնն ու համագործակցութիւնը մեր
հարեւան ժողովուրդներուն եւ մասնաւորապէս Վը-
րաստանի ու Ատրպէյճանի հետ: Ուրիշ խօսքով, հայ
ժողովուրդը, իբրեւ Առաջաւոր Ասիայի ժողովուրդ,
պիտի ջանայ իր սեփական ազատագրութեան գործը
սերտօրէն կապել Մերձաւոր Արեւելքի բոլոր ազգե-

րու ազատագրական շարժմանց հետ:

Առանձնապէս շեշտելով այս կէտը, Վիեննայի մեր քոնֆէրանսը չէ ուզեցեր նաեւ բոլորովին հրաժարիլ մեծ պետութեանց աջակցութենէն, ինչպէս կ'ընեն, օրինակ, բոլշեւիկները ու այժմ ալ կ'ուզեն ընել Ռամկավարները, բացառութիւն համարելով միայն Ռուսիան: Բանաձեւը կը թելադրէ միայն գործիք չդառնալ մեծ պետութեանց ձեռքը՝ մեզի օտար շահեր պաշտպանելու համար, ինչպէս կ'ուզեն դառնալ հայ բոլշեւիկներն ու Ռամկավարները Խորհրդային Ռուսիոյ ձեռքը:

Խորհրդաժողովը կ'ընդգծէ նաեւ գործակցութեան առանձին կարեւորութիւնը Եւրոպայի սոցիալիստական կազմակերպութեանց հետ, որոնք վաղը դիւրութեամբ կրնան իշխանութեան գլուխ անցնիլ իրենց երկիրներու մէջ, հետեւաբար կրնան նոյնպէս ի վիճակի դառնալ կատարելու խոշոր դեր մը ի նպաստ մեր դատին:

Այս շատ յատակ հրահանգներէն զատ Վիեննայի բանաձեւը կ'ընդունէ, որ հայ ժողովրդի գոյութիւնն եւ ապահովութիւնը հաստատուն հիմերու վրայ դնելու համար՝ անհրաժեշտ է միջոցներ գտնել հաշտեցնելու հայ եւ Թուրք ժողովուրդները: Այս նպատակով ալ քոնֆէրանսը կը յանձնարարէ ջանալ համաձայնութեան լեզու գտնելու Թրքական այն տարրերուն հետ, որոնք ընդառաջ կ'երթան հայ ժողովրդի քաղաքական պահանջներուն:

Վերջապէս, Վիեննայի բանաձեւը, իր այս զուտ քաղաքական հրահանգներուն հետ միասին, կը թելադրէ բոլոր հնարաւոր միջոցներով ոյժ տալ Հայաստանի տնտեսական եւ կուլտուրական վերաշինութեան:

Սակայն, Լօզանէն յետոյ, Ֆաջազնունիի ական-

ջին դատարկ կը հնչեն թէ՛ Միացեալ, Ազատ ու Անկախ Հայաստանի պահանջը եւ թէ՛ քաղաքական այն բոլոր միջոցները, զորս կը յանձնարարէ Վիեննայի մեր կուսակցական ժողովը՝ այդ պահանջը կարենալ իրականացնելու համար: Այդ պատճառով է, որ Ֆաջազնունիին՝ «անբովանդակ» ու «ոչինչ չասող» կը թուին Վիեննայի քոնֆէրանսի որոշումները, որոնք շատ բան կ'ըսեն, այո՛, բայց չեն ըսեր այն, ինչ որ ան կը նկատէ այժմ մեր փրկութեան միակ միջոցը, այսինքն՝ անձնատուութիւն ազգովին՝ օտար մեծ պետութեան մը, Խորհրդային Ռուսիոյ:

Լօզանէն յետոյ ստեղծուած միջազգային պայմաններուն հանդէպ մեր կուսակցական խորհրդաժողովը իր քաղաքական բանաձեւին մէջ չէր կրնար աւելի պարզ եւ որոշ բաներ ըսել, քան ըսած է արդէն: Մնացածը գործադիր գերագոյն մարմիններու կամ մարմնի գործ է: Աւելին ըսել՝ կը նշանակէր յաւակնութիւն ունենալ վար իջեցնելու ապագայի թանձր վարագոյրները եւ ենթադրական տեսութիւններով կաշկանդել կուսակցութեան պատասխանատու օրկաններու ձեռքերը, ի վնաս գործին:

Ահա թէ ինչո՞ւ իրաւունք ունինք ըսելու, թէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Վիեննայի խորհրդաժողովը վարուած է այնպէս, ինչպէս պէտք է վարուէր «գործ ծրագրող եւ գործի ընդունակ կուսակցութիւն» մը:

Իր գրքոյկին մէջ ուրիշ տեղ մը, Ֆաջազնունի, երբ կ'ուզէ հաւատացնել, թէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ոեւէ ընելիք չունի այլեւս, իրեն յատուկ կղերական ձեւով մը կը յայտարարէ, թէ մեր կուսակցութիւնը չունի այլեւս ե՛ւ ոչ մէկ նշանաբան, որ կարողանար շարժել մեր ժողովրդական զանգուածները, խանդավառել զանոնք եւ գործի ու անձնազո-

հութեան մղել:

Եւ սակայն հոս ալ Բաջազնունի չի ուզեր տեսնել միայն, որ այդպիսի նշանաբան կայ արդէն եւ բնաւ պէտք չէ աւելորդ տեղը միտք մաշեցնել զայն հնարելու համար: Այդ նշանաբանը ուրիշ բան մը չէ, բայց եթէ դարձեալ Միացեալ, Ազատ եւ Անկախ Հայաստանի գաղափարը: Այդ գաղափարի հմայիչ խորհրդանշանը հրաշունչ գոյներով դրոշմուած է հայ ժողովրդի հոգիին մէջ — հայկական եռագոյնը:

Ահա ա՛յդ է մեր զանգուածները շարժող դրօշակը, որ. շատ որոշ, շատ պարզ եւ շատ բովանդակալի քաղաքական ծրագիր մըն է նաեւ բովանդակ հայութեան համար:

Երբ գայ բախտորոշ վայրկեանը, բաւական է միայն, որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կրկին բարձրացընէ հայկական սրբազան եռագոյնը, ե՛ւ ամբողջ ազատատենչ հայութիւնը, մէկ մարդու պէս, նորէն ոտքի պիտի կանգնի՝ իր ազատութիւնը, անկախութիւնը եւ ազգային միութիւնը նուաճելու համար իր պատմական հայրենիքին մէջ:

Ո՛րքան միամիտ պիտի ըլլայ մարդ մը, որ կը կարծէ, թէ օր մը բոլշեւիկներն ալ կրնան պարզել հայկական եռագոյնը՝ իրագործելու համար մեր ազգային իտէալները, որոնք այսօր ծաղրի ու ծանակի առարկայ են անոնց մօտ:

Ինչո՞ւ Բաջազնունի ա՛յդքան շուտ կը մոռնայ հայկական եռագոյնի հրաշագործ ոյժը անմոռանալի Փետրուարին՝ հայ ժողովրդի դիւցազնական ընդվզումի օրերուն: Ոեւէ ժողովուրդ Կովկասի կամ նոյնիսկ համայն Ռուսիոյ մէջ ընդունակ եղա՞ւ նըման հոյակապ ապացոյց մը տալու քաղաքական ազատութեան, անկախութեան եւ միութեան իր անսահման սիրոյն: Անգամ մը միայն հայ ժողովուրդը

իր պատմական անցեալին մէջ այդպիսի հրաշալի գործ մը եւս կատարած է Վարդանանց պատերազմով՝ յանուն իր կրօնական եւ ազգային ազատութեան ու անկախութեան:

Անցեալ տարի, մեր հանրապետութեան հինգերորդ տարեդարձի առթիւ արտասանած իր գեղեցիկ ճառին մէջ, Բաջազնունի սրբազան ցասումով մը կը խարազանէր բոլոր անոնք, որ՝ ճնշուած մեր ազատագրական պայքարի տաժանելի ծանրութենէն՝ վաղաժամ յուսալքումի եւ փոքրոգի յուսահատութեան զոհն էին ինկեր: «Մի՞թէ պետութիւն կազմելը — կը հարցնէր ան — այնպիսի գործ է, որ 24 ժամուայ ընթացքին վերջանայ, այն ալ դաժան պայմաններու մէջ: Մի՞թէ մենք երկնային ոյժերու կը սպասենք, որպէսզի ծաղիկներով զարդարուած մեզ հրամցնեն մեր պետութիւնը: Պետութիւնը ծանր երկունքներով կը ծնի: Հոգիով սնանկներն են, որ կրնան լքել անկախութեան գաղափարը...»:

Այս սքանչելի խօսքերը արտասանելու ատեն Բաջազնունի կարո՞ղ էր երեւակայել, թէ հազիւ տարի մը անց, ինքն ալ պիտի իյնայ նոյն «Հոգիով սնանկներու» շարքը:

Բաջազնունի շատ կը ջղայնանայ ու կը վրդովուի, երբ իր Դաշնակցական ընկերը կը յիշեցնէ իրեն, թէ ո՛րքան ան շուտ է փոխեր իր հաւատը: «Մի ետ նայիր ու տես, — կը պատասխանէ Բաջազնունի, ջանալով արդարացնել ինքզինքը — թէ ի՛նչ երկար ճամբայ ենք անցել՝ մինչեւ Թիֆլիսից Երեւան ենք եկել, Երեւանից՝ Զանգեզուր, Զանգեզուրից՝ Թաւրիզ ու Թաւրիզից... չգիտեմ ուր հասել: Այդ երկար ճամբան մի բան պիտի սովորեցնէ՞ր մեզ թէ ո՞չ»:

Դժբախտաբար, իր դասերը անցեալէն Բաջազ-

նունի առեր է ոչ թէ այդ երկար ճամբու ընթացքէն, այլ շատ կարճ ճամբայ մը կատարելու ատեն, որ զին-քը Պոլսէն հասցուցեր է Պուքրէշ,— այսինքն՝ այն վայրէն, ուր տպեր է իր անցեալ տարուայ ոգեւո-րիչ յօդուածաշարքը «Մեր Ուղին» վերնագրով, եւ արտասաներ իր նոյնքան խանդավառող ճառը Հա-յաստանի անկախութեան տարեդարձի առթիւ, մին-չեւ այն վայրը, ուր, մենութեան մէջ, գրեր է իր ներկայ գրքոյկը քաղաքական ինքնասպանութեան քարոզի համար:

Պոլիս եղած պահուն, դեռ մէկ տարի առաջ, Քաջազնունի կասկած չունէր, որ «վաղուայ Հա-յաստանի հայկական կառավարութեան մէջ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը նորից կանչուած պիտի լինի բե-րելու իր աշխատանքը, թերեւս նորից ղեկավարող դեր ստանձնելու: Սա մի պարտականութիւն է, ո-րից չի կարող խոյս տալ ոչ մի քաղաքական կուսակ-ցութիւն»: Իսկ այսօր, Պուքրէշի մէջ, Քաջազնունի արդէն եկած է այն եզրակացութեան, թէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան գործը լմնցած է անդառնալիօրէն:

Այն ատեն, երբ Քաջազնունի կը կտրէր իր իս-կապէս երկար ու դժուարին ճամբան — Թիֆլիսէն Երեւան, Երեւանէն Զանգեզուր, Զանգեզուրէն Թաւ-րիզ եւ Թաւրիզէն ալ մինչեւ Պոլիս, — մեր տաժա-նելի իրականութեան պատմական զգայացունց դէպ-քերը կարծես թէ ոչինչ կրցան փոխել անոր քաղա-քական աշխարհահայեցողութեան մէջ. իր հաւատը դէպի մեր անկախութեան սրբազան դատն ու անոր դրօշակակիր Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը մնաց անսա-սան եւ արտայայտուեցաւ նոյնիսկ ա՛յնքան պերճա-խօս կերպով իր Պոլսոյ յօդուածներուն եւ նշանակա-լից ճառին մէջ: Բայց բաւական էր, որ Քաջազնունի կատարէր այնուհետեւ շատ փոքրիկ ճամբորդութիւն

մը՝ Պոլսէն դէպի Պուքրէշ, ու յանկարծ ամէն ինչ հիմնիվեր շրջուեր է Քաջազնունիի հոգիին մէջ։

Այդ դժբախտ ճամբորդութեան ընթացքին սա-կայն ուրիշ բան մը չէր պատահեր, բայց եթէ դիւա-նագիտական խեղկատակութիւն մը, Լօզանի քոնֆէ-րանս անունով։

Մի՞թէ այդ խեղկատակութիւնն է, որ Քաջազ-նունիի մէջ կրցեր է արթնցնել ինքնասպանութեան մտքերն ու մղումները, մէկ անգամէն մարելով ա-զատութեան սրբազան կրակը իր հոգիին մէջ։

XXIII

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, կ'ըսէ Քաջազնունի, կարող է եւ պէտք է կազմալուծուի, բայց անոր գա-ղափարն ու գործը կը մնան կենդանի:

Իսկ թէ ի՞նչ է այդ կենդանի գաղափարն ու գործը, կը բացատրէ նոյն Քաջազնունին իր գրքոյկի մէկ ուրիշ մասին մէջ հետեւեալ գեղեցիկ ու ճիշդ խօսքերով·

«Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, իմ խորին համոզու-մով, միշտ եղել է ու միշտ մնացել — գիտակցօրէն թէ անգիտակցօրէն — հայ քաղաքական ազատագը-րուման մարտիկը, իսկ այդ ազատագրուման վեր-ջին կայանը անկախ պետութիւնն է։ Մեր կուսակ-ցութեան էութիւնը, գոյութեան իմաստը, պատմա-կան կոչումը, ոյժն ու արժէքը — այդ է եղել ու մի-այն այդ։ Չի եղել ու չկայ ոչ մի իսկական Դաշնակ-ցական — ինչ հովերով էլ տարուած լինի նա, ինչ ֆրազէոլոգիա էլ ունենայ բերանում — որ ներշնչ-ուած չլինի անկախութեան գաղափարով, աւելի ճիշդը՝ լեցուած չլինի անկախութեան բնազդով։ Եւ

այդ իմաստով մեր կուսակցութեան սահմանները շատ աւելի ընդարձակ են, կուսակցականների թիւը շատ աւելի մեծ է, քան արձանագրուած է կոմիտէական տետրակների մէջ»:

Այսպիսի համոզում ունենալով հանդերձ, Բաջազնունի ոչ միայն հնարաւոր, այլ եւ անհրաժեշտ կը գտնէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ինքնասպանութիւնը:

Դուրս կուգայ, որ Բաջազնունիի համար Հ. Յ. Դաշնակցութեան կենդանի գործն ու գաղափարը բաժանելի են անոր կազմակերպական մարմնէն, որ իր կարծիքով, արդէն մաշուած ու անպէտքացած է: Կամ Բաջազնունի հնարաւոր կը գտնէ սպաննել Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, իբրեւ կազմակերպութիւն, բայց պահել ու զարգացնել անոր գաղափարն ու գործը:

Եւ հոս է, որ Բաջազնունի չարաչար կը սխալի, անհասկացողութեան մը զոհ երթալով:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան նման պատմական մեծ անցեալ ունեցող ժողովրդական կազմակերպութիւն մը, օրկանապէս, անքակտելիօրէն կապուած է այն կենդանի գաղափարին ու գործին հետ, որոնց ծընունդ է տուեր: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, իր գաղափարի ու գործի հետ միասին խոր արմատներ է ձգած ժողովրդական լայն զանգուածի հոգիին մէջ, ձուլուելով, նոյնանալով անոնց հետ: Երբ ժողովուրդը կ՚ըսէ Դաշնակցութիւն, ան կը հասկնայ ոչ միայն ազգային կազմակերպութիւն, այլ եւ ազգային միութիւն, ազատութիւն եւ անկախութիւն: Այդ իմաստով է, որ Դաշնակցութեան կուսակցութեան թիւը անհամեմատ աւելի մեծ է, քան արձանագրուած է մեր կոմիտէական տետրակներուն մէջ:

Դաշնակցութիւնը պարզ բաժնետիրական ընկե-

րութիւն մը չէ, որ, երբ բաժնետէրերը հաւաքուին ու որոշեն վերջ տալ իրենց ընկերութեան, ընկերութիւնն ալ անմիջապէս լուծուի, մեքենականօրէն: Դաշնակցութիւնը կենդանի մարմին մըն է, որուն գլուխն է միայն կազմակերպութիւնը, իսկ իրանն ու ոտքերը խրուած են հայ ժողովուրդ կոչուած գետնի մէջ այնքան խոր կերպով, որ անկարելի է ոչնչացնել Դաշնակցութեան մարմինը՝ առանց փճացնելու ե՛ւ այդ գետինը: Եւ եթէ օր մը, խումբ մը Բաջազնունիներ իրենց խօսքը մէկ ըրած միամտութիւն ունենային փորձել քանդելու մեր կազմակերպութիւնը, կարելի չէ կասկածիլ, որ հէնց այն Դաշնակցական բիւրաւոր անհատները, որոնք կը կորսուին անյայտութեան մէջ, որովհետեւ իրենց անունը արձանագրուած չէ կոմիտէական տետրակներու մէջ, հրապարակ պիտի գան եւ նորէն կանգնեցնեն աւելի փառաւոր շէնք մը՝ նոյն Դաշնակցութիւնը մարմնաւորելու եւ յաւերժացնելու համար:

Երբ բոլշեւիկները առաջին անգամ Հայաստան մտան, անոնք եւս այն միամիտ հաւատն ունէին, թէ բաւական է քանի մը հարիւր աչքի իյնող Դաշնակցականներ բանտարկել, աքսորել կամ գնդակահարել, եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը արմատախիլ կը լինի: Եւ չէզոքացուեցան անոնց կողմէ ամէն տեսակ բռնութիւններով ոչ միայն քանի մը հարիւր, այլ մօտ երկու հազար Դաշնակցականներ, որոնք կը կազմէին Հայաստանի Հ. Յ. Դաշնակցութեան կազմակերպութիւնը. մեր գիւղական ու քաղաքային կոմիտէներու ամբողջ կազմը վերցուեցաւ մէջտեղէն: Եւ սակայն Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ճիշդ այդ օրերուն աւելի կենդանի ու զօրաւոր էր, քան ոեւէ այլ ատեն: Որովհետեւ երբ բռնի ոյժը անողոք կերպով վերցուց Դաշնակցութեան վերնաշէնքը, այս-

ինքն՝ կազմակերպութիւնը, ցնցուեց, չարժուեց Դաշնակցութեան ներքնայարկը, գետինը, այն անանուն Դաշնակցականներու խոշոր զանգուածը, որուն համար Դաշնացկութիւն ըսել է՝ ազգային միութիւն, ազատութիւն եւ անկախութիւն:

Քաջազնունի կը կարծէ, որ, եթէ կարողանայ համոզել կուսակցական քոնֆէրանսի մը հաւաքուած խումբ մը ընկերներ՝ լուծուած յայտարարելու Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, ատիկա արդէն բաւական պիտի ըլլայ իսկապէս վերջ տալու համար մեր կուսակցութեան կեանքին:

Ճիշդ նոյնքան միամիտ եւ գռեհիկ ըմբռնում ունին այսօր մեր կազմակերպութեան էութեան եւ ոյժի մասին Մոսկուայի ներկայ Կարմիր իշխանաւորները, երբ Քաջազնունիի պէս նախկին Դաշնակցականներէ կազմուած կեղծ համագումարներու վրայ պարտականութիւն կը դնեն լուծուած յայտարարել Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը: Այն, ինչ որ Քաջազնունի կ՚ուզէր ընել Վիեննայի մէջ, այժմ կը փորձեն ընել բոլշեւիկները Մոսկուայի մէջ: Եւ սակայն քաղաքական մանուկ պէտք է ըլլալ լրջօրէն հաւատալու համար, թէ այդ տեսակ արհեստական, բռնազբօսիկ եւ խեղճ միջոցներով կարելի է մահուան դատապարտել Հ. Յ. Դաշնակցութեան պէս կուսակցութիւն մը:

Քանի՛ քանի՛ անգամներ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան 33 տարուայ փոթորկալի գոյութեան ընթացքին, տասնեակ եւ նոյնիսկ հարիւրաւոր Դաշնակցականներ, երբեմն նոյնիսկ շատ ականաւոր ու տաղանդաւոր Դաշնակցականներ հեռացան մեր կազմակերպութենէն այն միամիտ համոզումով, թէ իրենց հեռանալով, պիտի քանդուի ե՛ւ կուսակցութիւնը: Եւ սակայն ոչինչ պակսեցաւ Դաշնակցու–

թեան ոյժէն, կենսունակութենէն եւ հմայքէն: Ընդհակառակը, դէպքերը անակնկալ կերպով միշտ ալ ցոյց կուտային, որ կուսակցութիւնը ա՛լ աւելի թափ կ՚առնէր եւ ա՛լ աւելի խոր ու ընդարձակ արմատներ կը ձգէր մեր ժողովրդի հողին մէջ: Եւ ամէն անգամ Քաջազնունիները, ինչպէս սրամիտ կերպով նկատեր էր վերջերս մեր ընկերներէն մէկը, իրենց հետ կը տանէին միայն իրենց ստուերները, թողելով կենդանի գործն ու գաղափարը իրենց ետեւը, ճիշդ այն կազմակերպութեան մէջ, զոր լքեր էին ա՜յնքան անմիտ ու անխորհուրդ կերպով: Եւ այսօր ալ կարելի է վստահ ըլլալ, որ ոչ թէ Քաջազնունին մինակ, այլ քանի մը հարիւր Քաջազնունիներ, եթէ անգամ քով քովի գան Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը քանդելու անզուսպ ցանկութեամբ, անզօր պիտի ըլլան մահացու հարուած հասցնելու մեր կազմակերպութեան, որ պիտի ապրի ու չի կարող չապրիլ, որքան ատեն որ անոր գաղափարն ու գործը կենդանի են:

Եւ իրաւ. այն, ինչ որ Քաջազնունիէն առաջ ու անջատ կ՚ընէին ու այժմ ալ կ՚ընեն բոլշեւիկները, մի՞թէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը քանդելու անդուլ եւ անդադար ճիգ չէ: Բայց հասա՞ծ են իրենց նպատակին ոեւէ չափով. կրցա՞ծ են հայ ժողովրդի սրտէն փրցնել հանել Դաշնակցութեան հետ անբաժանելի կերպով կապուած ազգային միութեան, ազատութեան ու անկախութեան անսահման, մոլեգին տենչը. յաջողա՞ծ են փճացնել տեւականօրէն Դաշնակցութեան գէթ կազմակերպական մեքենան:

Երբե՛ք: Բանտարկուած, աքսորուած կամ գնդակահարուած ամէն մէկ Դաշնակցականի տեղ կը բուսնին տասնեակ նոր Դաշնակցականներ, պատրաստ շարունակելու իրենց նախորդի նուիրական գործը ա՛լ աւելի մոլեռանդութեամբ եւ անձնուիրութեամբ:

Քանդուած ու ցրուած ամէն մէկ կոմիտէի տեղ առաջ կուգան քանի մը նորերը՝ շարունակելու համար իրենց նախորդի ընդհատուած գործը:

Ինչո՞ւ: Որովհետեւ, ինչպէս ուրիշ տեղ մը մենք ըսած ենք, «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը նոյնինքն ազատատենչ հայութիւնն է, որ կ'ուզէ իր վրայէն նետել դարերու ստրկութեան շղթաները, ապրիլ ինքնօրէն ու ինքնիշխան իր պատմական հայրենիքին մէջ: Հ. Յ. Դաշնակցութեան գիւղացիական սերունդին թողած յեղափոխական աւանդութիւններն ու ներշնչումները աւելի քան երբեք կը հրահրեն հայ երիտասարդութեան հոգին նոր պայքարներու եւ նուիրումներու համար: Տասնեակ տարիներու ընթացքին հայ մարտական կազմակերպութեան ցանած գաղափարական սերմերը հարուստ բերք մը կուտան Դաշնակցական նորանոր անձնուրաց դրօշակակիրներու եւ մարտիկներու: Եւ կասկած չի կայ, որ Հայաստանի մէջ կ'աճի ու կը զօրանայ յեղափոխական նոր սերունդ մը, որը երբեք թոյլ չպիտի տայ, որ Հ. Յ. Դաշնակցութեան սկսած մեծ գործը անաւարտ մնայ, եւ որը պատեհ վայրկեանին իր ծանրակշիռ ու բախտորոշ խօսքը պիտի ըսէ հայ աշխարհի մէջ»:

Ի՞նչ ընդհանուր կապ կրնայ ըլլալ այս ազատատենչ սերունդի եւ հայ բոլշեւիկներուն միջեւ, որոնք՝ օտարներէ սերուած եւ օտար, անհարազատ գաղափարներով սնուած՝ իրենց հոգիին մէջ ատելութիւնն եւ արհամարհանք ունին միայն ամբարած հայ ազատագրութեան գործերուն եւ իտէալներու հանդէպ:

Ո՛րքան պէտք է կուրացած ըլլել՝ հաւատալու համար, թէ հայ բոլշեւիկներն են որ պիտի ժառանգեն Հ. Յ. Դաշնակցութեան գործը եւ իրականացնեն

Հ. Յ. Դաշնակցութեան գաղափարը···

XXIV

«Մեր ապրումներից յետոյ — կ'ըսէ Քաջազնունի — ո՞վ յանդգնութիւն կ'ունենայ պարծենալու, թէ պահել է անխախտ իր մտքի կատարեալ հաւասարակշռութիւնը»:

Մենք չգիտենք, թէ ուրիշները ինչպէս են, բայց Քաջազնունի գէթ իր մասին, իր վերջին գրքոյկով, կուգայ արդէն ապացուցելու շատ ցցուն կերպով, թէ ինքը ամէն պարագայի տակ ամենէն քիչ իրաւունք ունի պարծենալու, որ կրցեր է անխախտ պահել իր մտքի հաւասարակշռութիւնը: Աղաղակող հակասութիւններով լեցուն իր պատճառաբանութիւններն ու ինքնարդարացումները շատ դէշ վկայական մըն են իր մտքի առողջութեան եւ պայծառութեան մասին:

«Ես կուսակցական մարդ չեմ (բառի նեղ իմաստով) ու երբեք էլ չեմ եղել, — կը խոստովանի Քաջազնունի, — եւ այդ է պատճառը, որ այնքան տարի մեկուսի եմ մնացել կուսակցութեան մէջ»:

Այս խոստովանութիւնը շատ ճիշդ է: Քաջազնունի կուսակցական մարդ չէ եղեր երբեք, առաւել եւս երբեք չէ եղեր կուսակցական ղեկավար· որովհետեւ իրեն պակսեր է միշտ ոչ միայն կուսակցական ոգին ու նախանձախնդրութիւնը, այլ եւ քաղաքական գործիչի մտածողութիւնը: Իր ներկայ գրքոյկը պերճախօս ապացոյց մըն է իր ապաքաղաքական (ապոլիտիկ) մտայնութեան:

Պատահական կերպով, իբրեւ հիւր, Քաջազնունի մտեր է Հ. Յ. Դաշնակցութեան մէջ, ինչպէս մը-

տեր են շատ մը ուրիշներ՝ այլեւայլ պարագաներու մէջ, այլեւայլ դիպուածներով։ Եւ Քաջազնունի իրաւացի է միանգամայն, երբ կ՚ըսէ, թէ ինքը «պարզապէս մի հայ մարդ է եղել»։ Բայց չէ՞ որ այդքանը միայն բաւական չէ քաղաքական կամ կուսակցական ղեկավար լինելու համար։

Քաջազնունի աւելի զգացմունքի, քան մտքի մարդ է, ինչպէս ինքն ալ կը խոստովանի անուղղակիօրէն։ Ուստի եւ զարմանալի չէ, որ մեր կեանքի ներկայ դժնդակ շրջանի մէջ, իր յոռի զգացումներուն զոհ երթալով, կորսնցուցեր է «մտքի կատարեալ հաւասարակշռութիւնը» եւ ընկճուեր դէպքերու կապարէ ծանրութեան տակ, ինչպէս շատ մը ուրիշ հայ մարդիկ, որոնց հոգին ճզմուեցաւ վերջին աղէտներու առեն եւ չկրցաւ անխախտ պահել իր հաւատը դէպի Մեծ Գործը։

Քաջազնունի ցասումով ետ կը մղէ իրեն դէմ ուղղուած ամէն մեղադրանք հաւատափոխութեան կամ կրօնափոխութեան մէջ եւ կը ջանայ համոզել իր ընթերցողները, թէ եկեղեցին չէ որ ինք փոխեր է, «այլ միայն քահանան ու ժամկոչը»։ Կուսակցութիւնը ուրեմն իրեն համար եղեր է պարզ քահանայ մը կամ ժամկոչ մը եւ ուրիշ ոչինչ։ Ուստի եւ հաւատի խնդիր ալ իբր թէ չի կայ մէջտեղ, այլ միայն ծխատէր քահանայի կամ ժամկոչի փոփոխութիւն։

Ա՛յքան անլուրջ, ծիծաղելի ըլլալու չափ անլուրջ կը դառնայ մարդ, երբ ամէն գնով կ՚ուզէ արդարացնել իր գործած մեղքը։

Իսկ եթէ պահ մըն ալ մտիկ ընենք Քաջազնունիի, հաւատափոխը ոչ թէ ինքն է, այլ մենք, որ իրեն հետ միասին չենք ուզեր փոխել մեր «քահանան ու ժամկոչը»։

«Դաւաճանում էք դուք, որովհետեւ գործիքը

սիրում էք աւելի, քան գործը», — կ՚ըսէ Քաջազնունի, իր պաշտպանողական դիրքէն անցնելով յարձակողականի։

Եւ կարծես աւելի եւս հաստատելու համար մտքի հաւասարակշռութեան խախտման մասին ըրած իր խոստովանութիւնը, Քաջազնունի կը բացականչէ.

«Երիտասարդ ընկերներ, գիտէ՞ք, որ յաճախ թւում է ինձ, թէ ձեր մէջ մինակ ես եմ մնացել երիտասարդ, իսկ դուք բոլորդ վաղաժամ ծերեր էք...»։

Արդարեւ չափազանց «երիտասարդ» պէտք է ըլլալ բոլշեւիկ պատանիներու ետեւէն կարենալ վազելու համար...

«Երիտասարդութիւնը, նոր սերունդը մեզ հետ չէ այլեւս, ինչպէս էր 20–25 տարի առաջ, — կ՚ըսէ Քաջազնունի։ — Թարմ, ոգեւորութիւնով ու հաւատով լի ուժեր չեն գալիս շատացնելու մեր շարքերը, փոխարինելու յոգնածներին, ինքնավստահութիւնն ու հաւատը կորցրածներին։ Ընդհակառակը, փախչում են մեզանից, լքում են կուսակցութիւնը կամ — որ շատ աւելի վատ է — մնում են միայն անուանօրէն, իներտ, անտարբեր, աշխոյժից ու ոգեւորութիւնից զուրկ, աշխատանքի անընդունակ, մահուան ցուրտը սրտերի մէջ ու հեգնական ժպիտը շրթունքների վրայ»։

Քաջազնունի մէկ բանի մէջ իրաւունք ունի միայն. իրեն պէս «երիտասարդները», այո՛, մեզ հետ չեն այլեւս, իրեն պէս «երիտասարդները», յոգնած եւ ինքնավստահութիւնն ու հաւատը կորսնցուցած ըլլալով, կը փախչին մեզմէ, կը լքեն մեր կուսակցութիւնը, որովհետեւ այլեւս անընդունակ են աշխատանքի, որովհետեւ մահուան ցուրտն ունին ի-

րենց սրտերուն մէջ ու հեգնական ժպիտը՝ շրթունքներուն վրայ: Այսպիսի «երիտասարդներ» մեզ պէտք չեն սակայն եւ բարով թո՛ղ երթան:

Բայց Քաջազնունի չարաչար կը սխալի, երբ Պուքրէշի իր մենութեան մէջ չի տեսներ իսկական երիտասարդները, հոգիով եւ մարմնով երիտասարդներու այն անվերջ շարքերը, որոնք անընդհատ կուգան դէպի մեզ, կը խմբուին մեր կազմակերպութեան մէջն ու շուրջը՝ իրենց թարմ ոյժերով, իրենց անսահման հաւատով ու ոգեւորութեամբ եւ իրենց կենդանի շունչով շարունակելու համար նուիրական այն Մեծ Գործը, զոր ստեղծած է ազատատենչ հայութեան դիւցազնական սերունդը: Ինչպէս ե՛ւ 20-25 տարի առաջ, երիտասարդութիւնը, առողջ ու հայրենասէր հայ երիտասարդութիւնը Հ. Յ. Դաշնակցութեան հետ է եւ անոր սրբազան գաղափարներով տոգորուած: Ինչպէս ե՛ւ 20-25 տարի առաջ, հայ երիտասարդութեան, հայ մտաւորականութեան լաւագոյն, կենսունակ եւ չայլասերուած տարրը անդիմադրելիօրէն նորէն կը մղուի դէպի մեր կուսակցութիւնը, որ անդաւաճան ու աննկուն կերպով կը շարունակէ ծառայել հայ դատին, հայ ժողովուրդին եւ հայ իտէալին:

Մենք մեղաւո՞ր ենք, որ Քաջազնունի չի տեսներ կամ չի ուզեր տեսնել իրականութիւնը եւ իր հեռանալը նշան կը սեպէ երիտասարդներու հեռացման՝ մեր կուսակցութենէն...

Մեր Դաշնակցական երիտասարդ ընկերներէն մէկը հետեւեալ շատ բնորոշ տողերը կը գրէ մեզ Քաջազնունիի գրքոյկին առթիւ.

«Գրքոյկը, մանաւանդ անոր եզրակացութեանց մասը, հակառակ իր լուրջ ու ծանրախոհ արտաքին տարազին, իմ համեստ կարծիքով, շատ անլուրջ

գործ մըն է: Քաջազնունին իր այս գրքոյկով կը ներկայանայ ինծի իբրեւ հարազատ մէկ զաւակը ռուսսական հիւանդոտ գրականութեան: Ան ինծի կը յիշեցնէ մասնաւորապէս Դոստոեւսկիի հերոսները — տատամսոտ, անվճռական, կէս ճամբէն ետ դարձող եւ իրենց ունեցած ու չունեցած մեղքերու քաւութիւնը անմիտ թէ միամիտ խոստովանութիւններու մէջ որոնող:

«Ոչ իմ մէջ եւ ոչ ալ ինձ շրջապատող երիտասարդ ընկերներուս մէջ այս գրքոյկը ոչ մի բեկում կամ քանդում առաջ չբերաւ: Փաստեր, փաստարկութիւններ, տրամաբանական դատողութիւններ՝ որքան կ'ուզէք. բայց ինչ որ արհեստական, բռնազբօսիկ բան կայ այդ բոլորին մէջ. կարծես ամբողջ գործը տրամաբանութեան ճեմարանական մարզանք մըն է»:

Ահա ուրիշ երիտասարդ Դաշնակցական ընկերոջ մը նոյնպէս յատկանշական կարծիքը.

«Քաջազնունի կը խօսի խղճի անունով: Բայց այդ մարդը կամքի, նկարագրի տկարութիւնը խիղճ կը կոչէ, անձնատուր ըլլալով իր տրամադրութիւններու հիւանդագին յուզումներուն եւ մղումներուն: Բայց մի՞թէ արդար է ներկայացնել հիւանդագին յուզումները իբրեւ խղճի թելադրութիւն... Ափսո՜ս, հազար ափսոս, որ այդպիսի տկար նկարագրի տէր մարդոց ա՜յնքան պատասխանատու պաշտօններ են յանձնուած եղեր...»:

Այս է անկեղծ ու անշահախնդիր ձայնը այն երիտասարդներուն, որոնք, Քաջազնունիի կարծիքով, կը փախչին մեր կուսակցութենէն, հարկաւ իրեն հետեւելու համար: Բայց կարելի է վստահ ըլլալ, որ մեր նոր սերունդը Քաջազնունիներէ շատ աւելի առողջ ոգի, ամուր ջիղեր ու կամք, անխախտ

հաւատ ու հաստատուն նկարագիր ունի։

Եւ ասիկա լաւագոյն երաշխիքն է, որ Քաջազնունիներու հեռացումով մեր կուսակցութիւնը պիտի շահի միայն։

«Այն ժողովուրդը, — ըսեր է մեր տաղանդաւոր ընկեր Ն. Աղբալեան Ալեքսանդրիա վերջերս արտասանած իր ճառին մէջ— որ հայրենիք մը ստեղծեց Արարատի փէշերուն տակ, կարող է մի անգամ եւս ստեղծել· այս յոյսը կորած չէ, մենք հաւատքը ունինք այդ բանին։

«Մենք կ՚ուզենք մեր ձգտումները, վաղուան մեր երազները յանձնել այն սերունդին, որ պիտի յաջորդէ մեզ եւ պիտի վարի գործին աւելի բորբոք, աւելի պայծառ խանդավառութեամբ։

«Անհատներու մի կապէք ձեր բոլոր յոյսերը· որովհետեւ անոնք առանձին այնքան ալ արժէք մը չեն ներկայացներ։ Եթէ Դաշնակցութիւնը կրցեր է ապրիլ, պատճառներէն մէկն ալ այն է եղեր, որ ան երբեք իր յոյսը չէ դրեր սոսկական արժէքներու, կամ անհատական ուժին վրայ։ Անհատը ինքնին մեծ բան մը չարժէր, եթէ ան չունենայ, իբրեւ յենարան, ամբողջութիւնը։ Շատերը եկեր ու գացեր են, շատերը կրնան գալ ու երթալ, բայց ինքը Կուսակցութիւնը կայ ու կը մնայ, որքան ատեն ան իտէալի մը կը նայի...»։

Այսպէս է, այո՛, Քաջազնունիները պիտի գան ու երթան, բայց Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը պիտի մընայ անխախտ ու կենդանի, որքան ատեն որ իրականացած չէ անոր Մեծ Իտէալը, որ է նաեւ հայ ժողովուրդի իտէալը...

ՎԵՐՋ

250

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0552402